

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ
УКРАЇНКИ
ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКИ ТА УПРАВЛІННЯ
КАФЕДРА ФІНАНСІВ

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з ОК «ФІНАНСИ»**

для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальностей 071 «Облік і оподаткування», 072 «Фінанси, банківська справа, страхування та фондовий ринок», 073 «Менеджмент», 075 «Маркетинг», 076 «Підприємництво та торгівля», 051 «Економіка» денної та заочної форм навчання

ЛУЦЬК 2025

Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 5 від 15.01.2025 р.)

Рецензент: Скорук О.В., кандидат економічних наук, доцент
кафедри обліку та оподаткування Волинського
національного університету ім.Л.Українки

Конспект лекцій з ОК «ФІНАНСИ» для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальностей 071 «Облік і оподаткування», 072 «Фінанси, банківська справа, страхування та фондовий ринок», 073 «Менеджмент», 075 «Маркетинг», 076 «Підприємництво та торгівля», 051 «Економіка» денної та заочної форм навчання. Луцьк: ВНУ імені Лесі Українки, 2025. 243с.

Рекомендовано студентам I курсів денної та заочної форми навчання.

УДК 336.64

© Ткачук Н. В.

Волинський національний
університет імені Лесі Українки, 2025

ЗМІСТ

Вступ	4
Політика оцінювання	5
	9
Змістовий модуль 1. Основи фінансової науки. Фінанси та їх роль в суспільному відтворенні	
Тема 1. Фінанси: сутність та функції. Фінансові ресурси	9
Тема 2. Фінансове право і фінансова політика	24
Тема 3. Податки. Податкова система	34
Тема 4. Бюджет. Бюджетна система	74
Тема 5. Бюджетний дефіцит	95
Тема 6. Державний борг	102
Тема 7. Місцеві фінанси.	108
Тема 8. Соціальні позабюджетні фонди	114
	118
Змістовий модуль 2. Особливості функціонування окремих ланок фінансової системи	
Тема 9. Фінанси суб'єктів господарювання	118
Тема 10. Фінанси домогосподарств	131
Тема 11. Страхування. Страховий ринок	145
Тема 12. Фінансовий ринок	165
Тема 13. Фінансова безпека держави	197
Тема 14. Міжнародні фінанси	210
Тема 15. Фінанси сталого розвитку	235
Список використаної літератури	241

Вступ

Запорукою розбудови вітчизняної економіки та забезпечення стабільності її розвитку і зростання є ефективно організована система фінансових відносин у державі. Фінанси є важливим атрибутом державної економічної системи: вони виступають головним інструментом реалізації державної політики. Фінанси є індикатором рівня економічного розвитку суспільства та інструментом цього розвитку. Зміна пріоритетів в економічній та фінансовій системах України, зміцнення фінансово-кредитного сектора, посилення його впливу на активізацію структурної перебудови та забезпечення соціально-економічного розвитку країни зумовили необхідність змін у змісті фінансової роботи. Тому, необхідною умовою є формування у майбутніх фахівців системи знань з функціонування фінансів та їх впливу на соціально-економічний розвиток суспільства

Предметом вивчення дисципліни «Фінанси» є фінансові відносини, які виражають розподіл і перерозподіл вартості валового внутрішнього продукту і національного доходу на макро - і мікрорівнях.

Мета викладання навчальної дисципліни полягає в отриманні студентами фундаментальних теоретичних і практичних знань щодо організації державної фінансової політики, особливостей формування, перерозподілу та використання національного багатства, специфіки функціонування та ролі в економіці країни фінансово-кредитної та податкової систем.

Метою вивчення дисципліни «Фінанси» є формування знань студентів з функціонування фінансів та їх впливу на соціально-економічний розвиток суспільства, розширення та поглиблення теоретичних знань студентів про фінансову систему держави, порядок формування і використання фондів фінансових ресурсів, які забезпечують функціонування кожної окремої її складової.

Завдання вивчення дисципліни «Фінанси» полягають у: – вивченні історичних процесів зародження, становлення та розвитку фінансових відносин в Україні та окремих зарубіжних держав; – засвоєнні суті та механізму функціонування фінансів, їх функцій; – розкритті теоретичних основ державних, місцевих, корпоративних і міжнародних фінансів; – засвоєнні засад функціонування фінансової системи держави; – формуванні у студентів теоретичної і методологічної бази, необхідної для наступного оволодіння практикою використання фінансових інструментів; – розумінні закономірностей у сфері фінансових відносин держави, господарюючих суб'єктів та населення, розкриття можливостей використання цих закономірностей у практиці фінансової роботи.

При вивченні курсу студенти набудуть інтегральні, загальні та фахові компетентності.

Компетентності, яких студент набуде в результаті вивчення освітнього компонента:

Інтегральна компетентність (ІНТ)

Здатність вирішувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у сфері маркетингової діяльності або у процесі навчання, що передбачає застосування відповідних теорій та методів і характеризується комплексністю та невизначеністю умов

Загальні компетентності

ЗК7. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.

ЗК12. Здатність спілкуватися з представниками інших професійних груп різного рівня (з експертами з інших галузей знань/видів економічної діяльності).

Фахові компетентності

ФК8. Здатність розробляти маркетингове забезпечення розвитку бізнесу в умовах невизначеності.

ФК13. Здатність планування і провадження ефективної маркетингової діяльності ринкового суб'єкта в кросфункціональному розрізі.

Програмні результати навчання

ПРН11. Демонструвати вміння застосовувати міждисциплінарний підхід та здійснювати маркетингові функції ринкового суб'єкта.

ПОЛІТИКА ОЦІНЮВАННЯ

Політика щодо відвідувань занять: відвідування занять є обов'язковим. Здобувачі освіти зобов'язані дотримуватися термінів, визначених для виконання усіх видів робіт, передбачених силабусом. Пропущені заняття відпрацьовувати у визначений час згідно затвердженого графіка.

За об'єктивних причин (наприклад, хвороба, міжнародне стажування, участь в наукових заходах тощо) навчання може відбуватись в цей період в онлайн формі або за індивідуальним планом за погодженням із викладачем.

Здобувач освіти повинен старанно виконувати завдання, брати активну участь в освітньому процесі.

Політика щодо зарахування результатів формальної, неформальної та інформальної освіти визначається Положенням про визнання результатів, отриманих у формальній, неформальній та/або інформальній освіті у Волинському національному університеті імені Лесі Українки (<http://surl.li/qbxvmw>).

Політика щодо академічної доброчесності окреслюється Положенням про систему запобігання та виявлення академічного плагіату в науковій та навчальній діяльності здобувачів вищої освіти, докторантів, науково-педагогічних і наукових працівників Волинського національного університету імені Лесі Українки (<http://surl.li/jntduw>) та Кодексом академічної доброчесності Волинського національного університету імені Лесі Українки (<http://surl.li/aagxg>).

Політика щодо дедлайнів та перескладання: у випадку, якщо здобувач освіти не відвідував окремі аудиторні заняття (з поважних причин), на консультаціях він має право відпрацювати пропущені заняття та добрати ту кількість балів, яку було визначено на пропущені теми.

Політика щодо додаткових (бонусних) балів: здобувачам освіти можуть бути присуджено додаткові (бонусні) бали, які зараховуються як результати поточного контролю максимум 15 балів за такі види робіт: опубліковану наукову статтю у фахових виданнях України чи рецензованих закордонних журналах – 10 балів; публікацію тез – з виступом на конференції 5 балів, без виступу – 3 бали; підготовку та участь у всеукраїнському етапі предметних олімпіад, всеукраїнському та міжнародних конкурсах студентських наукових робіт – 7 балів; перемогу у всеукраїнському етапі предметних олімпіад, всеукраїнському та міжнародних конкурсах студентських наукових робіт – 15 балів; подачу проектних заявок на участь в студентських програмах обміну, стипендійних програмах, літніх та зимових школах тощо – 7 балів.

Підсумковий контроль

Порядок організації поточного та підсумкового контролю знань здобувачів освіти регламентується Положенням про поточне та підсумкове оцінювання знань здобувачів освіти Волинського національного університету імені Лесі Українки (<http://surl.li/ukitbu>).

Підсумковий семестровий контроль у вигляді екзамену передбачає оцінку засвоєння здобувачем освіти навчального матеріалу на підставі результатів виконання ним усіх видів запланованої навчальної роботи впродовж семестру та враховує бали поточного (40 балів) та підсумкового оцінювання (у вигляді модульних контрольних робіт та/або іспиту (60 балів)).

Підсумкова семестрова оцінка виставляється без складання іспиту, якщо здобувач освіти успішно виконав усі завдання, передбачені силабусом освітнього компоненту, і набрав при цьому 75 балів і більше. Така оцінка виставляється у день проведення

екзамену за умови обов'язкової присутності здобувача освіти. У разі незадовільної підсумкової семестрової оцінки, або за бажання підвищити рейтинг, здобувач освіти складає екзамен (60 балів), а його результат за модульні контрольні роботи анулюється.

Екзаменаційна оцінка визначається в балах від 0 до 60 балів за результатами виконання екзаменаційних завдань, які вміщують 3 теоретичних питання, кожне з яких оцінюється в 20 балів.

Терміни проведення підсумкового семестрового контролю встановлюються графіком освітнього процесу.

Оцінювання результатів складання підсумкового контролю у вигляді екзамену здійснюється у порядку, передбаченому прийнятою в Університеті системою контролю знань за 100-бальною шкалою з переведенням у шкалу ECTS та лінгвістичну оцінку.

ШКАЛА ОЦІНЮВАННЯ

Оцінка в балах	Лінгвістична оцінка	Оцінка за шкалою ECTS	
		оцінка	пояснення
90–100	Відмінно	A	відмінне виконання
82–89	Дуже добре	B	вище середнього рівня
75–81	Добре	C	загалом хороша робота
67–74	Задовільно	D	непогано
60–66	Достатньо	E	виконання відповідає мінімальним критеріям
1–59	Незадовільно	Fx	Необхідне перескладання

Критерії оцінювання результатів навчання:

90-100 балів (відмінно): здобувач володіє понятійним і фактичним апаратом освітнього компонента в повному обсязі, у встановлені терміни й повно виконав завдання поточного оцінювання; відповіді правильні, обґрунтовані, логічні, містять аналіз і систематизацію, зроблені аргументовані висновки та прослідковується активність здобувача працює протягом усього курсу.

82–89 балів (дуже добре): здобувач володіє понятійним і фактичним апаратом освітнього компонента на поглибленому рівні; виконав більшу частину завдань

поточного оцінювання; відповіді здебільшого правильні, усі передбачені силабусом навчальні завдання виконані, необхідні практичні навички роботи з освоєним матеріалом в основному сформовані.

75-81 балів (добре): здобувач володіє понятійним і фактичним апаратом освітнього компонента на підвищеному рівні, може усвідомлено застосовувати знання та вміння для висвітлення суті питання; усі передбачені завдання виконані; деякі практичні навички роботи з освоєним матеріалом сформовані недостатньо.

67-74 балів (задовільно): здобувач володіє понятійним і фактичним апаратом освітнього компонента на середньому рівні, теоретичний зміст курсу освоєний частково, необхідні практичні навички роботи з освоєним матеріалом в основному сформовані, більшість передбачених силабусом завдань виконано.

60-66 балів (достатньо): здобувач володіє понятійним і фактичним апаратом освітнього компонента на прийнятному рівні, теоретичний зміст курсу освоєний частково, деякі практичні навички роботи не сформовані, багато передбачених силабусом завдань не виконані або виконані із значною кількістю помилок.

1-59 балів (незадовільно): здобувач володіє понятійним і фактичним апаратом освітнього компонента на елементарному рівні, теоретичний зміст курсу не освоєний, необхідні практичні навички роботи не сформовані, більшість передбачених силабусом завдань не виконано або містять грубі помилки.

Змістовий модуль 1.

Основи фінансової науки. Фінанси та їх роль в суспільному відтворенні

Тема 1. Фінанси: сутність та функції. Фінансові ресурси

1. Сутність та особливості фінансів як економічної категорії.
2. Об'єкти, суб'єкти та функції фінансів.
3. Взаємозв'язок фінансів з іншими розподільними категоріями.
4. Фінансова система, її внутрішня та організаційна побудова.

Ключові терміни і поняття: фінанси, фінансові відносини, Валовий внутрішній продукт, Національне багатство, централізовані фінанси, децентралізовані фінанси, приватні фінанси, фінанси домогосподарства, фінанси підприємств, установ та організацій, фінанси громадських об'єднань, державні фінанси, ознаки фінансів, гроші, функції фінансів, сукупний суспільний продукт, ціна, заробітна плата, кредит.

1. Сутність та особливості фінансів як економічної категорії.

Фінанси є історично сформованою, складною та багатогранною економічною категорією. Термін «фінанси» походить від латинського «finis», тобто «кінець», «закінчення», «фініш». Поняття вказувало на закінчення платежу, кінцевий розрахунок. У подальшому від терміна «finis» виокремився термін «financia», що означав «готівка», «дохід», «грошовий платіж». Уперше на практиці термін «фінанси» почали застосувати в Італії у XIII ст., а саме у Венеції, Генуї, Флоренції, де на той час були розвинені торгівля та грошові розрахунки. У науковий обіг термін «фінанси» вперше введений Ж. Боденом у праці «Шість книг про республіку» (1577 р.), де автор метафорично порівнював фінанси із кровоносною системою (нервами) держави.

Як історична категорія, фінанси виникли одночасно із виникненням держави та подальшим розвитком товарно-грошових відносин. Саме для утримання державного апарату використовувалися податки як важіль вилучення частини доходу або майна громадян чи підприємств на користь держави (недарма податки вважають первинною «клітинкою», яка сприяла розвитку фінансів у їхньому сучасному розумінні).

На ранніх етапах розвитку держави не існувало чіткого розмежування між ресурсами держави і ресурсами її глави, адже монархи розпоряджалися коштами держави як своєю власністю. І лише з виділенням державної казни та повним її відокремленням від власності монарха (а відбулося це у XVI–XVII ст.) виникли поняття державних фінансів, державного бюджету, державного кредиту.

Із розвитком капіталістичних відносин різко почали зростати видатки на міжнародну співпрацю, оборону, захист навколишнього середовища, соціальну сферу, що зумовило зростання кількості та різновидів податків.

В умовах командно-адміністративної системи термін «фінанси» пов'язували передусім із державними фінансами, оскільки на той час не були розвинені інші форми власності, крім домінуючої державної.

І лише з утвердженням ринкових відносин, коли з'явилися різні форми власності (індивідуальна, приватна, колективна, комунальна, акціонерна тощо), фінансові відносини значно урізноманітнилися і ускладнилися.

Отже, об'єктивна *необхідність фінансів* насамперед зумовлена: наявністю товарно-грошових відносин (фінанси не можуть існувати без грошей); наявністю держави і необхідністю виконання своїх функцій (для чого їй і потрібні фінансові ресурси).

Уявлення про фінанси та зміст фінансових відносин як у вітчизняній, так і зарубіжній фінансовій науці з плином часу постійно змінювалися. А серед дослідників і дотепер не існує єдиної точки зору з приводу визначення сутності та змісту цієї важливої економічної категорії. Проблематичним залишається й окреслення чітких меж функціонування фінансової сфери.

Традиційні постулати фінансової науки, сформовані видатними попередниками (М. Бунге, І. Кулішером, І. Озеровим, В. Твердохлебовим, І. Янжулом та багатьма іншими), стали базовими для радянської фінансової школи, сформованої у 30-х рр. ХХ ст., оскільки загалом відображали ситуацію, що склалася в умовах адміністративно-командної системи ведення господарства, а саме: у радянські часи – період превалювання загальнодержавної власності – поняття «фінанси» і «державні фінанси» характеризували фактично одні й ті самі відносини.

Загалом погляди теоретиків радянського і пострадянського періодів щодо сфери виникнення фінансових відносин умовно об'єднують у дві основні концепції: розподільну і відтворювальну. Прихильники розподільної концепції вважають, що сферою виникнення фінансових відносин є друга стадія процесу суспільного відтворення – стадія розподілу, на якій відбувається розподіл вартості створеного сукупного продукту за цільовим призначенням і суб'єктами господарювання, кожен з яких намагається отримати свою частку у новоствореному продукті. Важливою ознакою фінансів як економічної категорії є розподільний характер зазначених відносин.

Дослідники, котрі відстоюють *відтворювальну концепцію*, розглядають фінанси як категорію усього процесу відтворення і зараховують до них сукупність грошових відносин, які виникають на усіх стадіях відтворювального циклу (виробництво – розподіл – обмін – споживання), і вважають, що фінансові відносини є надзвичайно складними і багатограними, адже нерідко в одному грошовому потоці відображаються і обмін, і розподіл, і перерозподіл. Наприклад, один і той самий податок з позиції суб'єктів господарювання одночасно є і обміном на отримувані ними від держави блага, і

розподілом їхніх доходів, і суспільним перерозподілом новоствореного валового внутрішнього продукту.

Крім розподільної та відтворювальної концепцій, у фінансовій науці сформувався також два основних теоретичних напрями, що пояснювали економічну природу фінансів: фондова теорія, яка превалювала у радянській фінансовій науці і є доволі поширеною як у світі, так і на пострадянському просторі; і теорія фінансових потоків, більш характерна для сучасних дослідників змісту та сутності фінансів.

Представники *фондової теорії* трактують фінанси як економічні відносини, пов'язані з формуванням, розподілом і використанням централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів для виконання функцій та завдань суб'єктів господарювання, а також будь-якої фізичної особи й суспільства загалом, та найхарактернішою ознакою фінансів вважають процес формування і використання фондів грошових коштів. І це вважаємо абсолютно правильним, якщо фінанси розуміти передусім як публічні фінанси, адже саме на макрорівні фондовий характер фінансових відносин має яскраво виражений характер (держава для забезпечення належного виконання своїх функцій формує і використовує відповідні фонди грошових коштів: бюджети різних рівнів, позабюджетні цільові фонди). Проте такий підхід дещо обмежує розуміння сутності фінансів загалом, оскільки на мікрорівні рух грошових потоків може як опосередковуватися фондами (наприклад, фінансування суб'єктом господарювання інноваційного розвитку, використовуючи кошти фонду розвитку виробництва), так і не опосередковуватися ними (сплата податків до бюджету та державних цільових фондів). Окрім того, вітчизняне фінансове законодавство не вимагає від суб'єктів господарювання обов'язкового формування фондів, хоча і не забороняє його.

Відповідно до *потокової теорії*, фінанси є сукупністю грошових потоків, що опосередковують відносини між різними суб'єктами з приводу формування, обміну, розподілу та перерозподілу вартості створеного валового внутрішнього продукту. Головною ознакою, що визначає сутність та форму функціонування фінансів, є рух грошових потоків, який опосередковує процес розподілу і перерозподілу вартості створеного валового внутрішнього продукту та в якому одночасно відображаються і фінансові відносини, і фінансова діяльність. Саме грошові потоки є тією універсальною властивістю, котра поєднує у собі всі аспекти функціонування фінансів та сфери фінансової системи.

Західна ж фінансова наука здебільшого акцентує увагу на матеріальній стороні фінансів, тобто серед зарубіжних учених домінують здебільшого матеріальний і управлінський аспекти, причому фінанси у більшості випадків асоціюють із державними фінансами або ж фінансовим ринком, рідше – з фінансами суб'єктів господарювання і

домогосподарств.

Таке різнобічне і широке трактування фінансів сучасною економічною наукою (з певною орієнтацією на окремі сфери і ланки фінансової системи) можна пояснити тим, що фінанси є доволі динамічним і багатогранним явищем, а тому доволі складно в одному визначенні охарактеризувати всі його сутнісні ознаки, форми вияву та специфіку функціонування. До того ж сфера впливу фінансів є значно ширшою, ніж суто економічні відносини, оскільки вони впливають і на політику, і на культуру, і на науку, і на приватне життя громадян.

Таким чином, серед учених, котрі належать до різних наукових шкіл (у тому числі зарубіжних), немає єдності щодо трактування цієї важливої економічної категорії, причому кожен науковець вкладає свій особливий, специфічний зміст у визначення фінансів. Деякі наукові школи виявляють однобічність, роблячи акцент лише на сутності та ігноруючи зовнішні форми вияву фінансів, наслідком чого є надмірне звуження змісту цього поняття. Інші, навпаки, дуже широко тлумачать цю економічну категорію, без необхідності розширюючи та розмиваючи її істинний зміст. Проте наявні суперечності у визначенні наукового терміна «фінанси», їхній плюралізм, багатоваріантність трактувань, диференціація і протилежність значень певною мірою слугують джерелом подальшого розвитку як фінансової науки зокрема, так і суспільства загалом.

При формулюванні концептуальних підходів до трактування фінансів доцільно використовувати такі філософські категорії, як «сутність», «явище», «зміст» і «форма».

За сутністю фінанси є об'єктивною економічною категорією. Вони відображають сукупність економічних відносин, пов'язану із розподілом та перерозподілом ВВП, а в окремих випадках і національного багатства країни з метою формування фінансових ресурсів та створення фондів грошових коштів і їхнього використання для забезпечення соціально- економічного розвитку суспільства.

Фінанси як *явище* відображають грошові потоки суб'єктів розподільних відносин, які характеризуються обсягами (наповненістю), спрямованістю і часом. У фінансовій теорії та практиці розрізняють вхідні, внутрішні та вихідні потоки. Множинність грошових потоків, розмежованих за часовими інтервалами, різноспрямованих і відмінних за видами грошових фондів (фінансових ресурсів) та обсягами, забезпечує належний рівень соціально-економічного розвитку країни, суб'єктів господарювання та домогосподарств, реалізацію визначених цілей і завдань. Важливою умовою успішного господарювання є синхронізація грошових потоків – узгодженість у часі вхідних та вихідних грошових потоків, що забезпечує виконання зобов'язань кожного суб'єкта розподільних відносин, необхідну платоспроможність.

За змістом фінанси відображають кінцеву мету розподільних і перерозподільних

процесів – формування і використання фондів грошових коштів. Отже, грошові фонди є матеріальним змістом фінансів. Саме ці фонди є тією специфічною ознакою, яка відрізняє фінанси від усіх інших економічних категорій. Загалом фонди грошових коштів поділяються на централізовані та децентралізовані. До централізованих грошових фондів належать фонди, які держава створює у централізованому порядку і використовує їхні кошти для виконання своїх функцій (зокрема, державний і місцеві бюджети, пенсійний фонд, державні цільові фонди соціального страхування). Децентралізованими вважаються грошові фонди суб'єктів господарювання усіх форм власності та рівнів підпорядкування (зокрема, фонди в основних засобах, оборотні фонди, фонди обігу, фонди заробітної плати, резервні фонди, інвестиційно-інноваційні фонди, фонди матеріального заохочення, фонди соціально-культурного призначення, добродійні фонди тощо). В умовах ієрархічної системи управління (державна та комунальна форма власності) та громадських об'єднань суб'єктів господарювання із сукупності децентралізованих грошових фондів виділяють умовно-централізовані, які формують та використовують органи управління вищого рівня або керівництво громадських об'єднань.

Основними *формами* фінансів є доходи, надходження, нагромадження, відрахування, видатки, витрати, тобто елементи, які характеризують рух фондів грошових коштів. Ці форми є матеріальним вираженням фінансових відносин.

Фінанси є основним важелем, за допомогою якого здійснюються регулятивні азимути економічних факторів. Саме фінанси свідчать про успіхи чи недоліки трансформації економічних процесів. Розроблення ефективних методів фінансової політики, їхня реалізація на практиці змушують кардинально змінювати сталі погляди на фінанси та визначати їх фундаментальність у контексті стратегічних завдань економічної розбудови держави.

Як і будь-якій економічній категорії, фінансам властиві певні особливості, зокрема:

- фінанси – *грошова категорія*, оскільки вони завжди мають грошову форму вираження. Реальний рух грошей є обов'язковою умовою виникнення та існування фінансів, проте не всі грошові відносини можна вважати фінансовими, хоча всі фінансові відносини є грошовими. Грошові відносини за своїм змістом і складом значно ширші, ніж фінансові. Наприклад, грошовий обіг, реалізація товарів через торговельну мережу, кредит, ціноутворення базуються на використанні грошей як загального еквівалента, проте не виражають фінансових відносин;

- фінанси – *розподільна категорія*, оскільки саме за допомогою фінансів здійснюється розподіл та перерозподіл вартості валового внутрішнього продукту. За допомогою фінансів відбувається виокремлення у складі виручки від реалізації коштів для

відшкодування матеріальних витрат, фонду оплати праці, амортизаційних відрахувань тощо. Через податки та обов'язкові збори у розпорядження держави вилучається частина доходів суб'єктів господарювання і населення;

- фінанси – *фондоутворювальна категорія*, тому що фінансові відносини завжди пов'язані з формуванням та використанням фондів грошових коштів, тобто таких фондів, які утворюються в процесі розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту. Фонди фінансових ресурсів створюються на мікро-, мезо- та макрорівні й використовуються за цільовим призначенням (фонд виплати дивідендів, фонд матеріального заохочення, резервний фонд, фонди соціального страхування тощо).

Фінансам властиві певні *суперечності*, котрі виникають із природи фінансових відносин. Ідеться про діалектичні суперечності, які є внутрішньою рушійною силою та джерелом розвитку фінансів. Без аналізу фінансів як суперечливої єдності протилежностей неможливо розкрити їхню сутність, оскільки фінанси завжди пов'язані з необхідністю вирішення суперечностей між основними суб'єктами фінансових відносин: державою, підприємствами та населенням.

Сутність фінансових суперечностей у розподілі полягає в тому, що оскільки об'єкт фінансових відносин в умовах економічної стабільності один – ВВП, а суб'єктів троє, то ці відносини мають яскраво виражений суперечливий характер: кожний суб'єкт прагне отримати якомога більше, але це можна зробити коштом інших суб'єктів, які мають такі самі інтереси. Здавалося б, у зростанні валового внутрішнього продукту країни мають бути зацікавлені всі суб'єкти фінансових відносин, оскільки саме від його величини залежать їхні доходи. Проте, як свідчить практика, кожен із цих суб'єктів на перше місце передусім ставить особисті інтереси, пов'язані з отриманням власних доходів. Отже, однією з найважливіших проблем фінансової науки продовжує залишатися проблема формування дієвого механізму збалансування інтересів усіх учасників фінансових відносин як за допомогою ринкових важелів, так і цілісної системи «стримувань і противаг».

2. Об'єкти, суб'єкти та функції фінансів

Більшість вітчизняних учених і практиків визнає, що фінансам властиві дві основні функції: розподільна і контрольна.

Розподільна функція є головною і виявляється в процесі розподілу валового внутрішнього продукту у вигляді утворення фондів грошових коштів та використання їх за цільовим призначенням.

Об'єктами розподілу є:

- 1) валовий внутрішній продукт, тобто вартість вироблених у суспільстві благ (як

матеріальних, так і нематеріальних) за певний період (як правило, за рік);

2) національне багатство, тобто сукупність створених та нагромаджених благ, якими володіє суспільство, а також природні ресурси, залучені в економічний оборот. Національне багатство залучається у розподільні процеси лише у виняткових випадках (війни, катастрофи, стихійні лиха тощо);

3) зовнішні надходження (зовнішні позики, іноземні інвестиції, іноземна допомога).

Суб'єктами розподільних відносин є:

- держава;
- юридичні особи (суб'єкти господарювання усіх форм власності);
- домогосподарства і фізичні особи;
- міжнародні фінансові організації та інші держави (які надають зовнішні позики).

Оскільки об'єкт фінансових відносин один (ВВП), а суб'єктів багато, то фінансові відносини мають доволі суперечливий характер, адже кожен суб'єкт прагне отримати від розподілу якомога більше вигід, проте зробити це можна лише коштом інших суб'єктів, які мають такі самі інтереси. Отже, існує необхідність збалансування інтересів усіх суб'єктів, якого можна досягти шляхом встановлення оптимальних пропорцій розподілу ВВП.

Проте науково встановлених показників оптимальних пропорцій розподілу валового внутрішнього продукту на практиці немає, тому для оцінювання ситуації використовують два основних макроекономічних показники: рівень ВВП на одну особу та темпи зростання ВВП.

Розмір ВВП на одну особу серед держав світу дуже коливається. У високорозвинених країнах він становить від 170 тис. (Ліхтенштейн, Монако) до 40–80 тис. дол. США. У найменш розвинених країнах цей показник становить близько 100 дол. США (Конго).

Динаміку фінансових відносин характеризують темпи зростання ВВП: чим вони вищі, тим більше задовольняються потреби суб'єктів фінансових відносин у доходах. Загальновідомо, що навіть незначне сповільнення темпів зростання доходів (незалежно від того, яким є абсолютний розмір цих доходів) сприймається суспільством доволі негативно, а постійне зростання доходів створює сприятливий суспільно-політичний клімат у державі.

У процесі дії розподільної функції фінансів розрізняють первинний розподіл і перерозподіл (або вторинний розподіл). *Первинний розподіл* – розподіл первинних доходів (валового внутрішнього продукту, виручки підприємств, доходів домогосподарств);

перерозподіл (вторинний розподіл) полягає у перерозподілі розподілених раніше доходів (сплата податків у бюджет, сплата відсотків за кредит тощо).

Розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту передбачає розмаїття грошових відносин, зокрема:

- внутрішньогосподарські відносини між окремими підрозділами суб'єктів господарювання;
- міжгосподарські відносини між різними суб'єктами господарювання;
- внутрішньогалузеві відносини між суб'єктами господарювання окремих галузей та галузевими органами управління;
- між суб'єктами господарювання та робітниками і службовцями;
- між суб'єктами господарювання та акціонерами, учасниками, співвласниками та іншими фізичними особами;
- між суб'єктами господарювання і державою;
- між суб'єктами господарювання та фінансово-кредитними установами;
- між суб'єктами господарювання та їхніми об'єднаннями;
- міжгалузеві відносини;
- міжтериторіальні відносини;
- відносини між державою і населенням;
- відносини між державою, галузевими органами управління та органами місцевого самоврядування;
- відносини між державою та іншими державами, міждержавними об'єднаннями, міжнародними організаціями, іноземними юридичними і фізичними особами.

Оскільки всі ресурси вичерпні, кількісно обмежені, а отже, дефіцитні (що повною мірою стосується і фінансових ресурсів), нагальною є потреба контролювати їхній рух, грошові та фінансові потоки за всіма видами діяльності і на різних рівнях національної та світової фінансової системи. Реалізація контрольної функції фінансів має забезпечити раціональне, цільове та ефективне використання фінансових ресурсів, ефективне управління грошовими та фінансовими потоками, забезпечуючи синхронізацію у часі вхідних і вихідних грошових потоків.

Відповідно *контрольна функція* фінансів зумовлена об'єктивно властивою їм здатністю кількісно відображати рух фінансових потоків і забезпечувати контроль за дотриманням пропорцій у розподілі валового внутрішнього продукту, правильністю формування, розподілу і використання фінансових ресурсів держави і суб'єктів господарювання. Необхідність фінансового контролю випливає з того, що фінансові відносини мають суперечливий характер, оскільки кожен суб'єкт прагне отримати якомога

більше від такого розподілу. Саме для того, щоб окремі суб'єкти в процесі розподілу і перерозподілу не привласнювали неналежну їм частку, і необхідний фінансовий контроль.

Контрольна функція фінансів на практиці реалізується в діяльності осіб, що проводять фінансовий контроль. В Україні до органів, що здійснюють фінансовий контроль, належать: Міністерство фінансів України, Державна казначейська служба України, Державна аудиторська служба України, Державна податкова служба України, Державна митна служба України, Пенсійний фонд України, Рахункова палата України.

Для контрольної функції базується на інформації, джерелом якої є фінансова звітність, тобто така бухгалтерська звітність, яка містить дані про фінансове становище, результати діяльності та рух грошових коштів. До фінансової інформації ставляться такі вимоги: вона має бути повною, достовірною, своєчасною.

3. Взаємозв'язок фінансів з іншими розподільними категоріями.

Фінанси перебувають взаємозв'язку з такими категоріями розподільного характеру, як гроші, ціна, заробітна плата, кредит.

Фінанси і гроші. Аналіз категорій «фінанси» і «гроші» свідчить про їхню особливу систему зв'язків, що часто призводить до їхнього ототожнення. Фінанси нерідко (особливо на побутовому рівні) визначають як певну суму грошей, яка знаходиться в розпорядженні юридичної чи фізичної особи.

Певна частка істини в цьому є. Фінанси, як правило, завжди мають грошове вираження. Проте певна сума грошей – це не фінанси. Можна мати гроші і водночас не мати ніякого відношення до фінансів. І навпаки, за відсутності грошей, лише володіючи майном, майновими правами, правами інтелектуальної власності, оцінивши їхню вартість, можна здійснювати інвестування, бути співзасновником фірми, тобто мати відношення до фінансово-господарської діяльності фірми. Крім того, фінанси відрізняються від грошей за функціями, які вони виконують.

Проте існує діалектичний взаємозв'язок між фінансами і грошима. Відповідно часто вживають термін «фінансово-грошові відносини». Це має певне підґрунтя, тому що не можливо досягти покращення фінансового становища в державі, не налагодивши нормальний грошовий обіг. І навпаки, якщо держава не здійснює свої витрати відповідно до наявних доходів, це призводить до розладу грошового обігу.

Фінанси і ціни. І ціна, і фінанси беруть участь у розподілі валового внутрішнього продукту. Ціна є грошовим виразом вартості будь-якого товару. Держава, використовуючи різноманітні фінансові важелі, впливає на рівень цін. Наприклад, у випадках нееквівалентного обміну одразу ж діють відповідні фінансові важелі. Зокрема, якщо вартість товару більша за його ціну, то з'являється такий важіль, як допомога держави:

дотації, субсидії, субвенції (наприклад, електротранспорту, комунальному госпо- дарству, сільському господарству); якщо ж вартість товару менша за його ціну, то держава залучає такий важіль, як податки (акцизний податок).

До того ж введення нових податків або зміна ставок існуючих може призвести до зменшення чи збільшення абсолютної величини ціни. А через такі фінансові важелі, як норми амортизації, відрахування в державні ці- льові фонди, держава може змінювати структуру ціни. Крім цього, при ре- алізації товару ціна визначається на основі попиту та пропозиції. На ринку інколи трапляються різкі коливання загального рівня цін, які можуть сут- тєво вплинути на стан фінансової сфери та фінансової безпеки держави.

Фінанси і заробітна плата. Взаємозв'язок фінансів і заробітної пла- ти виявляється у тому, що держава регулює величину заробітної плати за допомогою фінансових важелів (зокрема, податків), створюючи за- гальнодержавні фонди фінансових ресурсів. Одночасно держава за до- помогою цих же фондів може стимулювати розвиток окремих видів ді- яльності, виділяючи дотації, субсидії, субвенції.

Відмінності між фінансами і заробітною платою:

- фінанси розподіляють валовий внутрішній продукт, а заробітна пла- та – це категорія, яка стосується лише частини валового внутріш- нього продукту, а саме фонду оплати праці;
- заробітна плата пов'язана лише з одним фактором виробництва – робочою силою, а фінанси впливають на використання всіх факто- рів виробництва (предмети праці, знаряддя праці тощо).

Фінанси і кредит. Спільним для обох цих категорій є те, що вони використовуються в кругообігу коштів і сприяють підвищенню ефектив- ності виробництва.

При нестачі фінансових ресурсів підприємство залучає кредитні ре- сурси, а при надлишку може тимчасово вільні кошти надавати в кредит іншій установі (банку, підприємству).

Відмінності між фінансами і кредитом полягають у тому, що фінан- сам властивий односторонній рух вартості, а кредиту – двосторонній рух вартості. До того ж за допомогою фінансів розподіляється валовий вну- трішній продукт, а кредит діє лише на стадії перерозподілу, причому перерозподіляються лише тимчасово вільні ресурси.

Фінансам і кредиту властиві різні методи скерування коштів:

- фінансам – фінансування (надання коштів на безповоротній основі);
- кредиту – кредитування (надання коштів на принципах платності, строковості, поверненості та забезпеченості).

4. Фінансова система, її внутрішня та організаційна побудова

Ефективність організації фінансів і прагматизм реалізації фінансових відносин і фінансової політики у державі залежать насамперед від оптимальної побудови та дієздатності фінансової системи.

Термін «система» (грец. – «поєднання», «утворення») найчастіше трактується як сукупність визначених елементів, між якими є закономірний зв'язок чи взаємодія. Групування окремих суб'єктів фінансових відносин у загальну фінансову систему держави може здійснюватися за багатьма ознаками, що зумовлює дискусійність щодо поняття фінансової системи та проблеми її структурування.

Теоретично та методологічно сутність фінансової системи можна розглядати як за внутрішньою побудовою, так і за організаційно-інституційною структурою. Обидва підходи відображені у науковій фінансовій літературі.

За *внутрішньою побудовою* фінансова система – це сукупність відокремлених, але взаємопов'язаних сфер (узагальнена за певною ознакою складова) та ланок (відособлена складова) фінансових відносин, які мають певні особливості в мобілізації та використанні фінансових ресурсів, а також відповідний апарат управління і нормативно-правове забезпечення.

Структура фінансової системи надзвичайно динамічна і не може розглядатися лише в статичному вигляді. Відповідно у процесі економічного розвитку вона може доповнюватися новими сферами чи ланками або ж деякі її ланки, навпаки, можуть зникати.

Фінанси суб'єктів господарювання є базовою ланкою фінансової системи, оскільки саме на цьому рівні створюються валовий внутрішній продукт і національний дохід – основні джерела формування фінансових ресурсів. Загалом фінансова діяльність суб'єктів господарювання може бути організована за допомогою трьох основних методів: комерційний розрахунок; кошторисне фінансування; неприбуткова діяльність. Відмінність між цими методами полягає в специфіці організації фінансової діяльності, тобто у встановленні взаємозалежності між фінансовими ресурсами, джерелами їхнього формування, доходами, витратами і кінцевими фінансовими результатами. Відповідно до сфери фінансів суб'єктів господарювання належать такі ланки: фінанси комерційних підприємств і організацій, фінанси некомерційних установ і організацій, фінанси добровільних громадських формувань.

Фінанси комерційних підприємств і організацій є вихідною ланкою фінансової системи, оскільки саме на цьому рівні створюється значна частка ВВП. Особливістю фінансів комерційних підприємств є те, що вони працюють на засадах комерційного

розрахунку, який передбачає отримання прибутку, відшкодування, використовуючи власні кошти, всіх затрат за основною діяльністю, а також після розширення і розвитку. Такі підприємства працюють переважно у сфері матеріального виробництва, проте у сучасних умовах і у соціальній сфері (сфері нематеріального виробництва) окремі організації будують свою діяльність на засадах комерційного розрахунку (лікувальні, видавничі, навчальні заклади тощо). Від стану фінансів комерційних підприємств багато в чому залежить загальне фінансове становище в країні, оскільки комерційні підприємства є основними платниками податків до бюджету, а також єдиного соціального внеску до фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Некомерційні установи й організації функціонують на принципово інших засадах, ніж комерційні підприємства. До некомерційних належать установи й організації, які надають послуги або виконують роботи безкоштовно чи за символічну плату, яка, як правило, не відшкодовує їхніх затрат. Це лікарні, школи, дитсадки, музеї, бібліотеки, театри тощо. Особливістю фінансів некомерційних установ і організацій є те, що у них не виробляється матеріальний продукт, а лише виконуються певні роботи і надаються певні послуги. Метою діяльності таких установ не є отримання

прибутку і, таким чином, платежі в бюджет у них є дуже незначними або взагалі відсутні. Головним джерелом фінансування видатків таких установ є бюджетні кошти, тому ці установи називають бюджетними.

Добровільні громадські формування (громадські організації, добродійні фонди, політичні партії тощо) об'єднують громадян на основі єдності інтересів та уподобань для спільної реалізації своїх прав і свобод. Незалежно від назви, яку отримує таке формування (рух, конгрес, фонд, спілка), всі вони поділяються на дві великі групи: політичні партії та громадські організації. Для фінансів добровільних громадських формувань характерною є відсутність комерційної діяльності (а отже, доходів від такої діяльності) та державного фінансування. Головним джерелом доходів таких організацій є: вступні та членські внески членів громадського формування, добровільні й спонсорські пожертвування. І хоча такі громадські формування не мають права займатися комерційною діяльністю, проте вони можуть мати у власності комерційні підприємства, які можуть спрямовувати їм частину отриманого доходу.

Публічні фінанси є сукупністю фондів фінансових ресурсів загальнодержавного призначення. У сфері публічних фінансів центральне місце посідають бюджети, сукупність яких утворює бюджетну систему. До неї входять: *Державний бюджет України та місцеві бюджети*. За допомогою бюджетів перерозподіляється близько половини валового внутрішнього продукту України. Головним джерелом доходів бюджетів є податки й інші обов'язкові платежі, а також неподаткові надходження (доходи від приватизації,

зовнішні позики та міжнародна фінансова допомога, доходи від конфіскованого майна і вилученої на кордоні контрабанди, сплачені штрафи за порушення фінансово-господарської діяльності тощо). Використовуються бюджетні кошти на фінансування соціальної сфери (освіта і наука, охорона здоров'я, культура і мистецтво, фізична культура і спорт), соціального захисту громадян (підтримка малозабезпечених і соціально вразливих верств населення), оборони, утримання апарату управління (Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Офіс Президента України), фінансування природоохоронних заходів, міжнародної діяльності (утримання посольств, представництв за кордоном), створення державних резервів (Резервний фонд КМУ, державний продовольчий резерв).

Фонди загальнообов'язкового державного соціального страхування – це фонди грошових коштів, які формуються у процесі розподілу і перерозподілу ВВП за сплати фізичними та юридичними особами обов'язкових внесків (єдиного соціального внеску), мають цільове призначення, знаходяться в розпорядженні центральних та місцевих органів влади і не входять до складу державного чи місцевих бюджетів.

Існування таких фондів пов'язане з необхідністю задоволення потреб, які мають особливо важливе значення. В Україні цільові фонди мають переважно соціальну спрямованість. До них належать Пенсійний фонд України і Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття. Відокремлення таких цільових фондів від бюджету та чітке визначення джерел їхнього формування і напрямів використання акумульованих ними фінансових ресурсів сприяють підвищенню рівня задоволення суспільних потреб та ефективності контролю за цільовим використанням коштів.

Державний і місцевий кредит – це сукупність відносин, у яких держава або місцеві органи влади виступають у ролі позичальника коштів, рідше – кредитора і гаранта. Існування державного (місцевого) кредиту зумовлене хронічною нестачею власних фінансових ресурсів, зокрема бюджетним дефіцитом. Найпоширенішою формою державного (місцевого) кредиту є державні (місцеві) позики (як внутрішні, так і зовнішні). Існування державного (місцевого) кредиту веде до утворення державного (місцевого) боргу як сукупності зобов'язань держави (місцевих органів влади) перед населенням, юридичними особами, іноземними державами і міжнародними організаціями. У видатковій частині державного (місцевого) бюджету щорічно передбачаються видатки на обслуговування державного (місцевого) боргу.

Однією із важливих сфер фінансової системи є *фінанси домогосподарств*, які відображають рівень життя та фінансового забезпечення населення. У складі фінансів домогосподарств виокремлюють такі ланки: *особисті фінанси* (якщо домогосподарство складається з однієї людини, яка має власне джерело доходу і самостійно формує свої

витрати); *сімей-ні фінанси* (якщо домогосподарство представлене однією простою сім'єю, яка формує єдиний спільний бюджет); *родинні фінанси* (якщо це розширене домогосподарство, до складу котрого входять кілька сімей, кожна з яких має відокремлений бюджет або один спільний і кілька відокремлених бюджетів). Основними джерелами доходів домогосподарств є: заробітна плата, пенсія, стипендія, доходи від продажу власного майна, продукції підсобних особистих господарств, доходи від підприємницької діяльності, доходи, одержані від здачі в оренду майна, відсотки на депозитні вклади, доходи від інвестицій у цінні папери тощо. До витрат домогосподарств належать: витрати на придбання продуктів харчування, одягу, взуття, предметів домашнього вжитку, побутової техніки, оплати комунальних, освітніх, медичних, культурно-мистецьких, транспортних послуг, послуг зв'язку, на формування заощаджень та резервного фонду тощо.

За *організаційною побудовою* фінансова система є сукупністю державних фінансових органів та недержавних фінансових інституцій, які впливають на управління фінансами. До організаційного складу фінансової системи входять:

1) *державні органи управління фінансами*: Міністерство фінансів України; Державна казначейська служба України; Державна аудиторська служба України; Державна податкова служба України; Державна митна служба України; Пенсійний фонд України; Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття; Рахункова палата України;

2) *фінансові інституції, задіяні у розподільних процесах*: Національний банк України; комерційні банки; небанківські фінансово-кредитні установи (кредитні спілки, недержавні пенсійні фонди, ломбарди); страхові компанії; міжбанківська валютна біржа; фондові біржі (ПФТС, АТ «Українська біржа», ПАТ «Фондова біржа «Перспектива»»). Важливу роль у фінансовій системі держави відіграє фінансовий ринок як забезпечуюча сфера фінансової системи, що має винятково важливе значення для ефективного розвитку економіки. *Фінансовий ринок* – це механізм перерозподілу фінансових активів між окремими суб'єктами підприємницької діяльності, державою і населенням, а також міжнародними фінансовими інституціями. Отже, фінансовий ринок через посередників (фірми та інституції, що надають відповідні фінансові послуги) задовольняє потреби домогосподарств, приватних компаній та урядових організацій у таких послугах. Саме розвиток ринкових відносин сприяв реформуванню банківської діяльності, становленню і розвитку ринку цінних паперів на основі відкриття фондових бірж, створенню акціонерних товариств, інституційних інвесторів, відповідної інфраструктури та організаційних і правових засад функціонування фінансового ринку в Україні.

Одним із сучасних векторів фінансової стратегії України є її активна інтеграція у міжнародний фінансовий простір. Взаємодія українських громадян, приватних підприємців, фірм, корпорацій, державних закладів з іншими країнами набула бурхливого розвитку, що зумовило потребу в активізації міжнародних валютно-фінансових відносин. Україна стала членом головних міжнародних фінансових інституцій – Міжнародного валютного фонду і Міжнародного банку реконструкції і розвитку, інтегрувалася у міжнародну платіжну систему. Створено дієву систему валютного регулювання з використанням ринкових механізмів курсоутворення. Важливим напрямом інтеграційних процесів став вихід на світові фінансові ринки. Інтегрованою складовою фінансової системи України поступово стають *міжнародні фінанси*. Процеси регіоналізації та глобалізації з різною інтенсивністю впливають на національні фінансові системи держав, різних за рівнем соціально-економічного розвитку, суспільного добробуту та зайнятості, політичним й економічним устроєм. Водночас економічний та фінансовий потенціали національних держав впливають на світове господарство.

Ефективна участь України у світових економічних процесах вимагає посилення відкритості національної економіки. До цього, зокрема, спонукають вступ України до СОТ, розширення ЄС, інтеграційні процеси на пострадянському просторі, динаміка кон'юнктури світових ринків і посилення конкурентного тиску на традиційних ринках українського експорту.

Все це доводить, що концепція реформування фінансової системи держави без урахування впливу міжнародних фінансів в умовах глобалізації є необґрунтованою і неповною.

Таким чином, трансформаційні процеси в Україні вимагають чіткої координації дій в усіх сферах та ланках фінансової системи, що є концептуальною основою нової моделі економічного і соціального розвитку держави. Ця модель має поєднати постійне підвищення добробуту нації та кожного громадянина і становлення в Україні конкурентоспроможної національної економіки, яка органічно входить у глобальні економічні процеси і посяде в них гідне місце.

Отже, фінансова система – не лише набір окремих взаємопов'язаних елементів, а надзвичайно складна за внутрішньою побудовою фінансова архітектура, від ефективності побудови якої залежить можливість збалансування інтересів і суперечностей, узгодження прагматизму фінансової політики з раціональністю економіки.

Тема 2. Фінансове право і фінансова політика

1. Фінансова політика, її сутність та складові.
2. Фінансова політика суб'єктів господарювання і домогосподарств.
3. Фінансовий механізм та його роль у реалізації фінансової політики.

1. Фінансова політика, її сутність та складові

Узагальнення наукових поглядів на сутність фінансової політики вказує на такі основні аспекти, які характеризують це економічне поняття:

- тлумачення фінансової політики як сукупності певних дій/заходів, які пов'язані із цілеспрямованим впливом на організацію фінансових відносин, процеси формування і використання фінансових ресурсів;

- предметною сферою діяльності в рамках реалізації фінансової політики є вплив на розподільні та перерозподільні процеси, формування, розподіл та використання фінансових ресурсів суб'єктів економіки, через які виражається зміст фінансів як об'єктивного економічного явища;

- мета фінансової політики полягає у досягненні цілей розвитку суб'єкта фінансових відносин (держави, суб'єкта господарювання, домогосподарства) через розробку раціональної системи управління його фінансовими ресурсами у коротко- і довгостроковому періодах. Отже, фінансова політика – це система розподільних і перерозподільних заходів, які держава та інші суб'єкти господарювання здійснюють через систему фінансових відносин з метою досягнення їхніх стратегічних і тактичних цілей розвитку. Сутність фінансової політики розкривається через вибір та поєднання засобів впливу на процеси формування, розподілу і використання фінансових ресурсів, за допомогою чого досягаються окреслені цілі. В умовах воєнного стану вектор спрямованості фінансової політики держави полягає у забезпеченні фінансової стабільності та виконання покладених на державу функцій, передусім щодо захисту суверенітету і територіальної цілісності країни, недопущенні негативних тенденцій зниження рівня суспільного добробуту.

Основні засади й напрями фінансової політики на практиці відображені:

- у нормативних документах фінансового спрямування (на рівні держави – фінансове законодавство, у суб'єктів господарювання – установчі документи та інша корпоративна документація щодо регулювання фінансової діяльності; на рівні домогосподарств фінансова політика у нормативний спосіб практично не регламентована);
- у формах і методах формування фінансових ресурсів. У держави таке формування відбувається за допомогою податкового, неподаткового та позикового

методів. Провідним методом формування ресурсів суб'єктів господарювання є здійснення ефективної господарської діяльності, а головне джерело доходів домогосподарств – продуктивна зайнятість. Залежно від того, як змінюються масштаби використання тих чи інших форм і методів мобілізації фінансових ресурсів держави, підприємств чи домогосподарств, можна оцінити зміни у проведенні ними фінансової політики;

- у розподілі й перерозподілі фінансових ресурсів (фінансова політика на рівні держави втілюється у перерозподілі цих ресурсів між регіонами, верствами населення, галузями економіки, рівнями управління; у суб'єктів господарювання – в розподілі між споживанням і нагромадженням, у формуванні корпоративних цільових фондів; на рівні домогосподарств – у визначенні співвідношення між споживанням і заощадженням ресурсів, у створенні цільових нагромаджень для здійснення вартісних покупок, формування багатства та ін.);

- у структурі надходжень і витрат фінансових ресурсів.

Основні умови ефективності розробки і реалізації фінансової політики:

- врахування дії об'єктивних економічних законів розвитку суспільства (попиту і пропозиції, постійного зростання потреб, закон вартості та ін.);

- врахування особливостей зовнішнього середовища фінансової політики (політичної ситуації, стану економіки, кон'юнктури на світових ринках, інтеграції країни до міжнародної співпраці та ін.) та внутрішніх чинників, які можуть визначати її зміст і спрямованість;

- урахування досвіду попередніх етапів суспільного розвитку, що дає можливість уникнути прорахунків минулого і використати раніше апробовані ефективні підходи до вирішення актуальних економічних проблем, але адаптовані до сучасних реалій;

- комплексність у виробленні та реалізації заходів фінансової політики, що забезпечується узгодженням її стратегічних цілей і тактичних завдань.

Залежно від тривалості періоду реалізації та характеру завдань, на вирішення яких спрямована фінансова політика, вирізняють фінансову стратегію та фінансову тактику, між якими існує взаємозв'язок.

Фінансова стратегія – це курс фінансової політики, який визначений на довготривалу перспективу і передбачає вирішення складних великомасштабних завдань. Такі завдання не можуть бути досягнуті впродовж короткого проміжку часу та за ухвалення одиничних рішень, а потребують комплексних послідовних дій щодо змін в організації фінансових відносин, процесах формування, розподілу та використання фінансових ресурсів з урахуванням нестабільності зовнішнього середовища та обмеженості ресурсів.

Зміст та спрямованість фінансової стратегії визначаються завданнями, які

постають перед суб'єктом економіки на конкретному етапі його розвитку. Фінансова стратегія держави в кризових умовах має по- лягати у досягненні фінансової стабілізації й створенні передумов для переходу до економічного зростання, а в умовах економічного зростання – у забезпеченні сталості економічного розвитку, оптимальних пропорцій розподілу його результатів між суб'єктами економіки. В умовах війни стратегічним завданням фінансової політики держави є збереження фінансової стабільності, зміцнення обороноздатності країни для віднов- лення територіальної цілісності й суверенітету, усебічна підтримка на- селення у складний період державотворення.

Натомість на рівні суб'єктів господарювання спрямованість фінансової стратегії залежить від фінансової ситуації на підприємстві та перспектив його розвитку з урахуванням чинників зовнішнього середовища. Головною метою фінансової стратегії підприємства визначають максимізацію його ринкової вартості та підвищення ефективності діяльності. Проте стратегіч- ні завдання підприємства, яке перебуває на стадії банкрутства, значно від- різнюються від відповідних завдань суб'єкта господарювання із сильними позиціями на ринку й стабільним фінансовим станом.

Основою досягнення цілей фінансової стратегії є узгоджені заходи фінансової тактики, спрямовані на вирішення поточних завдань сус- пільного розвитку. Основною ознакою фінансової тактики є її адаптив- ність, оскільки вона дає можливість своєчасно відреагувати на зміни у політичній і економічній ситуації, існуючі проблеми і диспропорції еко- номічного та соціального розвитку країни шляхом вдосконалення орга- нізації фінансової діяльності, оперативного перерозподілу фінансових ресурсів. В умовах війни фінансова тактика держави покликана забез- печити переорієнтацію фінансових ресурсів економіки на потреби обо- рони країни, спрощення умов функціонування бізнесу, задоволення по- треб населення країни для стабілізації суспільного добробуту.

На рівні підприємства фінансова тактика передбачає реалізацію завдань за конкретними напрямками управління фінансами суб'єкта господарювання, а саме: формування необхідного для належного функ- ціонування підприємства обсягу фінансових ресурсів, досягнення опти- мальних пропорцій його структури; оптимізацію структури активів й досягнення високих показників рентабельності їхнього використання; досягнення прийнятного рівня фінансових ризиків при здійсненні гос- подарської діяльності; забезпечення стійкої платоспроможності підпри- ємства у поточну і перспективному періодах.

Отже, між фінансовою стратегією і тактикою існує щільний зв'язок. З одного боку, фінансова стратегія визначає зміст і спрямованість фі- нансової тактики. Без орієнтації на стратегічні завдання заходи фінан- сової тактики можуть виявитись малоефективними. З іншого боку, так- тичні фінансові можливості значною мірою

визначають цілі й завдання фінансової стратегії. Без урахування цього фінансова стратегія може виявитись декларацією про наміри, що не має реальних важелів реалізації.

Фінансову політику держави можна визначити як сукупність розподільних та перерозподільних заходів, які реалізує держава через фінансову систему для забезпечення стійкого зростання валового внутрішнього продукту, оптимізації пропорцій його розподілу й підвищення рівня добробуту всіх членів суспільства.

Головна мета фінансової політики держави може бути сформульована у широкому та вузькому розумінні. Оскільки держава є одним із найважливіших соціальних інститутів, функціонування якого спрямоване на задоволення потреб населення, то і головною метою фінансової політики держави в її широкому тлумаченні є забезпечення стійкого зростання суспільного добробуту завдяки досягненню оптимальних пропорцій розподілу ВВП між соціальними групами, у міжгалузевому, міжтериторіальному розрізах. Проте безпосереднім об'єктом фінансової політики держави є її фінансові ресурси, а тому головною метою такої політики у вузькому її тлумаченні полягає у створенні раціональної системи управління процесами формування і використання фінансових ресурсів держави. Ця мета деталізується через такі завдання:

- мобілізація такого обсягу фінансових ресурсів, який необхідний державі для належного виконання нею своїх функцій, визначених суспільством. Обсяг цих функцій може суттєво відрізнятися залежно від рівня економічного розвитку країни, моделі соціальної держави, дотримання демократичних принципів функціонування влади тощо. Ці чинники визначають потребу держави у коштах, що впливає на параметри системи мобілізації її фінансових ресурсів;

- забезпечення раціонального розподілу і використання фінансових ресурсів держави відповідно до визначених стратегічних і тактичних пріоритетів розвитку країни. Показники такого розподілу залежать від багатьох чинників, зокрема від моделі бюджетного федералізму та рівня децентралізації бюджетних ресурсів, масштабів реалізації соціальної функції, форм і методів державного втручання в економіку тощо. Реалізація цього завдання передбачає досягнення раціональних пропорцій розподілу фінансових ресурсів держави у галузевому, територіальному розрізах, між різними верствами населення;

- формування ефективної системи управління фінансами держави через розвиток фінансового механізму відповідно до стратегічних і поточних завдань соціально-економічного розвитку держави.

Особливістю держави як суб'єкта фінансової політики є те, що вона має право регламентації фінансових відносин у суспільстві, яка може здійснюватись у формі законодавчого та адміністративного регламентування. Законодавче регламентування

виявляється у формуванні нормативної бази, яка врегульовує коло суб'єктів фінансових відносин, визначає їхні права та обов'язки, методи й процедури здійснення фінансової діяльності та ін. Законодавче регламентування фінансових відносин формує правове підґрунтя для здійснення фінансової діяльності всіма суб'єктами економіки.

Адміністративне регламентування передбачає закріплення повноважень з регулювання фінансових відносин за певними органами державного управління. Розмежування прав регулювання окремих сфер фінансових відносин між органами влади в рамках адміністративного регламентування забезпечує організаційну завершеність фінансової політики держави, формує передумови для контролю за її ефективністю з боку суспільства.

Рівень законодавчого та адміністративного регламентування фінансових відносин характеризує, яка частина розподільно-перерозподільних процесів в економіці регульована через законодавство й адміністративно-управлінські рішення держави. Ця ознака визначає належність фінансової політики держави до одного із типів:

- політика мінімального регламентування (ліберальна), відповідно до якої держава у взаємовідносинах з іншими суб'єктами економіки дотримується норми про мінімальне втручання. За ліберальної фінансової політики більшість фінансових відносин врегульовується на договірних умовах між їхніми учасниками, а держава обмежує свій інтерес лише питаннями формування централізованих фондів. Це створює максимально вигідні умови для провадження господарської діяльності, проте може спричинити втрату державних доходів;

- політика жорсткого регламентування (директивна), яка передбачає регулювання державою переважної частини фінансових відносин в економіці. Інтереси держави превалюють над інтересами інших суб'єктів економіки, а права суб'єктів господарювання і домогосподарств у провадженні господарської діяльності жорстко регламентовані у правовий спосіб. Головною метою такої фінансової політики є забезпечення концентрації державою максимального обсягу фінансових ресурсів для їхнього спрямування на виконання широкого переліку державних функцій. Це негативно впливає на економіку, оскільки підриває мотивацію суб'єктів господарювання до продуктивної діяльності, знижує її ефективність, стримує інновації;

- політика помірною регламентування (консервативна) є проміжною між попередніми типами фінансової політики. Вона передбачає, що під державне регулювання підпадає лиш певна частина фінансових відносин. Найперше – це відносини з державою щодо формування централізованих фондів фінансових ресурсів, а також певна частина фінансових відносин на кредитному, страховому та інших сегментах фінансового ринку. Перевагою цього типу фінансової політики є пошук балансу інтересів між державою та

іншими суб'єктами економіки, коли при забезпеченні потреб держави і наявності у неї можливостей впливати на параметри соціально-економічного розвитку зберігаються достатні стимули для продуктивної діяльності суб'єктів господарювання і населення.

2. Фінансова політика суб'єктів господарювання і домогосподарств

Фінансова політика суб'єкта господарювання – це система заходів, форм і методів, які використовує суб'єкт господарювання для фінансового забезпечення власної діяльності й досягнення його цілей у довго- і короткостроковому періоді. Такі цілі визначаються засновницькими документами підприємства, стратегією його розвитку і формуються на підставі узгодження інтересів власників. Відповідно до сучасних тенденцій корпоративного управління, при виробленні стратегічних і тактичних завдань фінансової політики суб'єкта господарювання важливо врахувати інтереси його працівників, що підвищує їхню зацікавленість в ефективній діяльності підприємства. Безпосереднє розроблення параметрів фінансової політики підприємства, крім його власників, здійснюють структурні підрозділи, відповідальні за управління фінансами.

Головна мета фінансової політики суб'єкта господарювання – збільшення його ринкової вартості та максимізація добробуту власників підприємства у коротко- і довгостроковому періодах. Для її досягнення перед фінансовою політикою підприємства постають такі завдання:

- формування достатнього обсягу фінансових ресурсів для забезпечення господарської діяльності;
- ефективне використання наявних фінансових ресурсів для максимізації прибутку;
- ефективне управління фінансовими ризиками підприємства для недопущення погіршення його фінансового стану;
- раціональна організація грошових потоків, досягнення високого рівня платоспроможності підприємства;
- загальна фінансова рівновага у коротко- і довгостроковому періодах.

У фінансовій політиці суб'єкта господарювання виокремлюють такі складові, як управління капіталом та управління майном (активами).

Політика управління капіталом підприємства передбачає вибір найбільш ефективних форм та методів задоволення його потреби у фінансових ресурсах, необхідних для формування оборотних і необоротних активів. Вона об'єднує політику формування власного капіталу, а також політику залучення позикового капіталу (коротко- та довгострокових зобов'язань). Основними цілями політики управління капіталом підприємства є забезпечення достатності його обсягу для формування активів підприємства,

оптимізація структури капіталу, а також мінімізація витрат на його формування з різних джерел.

У складі фінансової політики формування власного капіталу виділяють:

- емісійну політику, яка полягає у залученні необхідного підприємству обсягу власних фінансових ресурсів, використовуючи емісію власних акцій;
- дивідендну політику, яка передбачає оптимізацію пропорцій розподілу прибутку підприємства щодо його капіталізованої та споживної частин.

Залучення суб'єктом господарювання позикових ресурсів здійснюється на різний термін, у різних формах та з іншими умовами, у зв'язку з чим у політиці управління позиковим капіталом вирізняють політику управління банківськими кредитами, управління облігаційними позиками, фінансовим лізингом та ін. За строковим критерієм розрізняють політику підприємства з управління довго- і короткостроковими зобов'язаннями. Важливі завдання політики управління позиковим капіталом підприємства – це визначення найбільш ефективних форм залучення позикових ресурсів, забезпечення вигідних умов і строків їхнього використання, своєчасне обслуговування боргових зобов'язань для досягнення високого рівня платоспроможності й фінансової стійкості підприємства.

Фінансові ресурси підприємства в процесі господарської діяльності спрямовуються на формування його активів. Відповідно до структури активу балансу суб'єкта господарювання, вирізняють політику управління оборотними та необоротними активами. У складі політики управління оборотними активами виокремлюють політику управління запасами, дебіторською заборгованістю, грошовими коштами та ін. Основними завданнями політики управління цими активами суб'єкта господарювання є досягнення їхньої оптимальної структури з точки зору співвідношення постійної та змінної частин, забезпечення високого рівня ліквіднос-

ті й рентабельності, оптимізація джерел фінансування оборотних активів. Важливою складовою політики управління необоротними активами суб'єкта господарювання є амортизаційна політика, яка передбачає визначення оптимального рівня інтенсивності їхнього оновлення відповідно до специфіки використання в господарській діяльності підприємства.

Окреме місце у політиці використання фінансових ресурсів підприємства займає інвестиційна політика. Вона полягає у виборі найбільш ефективних форм здійснення реальних та фінансових інвестицій для забезпечення високих темпів розвитку суб'єкта господарювання і збільшення його фінансового потенціалу. Проведення інвестиційної політики взаємопов'язано з іншими напрямками фінансової політики суб'єкта господарювання, зокрема з політикою управління капіталом, оскільки джерелами

формування фінансових ресурсів для здійснення реальних та фінансових інвестицій можуть бути як власні кошти, так і позикові ресурси. Найважливішим принципом здійснення фінансових інвестицій є вибір оптимальних форм та інструментів інвестування з позицій співвідношення їхнього ризику і прибутковості, завдяки чому підприємство отримує максимальний прибуток від фінансового інвестування при прийнятному рівні фінансового ризику. Проте в сучасних умовах у корпоративному секторі економіки щораз більшого застосування набуває імпаکت-інвестування – підхід до здійснення інвестиційної політики, коли, поряд із фінансовою вигодою для інвестора, інвестиції забезпечують відчутний позитивний соціальний, екологічний або економічний вплив на суспільство.

Інвестиційна та інші види фінансової політики суб'єкта господарювання пов'язані із політикою управління ризиками. Її трактують як систему заходів з ідентифікації, оцінювання, профілактики та страхування ризиків, які супроводжують господарську діяльність суб'єкта господарювання, а також вибір дієвих способів нейтралізації негативних наслідків їхньої реалізації. Своєчасне виявлення та оцінювання рівня фінансових ризиків дає можливість підприємству виробити механізм реагування, який об'єднує внутрішні та зовнішні методи їхньої нейтралізації. До методів внутрішньої нейтралізації фінансових ризиків належать такі: уникнення ризику, лімітування його концентрації, формування резервів, диверсифікація, внутрішнє страхування та ін. Головним недоліком використання цих методів зменшення або нейтралізації фінансового ризику є те, що вони зменшують фінансовий потенціал суб'єкта господарювання. Основним методом зовнішньої нейтралізації фінансових ризиків є страхування.

Фінансова політика домогосподарства полягає у створенні й використанні ним фондів фінансових ресурсів з метою задоволення осо-

бистих та колективних інтересів усіх його членів. У складі цієї політики виокремлюють політику формування фінансових ресурсів та політику їхнього використання.

Політика формування фінансових ресурсів домогосподарства полягає у виборі з точки зору його членів найбільш ефективних джерел та методів акумуляції необхідних для його життєдіяльності фінансових ресурсів. Джерелами формування цих ресурсів є доходи від трудової зайнятості, ведення індивідуальної трудової та підприємницької діяльності, особистого підсобного господарства, доходи від власності, соціальні трансферти, грошова допомога від родичів й інших осіб, а також залучені кредити та ін.

Політика використання фінансових ресурсів домогосподарства полягає у визначенні оптимального з точки зору його членів розподілу наявних ресурсів на споживану і заощаджену частини. Залежно від того, яку життєву позицію відстоюють

члени домогосподарства, їхніх світоглядних орієнтирів, у політиці використання фінансових ресурсів доцільно виокремлювати кілька її типів, зокрема активну та пасивну. Активна політика передбачає, що домогосподарство спрямовує вагому частину власних фінансових ресурсів на заощадження, а також використовує різні фінансові інструменти для їхнього збереження від впливу інфляції та для примноження. Пасивна політика полягає у спрямуванні практично всього обсягу наявних фінансових ресурсів домогосподарства на задоволення поточних споживчих потреб його членів. Проведення фінансової політики такого типу може бути продиктоване як об'єктивними (низький рівень доходів, відсутність майна та інших ресурсів для господарської діяльності), так і суб'єктивними чинниками (низький рівень фінансової обізнаності, страх перед інноваціями, бажання перекласти відповідальність за власний добробут на інших тощо).

Політику домогосподарств щодо заощаджень також доцільно поділяти на консервативну та інвестиційну. Перший тип політики властивий для таких домогосподарств, які формують заощадження не цілеспрямовано (заощадження як результат надлишку поточних доходів, а не наміру сформувати резерви для певних цілей), а при ухваленні рішень щодо їхнього інвестування дотримуються принципу збереження коштів від впливу інфляції (переважання ліквідних форм збереження коштів). Інвестиційний тип політики провадять домогосподарства, що цілеспрямовано формують заощадження для їхнього інвестування в активи, які забезпечують високу прибутковість інвестицій, незважаючи на підвищений рівень фінансового ризику.

3. Фінансовий механізм та його роль у реалізації фінансової політики

У сучасній науці представлено багато підходів до тлумачення фінансового механізму, які розкривають різні аспекти сутності цього економічного поняття. Для об'єктивного розкриття сутності поняття важливо найперше чітко визначити об'єкт, на який спрямована його дія. Його доцільно розглядати у вузькому та широкому розумінні.

У вузькому розумінні об'єктом впливу через фінансовий механізм є процеси формування і використання фінансових ресурсів, які супроводжують господарську діяльність держави, суб'єктів господарювання і домогосподарств. Але перегрупування фінансових ресурсів, коригування їхніх обсягів і спрямованості не є самоціллю, воно покликане забезпечити досягнення цілей більш якісного характеру. В широкому розумінні об'єктом дії фінансового механізму є процеси соціально-економічного розвитку суспільства.

Іншою важливою характеристикою фінансового механізму є його складові компоненти. У сучасній фінансовій науці компонентами фінансового механізму визначають фінансові методи, форми, важелі та інструменти. Вони формують функціональну підсистему фінансового механізму, через яку відбувається безпосередній

вплив фінансів на об'єкт управління. Крім цього, до фінансового механізму належать правове, організаційне та інформаційне забезпечення, які об'єднані в інституційну підсистему. Компоненти цієї підсистеми фінансового механізму забезпечують умови для вияву дії складових його функціональної підсистеми. Отже, фінансовий механізм – це комплекс об'єднаних у функціональну та інституційну підсистеми фінансових методів, форм, важелів, інструментів і систем забезпечення, через які відбувається вплив фінансів на соціально-економічний розвиток суспільства. Зразок структури фінансового механізму зображено на рис. 3.1.

Основною складовою функціональної підсистеми фінансового механізму є методи. В науковій літературі фінансовий метод визначають як спосіб впливу фінансових відносин на господарський процес, на економічні процеси для досягнення визначеної мети. До фінансових методів зараховують фінансове планування, управління фінансами, фінансовий контроль, а також фінансове забезпечення і фінансове регулювання.

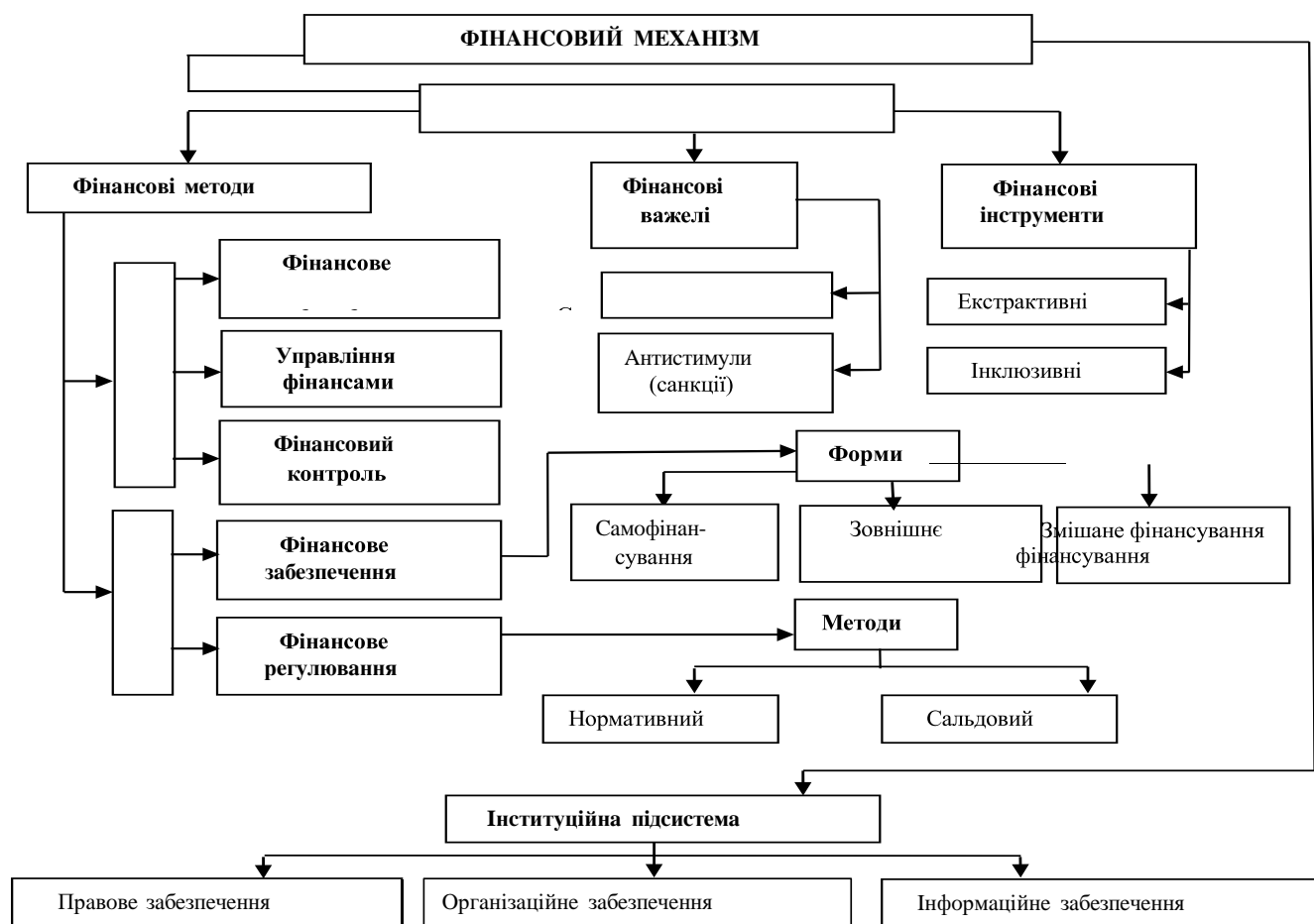

Рис. 3.1. Структура фінансового механізму

В основу виокремлення методів фінансового забезпечення і фінансового регулювання покладено характер впливу фінансового механізму на соціально-економічний розвиток суспільства. Кількісну визначеність впливу фінансів окреслюють обсяги фінансових ресурсів, які спрямовуються з різних джерел на реалізацію тих чи інших

цілей розвитку. Кількісний аспект впливу фінансового механізму характеризує метод фінансового забезпечення. Однак важливу роль має не тільки обсяг фінансових ресурсів, які виділені на виконання конкретного завдання, а й джерела їхнього формування, канали та форми надходження, умови і напрями використання. Усе це характеризує якісну визначеність дії фінансового механізму, що відповідає методу фінансового регулювання¹.

Кожен із фінансових методів може набувати різної модифікації, залежно від того, які елементи розподільних відносин від охоплює. Кожен із них отримує вираження у конкретних формах, важелях та інструментах, за допомогою яких відбувається корегування параметрів формування і використання фінансових ресурсів держави, суб'єктів господарювання і домогосподарств. Ефективність фінансового механізму визначається ефективністю його компонент, наявністю у них стимулюючої функції. Відповідно важливим завданням фінансової політики є розвиток фінансового механізму в контексті удосконалення його структури, пошуку інноваційних методів, форм, важелів та інструментів, які дадуть змогу досягти високої ефективності впливу фінансів на соціально-економічні процеси в суспільстві з урахуванням реалій сьогодення.

Тема 3. Податки. Податкова система

1. Сутність, необхідність та види податків.
2. Податкова політика держави.
3. Податкова система України.
4. Основи організації податкової роботи та діяльності державної податкової служби.

1. Сутність, необхідність та види податків

Основою сучасних науково-практичних уявлень про податки є постулат, що фінансова наука – це вчення про сукупність методів розподілу та перерозподілу обмежених фінансових ресурсів між альтернативними застосуваннями, а також про господарські та соціальні ефекти, зумовлені розподільними і перерозподільними процесами. Відповідно домінуючий чинник пізнання сутності податків як феномена фінансової науки, тобто публічного процесу фінансового вибору, прийняття фіскальних рішень і відповідних їм дій, – іманентна скінченність акумульованих податкових надходжень, формування яких у процесі алокації валового внутрішнього продукту набуває дуже значущої суспільно-державної важливості. Відповідно дослідження та вивчення податків як фінансової категорії у широкому і вузькому розумінні має виходити насамперед з потреби як максимізації фіскального забезпечення фінансовими ресурсами

виконання державою покладених на неї функцій, так і забезпечення ефективного розподільно-регулюючого впливу податків на діяльність суб'єктів господарювання та громадян.

Місце і роль податків у структурі інструментів державного регулювання детермінується станом економічної системи та формами державного устрою. Види і форми податків та способи їхньої сплати залежать від рівня державного впливу на соціально-економічні процеси, а модифікація стратегії та тактики оподаткування відбувається зі зміною моделі державного регулювання економіки.

Глобальна мета державного регулювання конкретизується у спеціальних завданнях держави, таких як забезпечення життєдіяльності та соціального захисту населення, сприяння організації ринку і ринково-конкурентних відносин; вирішення економіко-організаційних питань, що висуваються окремими впливовими групами економічних суб'єктів; досягнення економічних, політичних, соціальних і фіскальних цілей, спрямованих на підтримку та збереження ринкового ладу в країні; міжнародна діяльність, оборона і безпека, корегування розподілу ресурсів з метою впливу на народногосподарську структуру та структуру національного продукту.

Податки – дуже складна й надзвичайно впливова на всі економічні явища та процеси фінансова категорія. Це обов'язковий елемент економічної системи будь-якої держави незалежно від того, яку модель економічного розвитку вона вибирає, які політичні сили перебувають при владі. Відсутність податків паралізує фінансову систему держави загалом, робить її неіснуючою і в підсумку – позбавленою будь-якого сенсу. Історія цивілізації свідчить, що в різні періоди розвитку суспільства вводились різноманітні податки – на землю, майно, доходи, цінні папери, спадщину та дарування, додану вартість, заробітну плату, акцизи, збори й відрахування на автомобілі, коней, собак, продуктивну худобу та птицю, бджіл, подушні податки і податки на неодружених чоловіків, податки на бороду, вікна, двері тощо.

Труднощі пізнання природи податку пояснюються тим, що податок – це одночасно економічне, господарське і політичне явище. З одного боку, податок – один із елементів розподілу та перерозподілу. З іншого боку, запровадження, справляння та використання податків є однією із функцій держави. *Основне завдання пізнання природи податків – простежити еволюцію уявлень про природу податку під впливом розвитку вчення про державу. В розвитку поглядів на роль держави можна виділити два напрямки, які дозволяють краще зрозуміти соціально-економічний та суспільний зміст податків. Перший – тезис про невиробничий характер державних послуг, який не тільки відділяв фінансове господарство від державного, а й протиставляв їх. Податок в цій концепції не пов'язаний із задоволенням соціально-економічних потреб суспільства, оскільки*

обслуговує невиробничі видатки держави. Другий напрямок пов'язаний із наявністю поглядів на господарську діяльність держави як складову частину народногосподарської діяльності, як потребу економічного і соціального розвитку. В поглядах на податок відбувається поворот до розуміння податку в ринкових умовах як осмисленої необхідності. Для суб'єктів господарювання податок може бути поганим або дуже поганим, оскільки він, навіть і мінімальний, скорочує реальні доходи податкоплатників. Але його сплата є обов'язковою для задоволення суспільних благ і не залежить від бажання та волі конкретного платника.

Податок – універсальна вихідна категорія, яка виражає основні суттєві риси і властивості фінансів у будь-якій економічній системі ринкового типу. Не випадково, що в умовах функціонування ринкової економіки податкова форма в системі фінансових відносин стає провідною. Аналіз податків як вихідної категорії, в якій проглядаються основні суттєві риси і властивості фінансів, дає правильний орієнтир для розгляду різних фінансових понять і категорій у чіткій відповідності до розвитку економічного процесу.

В умовах розвитку ринкової економіки податки стають об'єктивним елементом фінансових відносин між державою та юридичними й фізичними особами. Формується завершена модель податкової системи кожної держави. Змінюються не тільки види податків і форми їхнього справляння, а й ставлення до них. За допомогою податків здійснюється перерозподіл валового внутрішнього продукту в територіальному та галузевому аспектах, а також між різними соціальними групами. Цей перерозподіл згладжує вади ринкового саморегулювання, створює додаткові стимули для ділової та інвестиційної активності, мотивації до праці, підтримання рівня зайнятості.

Податок – універсальна вихідна категорія, яка виражає основні суттєві риси і властивості фінансів у будь-якій економічній системі ринкового типу.

Економічна теорія характеризує податок як специфічний атрибут державності. Специфіка цього атрибута полягає в тому, що держава є визначальною діючою особою, а платник податку – виконавцем вимог держави. Хоча податки та механізм оподаткування будуються на певному фундаменті правових відносин, однак сторони не скріплюють ці відносини у формі певного договору, контракту. Стягнення податку є одностороннім процесом і має безвідплатний та обов'язковий характер для конкретного платника. Податкові відносини мають односторонню спрямованість – від платника до держави. Повернення переплат не можна розглядати як зворотний рух, оскільки воно пов'язане не з сутністю цих відносин, а з конкретним механізмом розрахунків з бюджетом.

Джерелом податків є нова вартість національного доходу. Податки мобілізують значну частину вартості додаткового продукту і частину вартості необхідного продукту, яка призначена на відтворення робочої сили. Державна частка національного доходу

перетворюється у фонд грошових коштів держави, який використовується не тільки для досягнення загальнодержавної мети, а й для підтримки приватного сектора. Ця мобілізація національного доходу через податки здійснюється у сфері перерозподілу й обміну. Присвоєння державою частки нової вартості здійснюється не на основі об'єктивно діючих економічних законів, а за юридичними законами шляхом примусу. Держава стає власником частки національного доходу не як учасник процесу виробництва, а як орган, який володіє політичною владою. Суспільний зміст податків дає політичній владі можливість впливу на сферу економічних відносин суспільства. У цьому і полягає зміст податку у широкому розумінні – сутність податку впливає із природи держави як органу примусу та влади і визначає його як односторонній однонаправлений платіж з майна чи доходу суб'єктів господарювання та громадян на основі того, що вони мають належність до цього суспільства без одержання ними конкретного еквівалента благ та вигод.

У вузькому розумінні **податки** – це обов'язкові платежі, які законодавчо встановлюються державою, сплачуються юридичними та фізичними особами в процесі розподілу та перерозподілу частини вартості валового внутрішнього продукту й акумулюються в централізованих грошових фондах для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій.

Основними характерними особливостями податку порівняно з іншими обов'язковими платежами до бюджету є те, що він:

- справляється на умовах безповоротності. Повернення податку можливе тільки в разі його переплати або тоді, коли законодавством передбачені пільги щодо цього податку;

- має односторонній характер встановлення. Оскільки податок сплачується з метою покриття суспільних потреб, які здебільшого відокремлені від індивідуальних потреб конкретного платника, то він є індивідуально безповоротний. Сплата податку не визначає зустрічного зобов'язання держави вчиняти будь-які дії на користь конкретного платника;

- може бути сплачений лише до бюджету, а не до іншого грошового централізованого або децентралізованого фонду;

- не має цільового призначення;

- є винятково атрибутом держави і базується на актах вищої юридичної сили.

Відповідно до сутності податків, ця категорія розглядається не тільки як економічна, а й як суспільно-соціальна. Процес справляння податків пов'язаний із соціальним статусом (рівнем добробуту) конкретних платників податків. Через сплату податків реальні доходи понижуються, але при отриманні від держави суспільних благ і

трансфертних платежів реальний добробут покращується.

Отже, суспільна ціна податків вимірюється втратою частини особистого прибутку конкретними платниками, яку через бюджет перерозподіляють між усіма членами суспільства. Використовуючи податки як інструмент врівноваження соціального добробуту, держава має враховувати суспільно-соціальний характер податків та податкових платежів. Цей характер виявляється при обміні податків на суспільні блага і трансфертні платежі.

Суспільна ціна податків вимірюється втратою частини особистого добробуту конкретними платниками з переміщенням цієї частини через бюджет до всього населення держави. Еволюція фінансового знання про суспільний характер податків пов'язана з теоретичною концепцією державних благ, джерелом забезпечення яких є кошти органів державної влади. Такі блага, що мають характер суспільних, не виробляються приватною економікою, а забезпечуються тільки державою. Якщо держава – орган з виробництва незамінних суспільних благ, то ці блага реалізуються споживачами за цінами, рівень яких встановлюється за суспільною згодою. Ціною суспільних благ є податки і оплата державних благ – єдине можливе використання податкових надходжень. У результаті між державою-виробником суспільних благ і суспільством досягається безеквівалентна мінова угода «блага = податки».

Таким чином, податки відображають складні економічні відносини і тому мають бути адекватними до цих відносин. У протилежному разі вони не зможуть повною мірою виконувати покладені на них функції.

У світовій фінансовій науці розрізняють два підходи до теоретико-організаційного обґрунтування проблеми суспільного вибору у сфері податків.

Перший підхід співзвучний із визнанням необхідної обов'язковості податків і податкових платежів. Податки як ціни суспільних благ у цій концепції одночасно виступають у двох аспектах – цільовому і примусовому. Цей напрямок фінансової думки базується на тезисі, запропонованому Дж. Саксом, а саме: послух і примус є необхідними елементами податкової теорії. В теоретичному трактуванні примусовий характер сплати обов'язкових платежів державі в обмін на суспільні блага у фінансовій літературі називають «податок за Пігу». Корежуючі податки за А. Пігу є доволі ефективним й відносно простим методом централізації валового внутрішнього продукту в руках держави. Побудова системи оподаткування базується на тому, що будь-якому податку, крім суто фіскальних рис, властиві зовнішні для фіску соціально-економічні ефекти. Відповідно держава, суб'єктивно проводячи оподаткування, може регулювати проходження економічних і соціальних процесів у потрібній траєкторії без врахування поглядів і побажань податкоплатників.

Функції податку – це виявлення його сутності в дії, спосіб вираження його властивостей.

Відповідно до сутності податку як категорійного поняття та враховуючи те, що податки виступають необхідним елементом централізації частини вартості національного продукту в бюджеті для державних суспільних благ і засобом перерозподілу цієї вартості, можна визначити дві функції цієї категорії: фіскальну і розподільно-регулюючу.

Вказані функції мають об'єктивний характер і існують з моменту виникнення податків. Але конкретні вияви їхніх рис пов'язані з умовами суспільного розвитку.

Спочатку податки в усіх державах вводились з метою виконання фіскальної функції, тобто забезпечення держави джерелами грошових коштів для фінансування державних витрат. Пізніше держави більшою чи меншою мірою почали використовувати податкові ставки і податкові пільги з метою регулювання соціально-економічних процесів, тому податки стали виконувати регулюючу функцію, тобто впливати на відновлення (стимулювати чи стримувати його темпи, збільшувати чи зменшувати нагромадження капіталу і платоспроможний попит населення) і сприяти вирішенню різноманітних соціальних завдань (таких як захист низькооплачуваних осіб, перерозподіл доходів для забезпечення соціально незахищених верств населення, здійснення ефективної демографічної політики).

Зміст фіскальної функції полягає в тому, що з допомогою податків формуються фінансові ресурси держави. Фіскальна функція забезпечує об'єктивні умови для утворення матеріальної основи функціонування суспільства. За її допомогою реалізується велика частина суспільного призначення податків, виявляються конкретні форми утворення грошових фондів держави, які забезпечують виконання покладених на неї функцій. Податки виступають основним (найважливішим) джерелом доходів бюджетів різних рівнів. Об'єктивне існування податків як основного джерела доходів передбачає:

а) надходження їх рівномірно в календарному розрізі (рівнонапруженість); б) стабільність надходження;

в) податки мають рівномірно надходити по всіх територіальних рівнях.

Розподільно-регулююча функція полягає в тому, що за допомогою податків відбувається перерозподіл вартості валового внутрішнього продукту між державою та її суб'єктами і через елементи податку (об'єкт, суб'єкт оподаткування, ставка податку, податкові пільги тощо) держава в змозі регулювати вартісні пропорції такого розподілу. Змінюючи пропорції функціонування ресурсів в економіці, оподаткування суттєво впливає на процес виробництва, нагромадження капіталу, інвестування, платоспроможний попит і пропозицію. Завдяки податкам держава отримує можливість регулювати різні аспекти соціально-економічного життя на макрорівні, а на мікрорівні – впливати на конкретну

поведінку платника податків. Маніпулюючи пропорціями та режимами вилучення в суб'єктів господарювання або домогосподарств частки їхніх доходів, податок може відповідно змінювати напрями їхньої діяльності.

Однак специфічне суспільне призначення податків знаходить своє вираження не в існуванні кожної функції окремо, а лише в їхній єдності. Соціально-економічний характер податку виявляється в одночасному існуванні податку як фіскального інструменту формування дохідної частини бюджету, а також як інструменту соціально-економічного регулювання вартісних пропорцій розподілу ВВП та національного продукту. В цьому і виявляється *природа податку*.

Труднощі пізнання природи податку пояснюються тим, що податок – це одночасно економічне, господарське і політичне явище. Теоретично економічна природа податку полягає у визначенні призначення податку, об'єкта оподаткування і джерела сплати, а також того впливу, який здійснює податок у підсумку на суб'єктів оподаткування і на всю економіку як одне ціле. Відповідно основне завдання пізнання природи податків – простежити еволюцію уявлень про природу податку під впливом учення про державу.

Для пізнання природи податку необхідно чітко визначити основні елементи, які визначають внутрішній зміст цього категорійного поняття.

До *основних елементів* податку зараховують:

- 1) *суб'єкт податку* - це учасник процесу справляння податку (платник, держава, державні органи);
- 2) *об'єкт оподаткування* - явище, предмет чи процес, внаслідок наявності яких сплачується податок;
- 3) *предмет оподаткування* – різновид предметів матеріального світу, з якими законодавство пов'язує виникнення податкового обов'язку;
- 4) *ставка податку* - це законодавчо встановлений розмір податку або збору, відповідно до об'єкта або одиниці оподаткування.

Іншими елементами податку, які конкретизують зміст основних елементів або мають самостійне значення, є:

- 1) *джерело сплати* - це той фонд, явище чи предмет, з якого сплачується податок;
- 2) *база оподаткування* – законодавчо закріплена частина доходів чи майна платника податків (за вирахуванням пільг), яка враховується при розрахунку суми податку. Податкова база – це кількісний вимір об'єкта оподаткування;

3) *одиниця оподаткування* - це частина об'єкта оподаткування, щодо якої відбувається встановлення нормативів і ставок обкладення, тобто та одиниця, яка береться за основу виміру об'єкта оподаткування. Вона залежить від об'єкта оподаткування, виражається в грошовій або натуральній формі та має переважно розрахунковий характер;

4) *податкові пільги* - це законодавчо встановлені винятки із загальних правил оподаткування, які дають платникові можливість зменшити суму податку (збору), що підлягає сплаті, або звільняють його від виконання окремих обов'язків і правил, пов'язаних з оподаткуванням.

5) *порядок сплати податку* – це методи, строки та засоби сплати податку в державі, які залежать від принципів побудови податкової системи.

Поряд з порядком сплати податку, важливе місце займають такі елементи, як:

6) *податковий звіт* – документ, що подається до податкової інспекції із звітними даними про розрахунки з бюджетом;

7) *податковий період* – строк, протягом якого завершується процес формування податкової бази, остаточно визначається розмір податкового зобов'язання;

8) *звітний період* – строк складання та надання органу Державної податкової служби України податкової звітності.

Таким чином, в елементах податку знаходять конкретне вираження вимоги, що є основою побудови податкової системи держави. Законодавчі акти про кожен податок і збір мають містити вичерпну інформацію, яка б дала змогу конкретно встановити всі елементи податку чи збору.

Для з'ясування місця та ролі кожного податку в суспільному виробництві важливою є класифікація, яка здатна сприяти досконалому відображенню специфічних особливостей окремих груп податків. Податки можна класифікувати за певними ознаками (рис. 4.1).

Рис. 4.1. Класифікація податків

Основні ознаки класифікації податків:

- **за економічним змістом об'єкта оподаткування** податки по-діляють на:

- податки на доходи та прибутки - обов'язкові платежі, які справляються з чистого доходу з фізичних і юридичних осіб у момент його отримання. Безпосередніми об'єктами оподаткування є заробітна плата та інші доходи громадян, прибуток чи валовий дохід підприємства;

- податки на споживання - обов'язкові платежі, які справляються в процесі споживання товарів, робіт та послуг, причому їхня плата не залежить від результатів фінансово-господарської діяльності, а від розміру споживання. Вони справляються у вигляді непрямих податків;

- майнові податки - обов'язкові платежі, які справляються за наявності конкретного виду майна, що перебуває в приватній, колективній та державній формах власності (податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, плата за землю, транспортний податок);

- ресурсні платежі або платежі рентного характеру – обов'язкові збори, які справляються в процесі використання ресурсів, які знаходяться в державній формі власності;

- **за формою оподаткування** податки поділяють на:

- прямі податки - обов'язкові платежі, які напряму сплачуються платником до бюджету держави залежно від розміру об'єкта оподаткування. При цьому сплата такого податку призводить до вартісного зменшення об'єкта оподаткування (податок на прибуток підприємств, податок на доходи фізичних осіб, податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, плата за землю, транспортний податок);

- непрямі податки - обов'язкові платежі, які сплачуються платниками опосередковано через цінові механізми, причому сума податку не зменшує об'єкта оподаткування, а збільшує ціну товару (ПДВ, акцизний податок, мито);

- **за рівнем державних структур, що впроваджують податки**, податки поділяють на:

- загальнодержавні податки - обов'язкові платежі, які встановлюються найвищими органами влади в державі та є обов'язковими до сплати за єдиними ставками на всій території України. Ці податки можуть формувати дохідну частину як державного, так і місцевих бюджетів;

- місцеві податки та збори - обов'язкові платежі, які встановлюються місцевими органами влади і є обов'язковими до сплати за встановленими ставками тільки на певній території. Місцеві податки та збори надходять винятково до місцевих бюджетів;

- **за способом встановлення податкових зобов'язань** податки поділяють на:

- розкладні (розкладкові) податки - обов'язкові платежі, які визначаються як розподілення загальної суми на певну кількість платників (подушні податки). Такі податки широко використовувались на ранній стадії розвитку оподаткування. Їхній розмір визначали відповідно до потреби здійснити конкретні витрати: викупити короля з полону, побудувати захисну стіну тощо. Суми витрат розподілялись між платниками – на кожного платника припадала конкретна сума податку. В теперішній час розкладні податки використовуються рідко, переважно в місцевому оподаткуванні;

- окладні (квотарні, пайові, кількісні) податки - обов'язкові платежі, які справляються за певними ставками від чітко визначеного об'єкта оподаткування. На відміну від розкладних, вони виходять не із потреби покриття витрат, а з можливості платника заплатити податок. Ці податки безпосередньо чи непрямо враховують майновий стан платника податку;

- **за повнотою прав використання податкових надходжень** податки поділяють на:

- закріплені - обов'язкові платежі, які на тривалий період повністю чи частково закріплені як дохідне джерело конкретного бюджету (бюджетів);

- регулюючі - обов'язкові платежі, які можуть надходити до різних бюджетів.

Таким чином, еволюція податкових відносин знайшла своє відображення в існуванні різноманітних форм і видів податків, які залежать від особливостей побудови і функціонування податкової системи держави.

2. Податкова політика держави

Ринкова економіка не означає, що держава та всі її інституції відсторонені від процесів впливу на соціально-економічні реалії в суспільстві. Будь-який ринковий механізм державотворення обов'язково передбачає безпосереднє управління і регулювання зі сторони держави. Саморегулюючих вбудованих механізмів недостатньо, щоб вся ринкова економіка працювала бездоганно.

Держава створює необхідні умови для функціонування ринкових механізмів і з їхньою допомогою регулює соціально-економічні процеси в суспільстві. Однією з найважливіших інституцій держави в реалізації її участі в ринкових процесах податкова політика. В умовах ринку саме податкова політика як складова державної фінансової політики забезпечує мінімізацію амплітудних коливань ринкових відносин шляхом певної участі держави в управлінні ринковими процесами. Не випадково в умовах функціонування ринкової економіки податкова форма у системі фінансових відносин стає

провідною.

Оподаткування – одна з головних функцій держави, а відносини, які складаються в процесі взаємодії держави, суспільства та кожної конкретної особи в зв'язку і з причини оподаткування, визначаються політикою у сфері оподаткування, або податковою політикою. За її допомогою держава визначає завдання, заходи і засоби реалізації державницьких інтересів у сфері оподаткування для більш ефективного виконання своїх функцій. Податкова політика – діяльність держави, виражена в комплексі заходів, здійснюваних уповноваженими на те органами державної влади й державного управління у сфері функціонування податків і зборів як фіскальних інструментів та регулюючих важелів. Будучи явищем багатогранним і складним, податкова політика розглядається як сукупність організаційних, економічних і правових заходів, що забезпечують на єдиних принципах науково обґрунтовану систематичну діяльність органів держави і місцевого самоврядування, спрямовану на оптимальне (тобто таке, що поєднує в собі приватні та суспільні інтереси), повне й адекватне регулювання процесу оподаткування. Податкова політика є складовою фінансової політики держави на середньо- та довгострокову перспективу і охоплює такі поняття, як концепція державної діяльності у сфері оподаткування, податковий механізм, а також управління податковою системою країни через податкове законодавство.

Податкова політика – це сукупність економічних, фінансових та правових дій держави з формування податкової системи країни з метою забезпечення її фінансових потреб, окремих соціальних груп суспільства, а також економіки загалом за перерозподілу фінансових ресурсів. Вона завдяки багатосторонності внутрішньої природи впливає на всі соціально-економічні сфери функціонування держави і разом із кредитно-грошовою політикою, ціноутворенням, соціально-тарифними і бюджетними програмами становить сутність участі держави в регулюванні ринком. Але податкова політика, на відміну від інших інструментів державного управління, має специфічні ознаки, які і визначають її соціально-економічний зміст.

Існуючі в науковій літературі визначення податкової політики за суттю дуже близькі та походять від визначення державної політики загалом. Державна політика (грец. «*politika*» – «державні та суспільні справи») може характеризуватися «...як сфера діяльності, пов'язана з відносинами між соціальними групами, суть якої полягає у визначенні форм, завдань, які входять у компетенцію держави».

Поняття «політика» має відношення до всіх сфер діяльності держави. Визначаючи основні напрямки політики, держава здійснює функції, заради яких вона створена.

Оподаткування – одна з головних функцій держави, а «...відносини, які складаються в

процесі взаємодії держави, суспільства та кожної конкретної особи в зв'язку і з причини оподаткування, визначаються політикою у сфері оподаткування, або податковою політикою, за допомогою якої держава визначає завдання, заходи і засоби їхньої реалізації у сфері оподаткування для ефективного мінімально витратного виконання своїх функцій».

Як явище складне та багатокомпонентне податкова політика розглядається як сукупність організаційних, економічних і правових заходів, що забезпечують на єдиних принципах науково обґрунтовану систематичну діяльність органів держави та місцевого самоврядування, спрямовану на оптимальне (тобто поєднуючи в собі приватні й публічні інтереси), повне і адекватне регулювання оподаткування (відносин, що виникли у зв'язку з встановленням податків і зборів).

Формуючи свою податкову політику, держава за допомогою збільшення або зменшення державних обсягів податкових надходжень, зміни форми оподаткування та податкових ставок, тарифів, податкових преференцій і пільг може сприяти зростанню чи спаду господарської активності, створенню сприятливої кон'юнктури на ринку, умов для розвитку пріоритетних галузей економіки, реалізації збалансованої соціальної політики.

Податкова політика як економічне поняття сприйнятлива лише для практичних цілей. Будь-який податок, окрім фіскальної та регулюючої дії, має також побічні, зовнішні для фіску соціальні наслідки. Податкову політику варто розглядати не лише як економічну дефініцію, а як суспільно-соціальну. Суспільна ціна податків вимірюється втратою частини особистого добробуту платниками з її переміщенням через бюджет до населення держави. Еволюція фінансового знання про суспільний характер податкової політики взаємопов'язана із теоретичною концепцією державних благ. Державне благо слід розуміти як такі види благ, джерелом забезпечення яких є кошти органів державної влади. Такі блага, що мають характер суспільних, не виробляються приватною економікою, а забезпечуються тільки державою. Якщо ці блага реалізуються споживачами за цінами, рівень яких установлюється за суспільною згодою, ціною суспільних благ і є податки, а оплата державних благ – єдине можливе використання податкових надходжень. У результаті між державою-виробником суспільних благ і суспільством досягається еквівалентна мінова угода «блага = податки».

На перший погляд, соціальний характер податкової політики виявляється через механізм її реалізації. Однак у сутності податкової політики закладено соціальні ознаки причинно-наслідкових зв'язків. Розподільно-регулююча функція податку як фінансово-економічної категорії забезпечує регулювання вартісних пропорцій розподілу та перерозподілу частини валового внутрішнього продукту. З одного боку, через наявність власне податкової політики добробут конкретних платників погіршується (сплата податку завжди скорочує реальні доходи суб'єктів держави). Але, з іншого боку, наперед

вже відомо, що податкові надходження – це джерело фінансування суспільних благ, величина яких суттєво покращує добробут громадян.

Податкова політика завжди викликає суперечливе ставлення до себе зі сторони громадян-виборців. У змісті податкової політики закладено ознаки перерозподільного характеру, а тому вона ніколи не може бути одночасно соціально справедливою щодо всіх верств населення. Не механізм реалізації податкової політики виявляє соціальні ознаки цієї дефініції, а сама природа податкової політики передбачає перерозподіл добробуту між усіма індивідами суспільства з одночасним переміщенням частини доходів від одних до інших. А тому можна констатувати той факт, що у внутрішній сутності дефініції податкової політики криються ознаки суспільно-соціального характеру.

3. Податкова система України

Виявом на практиці податкової політики, яка проводиться в тій чи іншій державі та формується відповідними державними структурами, є податкова система країни. За економічним змістом податкова система – це сукупність встановлених у країні податків та обов'язкових платежів, що надходять у бюджети різних рівнів бюджетної системи. Незважаючи на різноманітність існуючих у світі податкових систем, існує значна кількість принципів, які визначають науковий підхід до характеристики внутрішньої сутності та суспільного призначення цього поняття.

Ціною суспільних благ у соціально-ринковій державі є податки. І ефективність податкових взаємовідносин держави та її суб'єктів доцільно досліджувати через коефіцієнт співвідношення сум податкових платежів і фінансованих державою сум суспільних благ і трансфертних платежів:

$$K_c = \frac{СБТП}{ПН}$$

де K_c – коефіцієнт співвідношення;

$СБТП$ – суспільні блага і трансфертні платежі;

$ПН$ – податкові надходження.

Соціально-ринкове господарство взагалі передбачає наявність високого показника централізації валового внутрішнього продукту у руках держави, а отже, і високий рівень оподаткування. Однак конкретного платника цікавить не настільки рівень оподаткування, як сумарна величина суспільного добробуту. У формалізованій теоретизації сумарна величина суспільного добробуту відображається через граничну корисність сплачених податків та податкових платежів.

Якщо коефіцієнт співвідношення $СБ$ і $ТП$ та сум сплачених податків і податкових платежів не нижчий, ніж 80%, то можна стверджувати, що високий рівень оподаткування виправдовує себе і гранична корисність вилучених державою обов'язкових зборів з

фізичних і юридичних осіб не порушується. Наприклад, у Швеції рівень оподаткування досягає 57% ВВП, але коефіцієнт співвідношення K_c наближається до 86%. Відповідно суттєвого впливу на темпи економічного розвитку та соціальний добробут громадян високий рівень оподаткування не здійснює, оскільки податки сплачуються з максимальною граничною корисністю – 86% і з мінімальною суспільною жертвою – 14%.

В Україні коефіцієнт K_c не перевищує 26%. Це свідчить про те, що ефективність використання податкових надходжень в Україні в 3,3 разу нижча, ніж у Швеції. І для того, щоб забезпечити такий рівень фінансованих державою суспільних благ в Україні, як у Швеції, необхідно за діючого коефіцієнта K_c більш як у три рази збільшити рівень оподаткування. Однак це нереально зробити як з практичної, так і з теоретичної точки зору. На нашу думку, при реформуванні й реорганізації податкової системи України та її трансформації у соціально орієнтоване ринкове господарство доцільно більше уваги звертати не на рівень оподаткування в державі, а на ефективність використання податкових надходжень на умовах граничної корисності таких платежів для конкретних податкоплатників.

При визначенні податкової системи важливо розмежувати два підходи до її розуміння. По-перше, податкова система - це сукупність загальнодержавних та місцевих податків і зборів, які законодавчо закріплені в державі. По-друге, податкова система охоплює механізми нарахування і сплати податків, адміністрування та контролю за повнотою і своєчасністю їхнього надходження до бюджету, а також відповідальність за порушення податкового законодавства (рис.4.8):

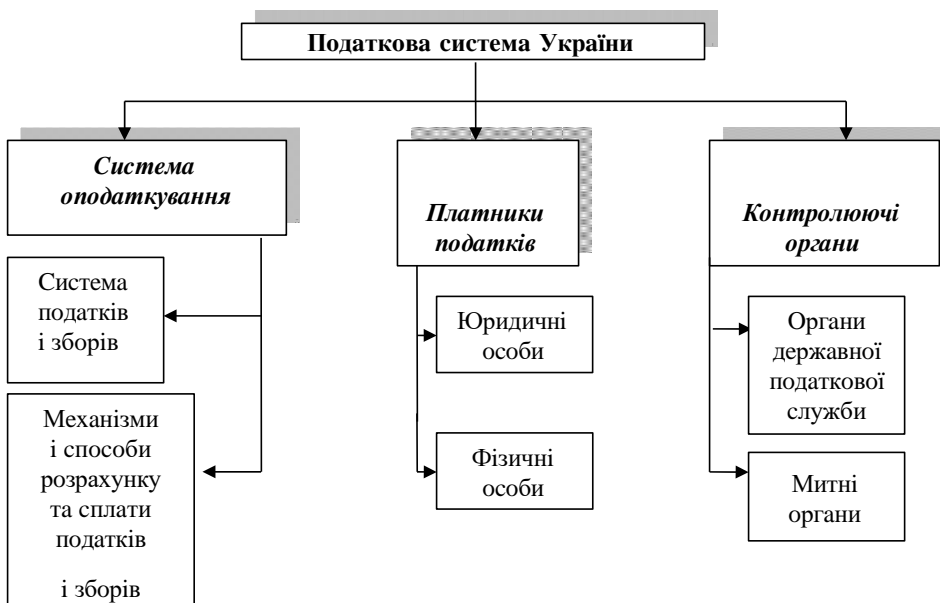

Рис. 4.8. Структура податкової системи України

Отже, *податкова система* - це сукупність загальнодержавних і місцевих податків

та зборів; механізмів і способів їхнього розрахунку та сплати, а також суб'єктів податкової діяльності, які забезпечують адміністрування і надходження податків і зборів до бюджету.

Суттєві умови оподаткування, що характеризують податкову систему держави загалом:

- порядок встановлення і введення в дію податків та зборів;
- види податків і зборів;
- права та обов'язки суб'єктів податкової діяльності;
- порядок розподілу податків між бюджетами різних рівнів;
- відповідальність учасників податкових відносин.

Зміст і структура податкової системи визначаються податковою політикою, що є винятковим правом держави, яка проводить її самостійно, відповідно до завдань соціально-економічного розвитку. Через основні складові податкової системи держава визначає єдині вимоги до ефективного господарювання в державі.

Важливою характеристикою податкової системи є принципи її побудови (рис. 4.9), які розробляються на основі загальних принципів оподаткування, вироблених фіскальною теорією і практикою.

Рис. 4.9. Основні принципи побудови податкової системи

Податкова система - продукт податкового законодавства. Вона створюється в результаті прийняття низки законодавчих актів, які за-тверджують відповідні принципові положення, види податків і зборів, порядок нарахування й утримання кожного з них, обов'язки для всіх суб'єктів оподаткування.

Податкове законодавство нашої держави ґрунтується на принципах, визначених Податковим кодексом України:

- *загальність оподаткування* - кожна особа зобов'язана сплачувати встановлені Податковим кодексом України, законами з питань митної справи податки та збори, платником яких вона є;

- *рівність усіх платників перед законом, недопущення будь-яких виявів податкової дискримінації* - забезпечення однакового підходу до всіх платників податків

незалежно від соціальної, расової, національної, релігійної належності, форми власності юридичної особи, громадянства фізичної особи, місця походження капіталу;

- *невідворотність настання визначеної законом відповідальності у разі порушення податкового законодавства;*

- *презумпція правомірності рішень платника податку* в разі, якщо норма закону чи іншого нормативно-правового акта, виданого на підставі закону, або якщо норми різних законів чи різних нормативно-правових актів припускають неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків платників податків або контролюючих органів, унаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь як платника податків, так і контролюючого органу;

- *фіскальна достатність* - встановлення податків і зборів з урахуванням необхідності досягнення збалансованості витрат бюджету з його надходженнями;

- *соціальна справедливість* - встановлення податків та зборів відносно до платоспроможності платників податків;

- *економічність оподаткування* - встановлення податків та зборів, обсяг надходжень від сплати яких до бюджету значно перевищує витрати на їхнє адміністрування;

- *нейтральність оподаткування* - встановлення податків та зборів у спосіб, який не впливає на збільшення або зменшення конкурентоспособності платника податків;

- *стабільність* - зміни до будь-яких елементів податків і зборів не можуть вноситися пізніше як за шість місяців до початку нового бюджетного періоду, в якому будуть діяти нові правила та ставки. Податки та збори, їхні ставки, а також податкові пільги не можуть змінюватися протягом бюджетного року;

- *рівномірність та зручність сплати* - встановлення строків сплати податків та зборів відповідно до необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджетів для здійснення витрат бюджету та зручності їхньої сплати платниками;

- *єдиний підхід до встановлення податків та зборів* - визначення на законодавчому рівні всіх обов'язкових елементів податку.

Основною складовою податкової системи є **система оподаткування** – сукупність встановлених чинним законодавством держави податків і зборів, а також механізмів та способів їхнього розрахунку і сплати до бюджету.

Система оподаткування України має доволі складну структуру, яка охоплює різні види загальнодержавних і місцевих податків та зборів. Різноманітність їхнього встановлення пов'язана з необхідністю врахування розбіжностей у платоспроможності платників податків, різноманітності форм доходів, а також впливу на процеси споживання і нагромадження. Загальнодержавні податки та збори встановлює Верховна Рада

України і вони є обов'язковими до сплати на всій території країни. Податковим кодексом України передбачено справляння 7 загальнодержавних податків і зборів (рис. 4.10).

Рис. 4.10. Перелік загальнодержавних податків та зборів в Україні

Серед загальнодержавних податків особливе місце в податковій системі займають ті, якими обкладаються процеси споживання, та податки на доходи і прибутки.

Оподаткування процесів споживання здійснюється через використання акцизів і мита. Акциз – це непрямий податок, який становить надбавку до ціни. Акцизи мають дві форми: універсальну та специфічну.

В Україні універсальний акциз справляється у формі податку на додану вартість (ПДВ), специфіка нарахування і сплати якого полягає в тому, що ця форма універсального акцизу нараховується та сплачується на кожному етапі руху товару від виробника до споживача. Характерною ознакою справляння ПДВ є те, що не вся нарахована сума, виходячи з оборотів з реалізації, сплачується до бюджету, а лише різниця між нарахованою сумою і сумою ПДВ, яка сплачена або підлягає оплаті конкретним платником при купівлі сировини, матеріалів, товарів. Це забезпечує оподаткування не всіх оборотів, а лише величини вартості, що додається до матеріальних затрат та закупівельних цін. Податок на додану вартість є непрямим податком, а тому він сплачується коштом покупця, а не прибутку підприємства, яке реалізує відповідні товари чи послуги.

Для цілей оподаткування платником податку на додану вартість є:

- 1) будь-яка особа, що провадить господарську діяльність і реєструється за своїм добровільним рішенням як платник податку;
- 2) будь-яка особа, що зареєстрована або підлягає реєстрації як платник податку;
- 3) будь-яка особа, що ввозить товари на митну територію України в обсягах, які підлягають оподаткуванню, та на яку покладається відповідальність за сплату податків у разі переміщення товарів через митний кордон України відповідно до Митного кодексу України;
- 4) особа, що веде облік результатів діяльності за договором про спільну діяльність без утворення юридичної особи;
- 5) особа - управитель майна, яка веде окремий податковий облік з податку на додану вартість щодо господарських операцій, пов'язаних з використанням майна, що отримане в управлінні за договорами управління майном;
- 6) особа, яка проводить операції з постачання конфіскованого майна, знахідок, скарбів, майна, визнаного безгосподарним, майна, за яким не звернувся власник до кінця строку зберігання, та майна, що за правом успадкування чи на інших законних підставах переходить у власність держави;
- 7) особа, уповноважена вносити податок з об'єктів оподаткування, що виникають у результаті поставки послуг підприємствами залізничного транспорту з їхньої основної діяльності, що перебувають у підпорядкуванні платника податку в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України;
- 8) особа-інвестор (оператор), яка веде окремий податковий облік, пов'язаний з виконанням угоди про розподіл продукції;
- 9) особа-нерезидент, яка не має постійного представництва та постачає на митній території України фізичним особам, у тому числі фізичним особам – підприємцям, не зареєстрованим платниками податку на додану вартість, електронні послуги, у тому числі шляхом надання доступу до електронних послуг через електронний інтерфейс, надання технічних, організаційних, інформаційних та інших можливостей, які здійснюються з використанням інформаційних технологій і систем, для встановлення контактів та укладення угод між продавцями і покупцями та/або постачає такі електронні послуги за посередницькими договорами від власного імені, але за дорученням надавача електронних послуг.

Об'єктом оподаткування ПДВ є операції платників податку з:

- a) постачання товарів і послуг, місце постачання яких розташоване на митній території України;

- б) ввезення товарів на митну територію України;
- в) вивезення товарів за межі митної території України;
- г) постачання послуг з міжнародних перевезень пасажирів і багажу та вантажів залізничним, автомобільним, морським і річковим та авіаційним транспортом.

База оподаткування операцій з постачання товарів/послуг визна- чається відповідно до їхньої договірної вартості з урахуванням загаль- нодержавних податків та зборів (крім акцизного податку, який нара- ховується з реалізації суб'єктами господарювання роздрібної торгівлі підакцизних товарів; реалізації виробниками та/або імпортерами, у тому числі в роздрібній торгівлі, тютюнових виробів, тютюну та про- мислових замінників тютюну, рідин, що використовуються в електро- нних сигаретах, для цілей оподаткування акцизним податком з реаліза- ції суб'єктами господарювання роздрібної торгівлі підакцизних товарів; збору на обов'язкове державне пенсійне страхування, що справляється з вартості послуг стільникового рухомого зв'язку; податку на додану вар- тість; акцизного податку на спирт етиловий, що використовується ви- робниками – суб'єктами господарювання для виробництва лікарських засобів, у тому числі компонентів крові та вироблених з них препаратів (крім лікарських засобів у вигляді бальзамів та еліксирів)).

При цьому база оподаткування операцій з постачання товарів/по- слуг не може бути нижчою від ціни придбання таких товарів/послуг, база оподаткування операцій з постачання самостійно виготовлених то- варів/послуг не може бути нижчою від звичайних цін, а база оподатку- вання операцій з постачання необоротних активів не може бути нижчою від балансової (залишкової) вартості за даними бухгалтерського обліку, що склалася за станом на початок звітного (податкового) періоду, про- тягом якого здійснюються такі операції (у разі відсутності обліку нео- боротних активів – відповідно до звичайної ціни), за винятком: товарів (послуг), ціни на які підлягають державному регулюванню; газу, який постачається для потреб населення; електричної енергії, ціна на яку склалася на ринку електричної енергії.

Базою оподаткування для товарів, що ввозяться на митну терито- рію України, є договірна (контрактна) вартість, але не нижча, ніж митна вартість цих товарів, визначена відповідно до розділу III Митного кодек- су України, з урахуванням мита та акцизного податку, що підлягають сплаті та враховуються в ціні товарів.

Формою специфічних акцизів в Україні є акцизний податок. Сучас- не трактування акцизного податку визначає його як непрямий податок на окремі товари (продукцію), визначені законодавством як підакцизні, який включається до ціни таких товарів (продукції).

До підакцизних товарів належать:

- спирт етиловий та інші спиртові дистиляти, алкогольні напої, пиво (крім квасу «живого» бродіння);
- тютюнові вироби, тютюн та промислові замінники тютюну;
- тютюнова сировина, тютюнові відходи;
- рідини, що використовуються в електронних сигаретах;
- пальне, у тому числі товари (продукція), що використовуються як пальне для заправлення транспортних засобів, обладнання або пристроїв з двигунами внутрішнього згорання із запалюванням від стиснення, з двигунами внутрішнього згорання з іскровим запалюванням, з двигунами внутрішнього згорання з кривошипно-шатунним механізмом (крім газу природного у газоподібному стані за кодом 2711 21 00 00 згідно з УКТ ЗЕД);
- автомобілі легкові, кузови до них, причепа та напівпричепа, мотоцикли, транспортні засоби, призначені для перевезення 10 осіб і більше, транспортні засоби для перевезення вантажів;
- електрична енергія.

Найхарактернішими платниками акцизного податку є особи, які виробляють в Україні або ввозять на її територію підакцизні товари.

Об'єктами оподаткування акцизним податком є операції з:

- 1) реалізації вироблених в Україні підакцизних товарів (продукції);
- 2) реалізації та/або передачі в межах одного підприємства підакцизних товарів (продукції) з метою власного споживання, промислової переробки, своїм працівникам, а також здійснення внесків підакцизними товарами (продукцією) до статутного капіталу;
- 3) ввезення підакцизних товарів (продукції) на митну територію України;
- 4) реалізації конфіскованих підакцизних товарів (продукції), підакцизних товарів (продукції), визнаних безгосподарними, підакцизних товарів (продукції), за якими не звернувся власник до кінця строку зберігання, та підакцизних товарів (продукції), що за правом успадкування чи на інших законних підставах переходять у власність держави;
- 5) реалізації або передачі у володіння, користування чи розпорядження підакцизних товарів (продукції), що були ввезені на митну територію України із звільненням від оподаткування до закінчення строку, визначеного законодавством;
- 6) обсяги та вартість втрачених підакцизних товарів (продукції);
- 7) реалізації суб'єктами господарювання роздрібною торгівлю підакцизних товарів (окрім тютюнових виробів, тютюну та промислових замінників тютюну, рідин, що використовуються в електронних сигаретах);
- 8) переобладнання ввезеного на митну територію України транспортного засобу у

підакцизний легковий автомобіль;

9) реалізації з акцизного складу/акцизного складу пересувного будь-яких обсягів пального або спирту етилового;

10) використання товарів (продукції) як пального для заправлення транспортних засобів, обладнання або пристроїв з двигунами вну-трішнього згоряння із запалюванням від стиснення, з двигунами внутрішнього згоряння з іскровим запалюванням, з двигунами внутрішнього згоряння з кривошипно-шатунним механізмом;

11) реалізації виробниками та/або імпортерами, у тому числі в роздрібній торгівлі тютюнових виробів, тютюну та промислових замінників тютюну, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, для цілей оподаткування акцизним податком з реалізації суб'єктами гос-подарювання роздрібною торгівлі підакцизних товарів.

Переміщення товарів через митний кордон України підлягає митному оформленню працівниками митниці з метою забезпечення митного контролю, яке передбачає обов'язкове декларування товару та сплату мита і митних платежів.

Мито – непрямий податок, що справляється при перетині митного кордону, тобто при імпорті, експорті та транзиті товарів. Цей податок, як і акцизний, включається в ціни товарів, сплачується коштом покупця, його ставки диференційовані за групами товарів, перелік яких значно ширший, ніж перелік підакцизних товарів. Відносини, пов'язані з установленням та справлянням мита, регулюються митним законодавством України.

Згідно з Митним кодексом України платниками мита є фізичні та юридичні особи, що переміщують товари та предмети через митний кордон України. Об'єктом оподаткування є операції з ввезення, вивезення та транзиту товарів і предметів через митний кордон України.

Базою оподаткування є митна вартість – ціна товару, яка фактично сплачена або підлягає сплаті на момент перетину митного кордону України. До митної вартості зараховується ціна товару, зазначена в рахунку-фактурі, а також такі фактичні витрати, якщо вони не внесені до рахунка-фактури:

- на транспортування, навантаження, розвантаження та страхування до пункту перетину митного кордону;
- комісійні та брокерські;
- плата за використання об'єктів інтелектуальної власності, що належить до таких товарів і має сплачуватися як умова їх ввезення (вивезення).

Основні податки на доходи і прибутки в Україні:

- податок на прибуток підприємств;
- податок на доходи фізичних осіб.

Платниками податку на прибуток підприємств серед резидентів є:

- суб'єкти господарювання – юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність як на території України, так і за її межами;
- управитель фонду операцій з нерухомістю, який здійснює діяльність відповідно до Закону України «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю» щодо операцій і результатів діяльності із довірчого управління, що реалізується таким управителем через фонд;
- фізичні особи – підприємці, у тому числі такі, що обрали спрощену систему оподаткування, та фізичні особи, які провадять незалежну професійну діяльність щодо випланих нерезиденту доходів (прибутків) із джерелом їхнього походження з України;
- юридичні особи, що утворені відповідно до законодавства інших країн (іноземні компанії) та мають місце ефективного управління на території України.

Серед нерезидентів платниками податку на прибуток підприємств є юридичні особи, які утворені в будь-якій організаційно-правовій формі та отримують доходи з джерелом походження з України, за винятком установ й організацій, що мають дипломатичні привілеї або імунітет згідно з міжнародними договорами України, нерезиденти, які здійснюють господарську діяльність на території України через постійне представництво та/або отримують доходи із джерелом походження з України, та інші нерезиденти, на яких покладено обов'язок сплачувати податок у порядку, встановленому Податковим кодексом України.

Об'єктом оподаткування є:

- прибуток із джерелом походження з України та за її межами, який визначається шляхом коригування (збільшення або зменшення) фінансового результату до оподаткування (прибутку або збитку), визначеного у фінансовій звітності підприємства відповідно до Національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку або Міжнародних стандартів фінансової звітності, на різниці, які виникають відповідно до положень Податкового кодексу України;
- дохід за договорами страхування;
- дохід (прибуток) нерезидента з джерелом походження з України;
- дохід суб'єктів, які здійснюють випуск та проведення лотерей;
- дохід організаторів азартних ігор, отриманий від діяльності у сфері організації та проведення азартних ігор;
- скоригований прибуток контрольованої іноземної компанії;
- операції резидентів «Дія.Сіті» – платників податку на особливих умовах.

Платниками податку на доходи фізичних осіб є:

- фізична особа - резидент, яка отримує доходи як з джерела їхнього походження в Україні, так й іноземні доходи;

- фізична особа – резидент, яка володіє та/або користується (орендує (суборендує), на умовах емфітевзису, постійно користується) земельними ділянками, зарахованими до сільськогосподарських угідь, у частині мінімального податкового зобов'язання;

- фізична особа - нерезидент, яка отримує доходи з джерела їхнього походження в Україні;

- податковий агент.

Не є платником податку нерезидент, який отримує доходи з джерела їхнього походження в Україні та має дипломатичні привілеї й імунітет, встановлені чинним міжнародним договором України, щодо доходів, які він отримує безпосередньо від провадження дипломатичної чи прирівняної до неї таким міжнародним договором діяльності.

Об'єктом оподаткування *податком на доходи фізичних осіб* резидента є:

- загальний місячний (річний) оподатковуваний дохід;

- доходи з джерела їхнього походження в Україні, які остаточно оподатковуються під час їхнього нарахування (виплати, надання);

- іноземні доходи - доходи (прибуток), отримані з джерел за межами України.

Об'єктом оподаткування нерезидента є:

- загальний місячний (річний) оподатковуваний дохід з джерела його походження в Україні;

- доходи з джерела їхнього походження в Україні, які остаточно оподатковуються під час їхнього нарахування (виплати, надання).

Базою оподаткування податком на доходи фізичних осіб є чистий річний оподатковуваний дохід, який визначається шляхом зменшення загального оподаткованого доходу на суми податкової знижки такого звітного року.

Інші загальнодержавні податки і збори зараховують до складу платежів за ресурси і послуги.

Платниками *екологічного податку* є суб'єкти господарювання, юридичні особи, що не провадять господарську (підприємницьку) діяльність, бюджетні установи, громадські та інші підприємства, установи й організації, постійні представництва нерезидентів, враховуючи тих, які виконують агентські (представницькі) функції щодо таких нерезидентів або їхніх засновників, під час провадження діяльності яких на території України і в межах її континентального шельфу та виняткової (морської) економічної зони здійснюються:

1) викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами забруднення;

2) скиди забруднюючих речовин безпосередньо у водні об'єкти;

3) розміщення відходів (окрім розміщення окремих видів (класів) відходів як вторинної сировини, що розміщуються на власних територіях (об'єктах) суб'єктів господарювання);

4) утворення радіоактивних відходів (враховуючи накопичені);

5) тимчасове зберігання радіоактивних відходів їхніми виробниками понад установлений особливими умовами ліцензії строк.

Об'єктом та базою оподаткування є:

1) обсяги та види забруднюючих речовин, які викидаються в атмосферне повітря стаціонарними джерелами;

2) обсяги та види забруднюючих речовин, які скидаються безпосередньо у водні об'єкти;

3) обсяги та види (класи) розміщених відходів, окрім обсягів і видів (класів) відходів як вторинної сировини, що розміщуються на власних територіях (об'єктах) суб'єктів господарювання;

4) обсяги та категорія радіоактивних відходів, що утворюються внаслідок діяльності суб'єктів господарювання та/або тимчасово зберігаються їх виробниками понад установлений особливими умовами ліцензії строк;

5) обсяги електричної енергії, виробленої експлуатуючими організаціями ядерних установок (атомних електростанцій).

База оподаткування податком за викиди двоокису вуглецю за результатами податкового (звітного) року зменшується на обсяг таких викидів у розмірі 500 тонн за рік.

Ставки екологічного податку встановлені Податковим кодексом України відносно виду забруднюючої речовини (грн за тону) та об'єкта забруднення.

Рентна плата в Україні складається з:

- рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин;
- рентної плати за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин;

- рентної плати за користування радіочастотним ресурсом України;

- рентної плати за спеціальне використання води;

- рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів;

- рентної плати за транспортування нафти і нафтопродуктів магистральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами, транзитне транспортування трубопроводами аміаку територією України. Платниками *рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин* є суб'єкти господарювання, в тому числі громадяни України, іноземці та особи без громадянства, зареєстровані відпо-

відно до закону як підприємці, які набули права користування об'єктом (ділянкою) надр на підставі отриманих спеціальних дозволів на користування надрами (далі – спеціальний дозвіл) у межах конкретних ділянок надр із метою провадження господарської діяльності з видобування корисних копалин, у тому числі під час геологічного вивчення (або геологічного вивчення з подальшою дослідно-промисловою розробкою) в межах зазначених у таких спеціальних дозволах об'єктах (ділянках) надр.

Об'єкт оподаткування рентною платою за користування надрами для видобування корисних копалин щодо кожної наданої у користування ділянки надр, що визначена у відповідному спеціальному дозволі, – це обсяг товарної продукції гірничого підприємства, тобто видобутої корисної копалини (мінеральної сировини), що є результатом господарської діяльності з видобування корисних копалин у податковому (звітному) періоді, види якої встановлені кондиціями на мінеральну сировину об'єкта (ділянки) надр.

Базою оподаткування рентною платою за користування надрами для видобування корисних копалин є вартість обсягів видобутих у податковому (звітному) періоді корисних копалин (мінеральної сировини), яка окремо обчислюється для кожного виду корисної копалини (мінеральної сировини) для кожної ділянки надр на базових умовах поставки (склад готової продукції гірничого підприємства).

Платниками *рентної плати за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин*, є юридичні та фізичні особи – суб'єкти господарювання, які використовують у межах території України ділянки надр для:

- зберігання природного газу, нафти, газоподібних та інших рідких нафтопродуктів;
- витримування виноматеріалів, виробництва і зберігання винопродукції;
- вирощування грибів, овочів, квітів та інших рослин;
- зберігання харчових продуктів, промислових та інших товарів, речовин і матеріалів;
- провадження інших видів господарської діяльності.

Об'єктом оподаткування рентною платою за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, є обсяг підземного простору (ділянки) надр.

Платниками *рентної плати за користування радіочастотним ресурсом України* є загальні користувачі радіочастотного ресурсу України, визначені законодавством про радіочастотний ресурс, яким надано право користуватися радіочастотним ресурсом України в межах виділеної частини смуг радіочастот загального користування на підставі:

- ліцензії на користування радіочастотним ресурсом України;
- ліцензії на мовлення та дозволу на експлуатацію радіоелектронного засобу та

випромінювального пристрою;

- дозволу на експлуатацію радіоелектронного засобу та випромінювального пристрою, отриманого на підставі договору з власником ліцензії на мовлення;

- дозволу на експлуатацію радіоелектронного засобу та випромінювального пристрою.

Об'єктом оподаткування рентною платою за користування радіочастотним ресурсом України є ширина смуги радіочастот, що визначається як частина смуги радіочастот загального користування у відповідному регіоні та зазначена в ліцензії на користування радіочастотним ресурсом України або в дозволі на експлуатацію радіоелектронного засобу і випромінювального пристрою для технологічних користувачів та користувачів, які користуються радіочастотним ресурсом для розповсюдження телерадіопрограм.

Платниками *рентної плати за спеціальне використання води* є:

- первинні водокористувачі – суб'єкти господарювання незалежно від форми власності: юридичні особи, їхні філії, відділення, представництва, інші відокремлені підрозділи без утворення юридичної особи, постійні представництва нерезидентів, а також фізичні особи – підприємці, які використовують та/або передають вторинним водокористувачам воду, отриману шляхом забору води з водних об'єктів;

- суб'єкти господарювання незалежно від форми власності: юридичні особи, їхні філії, відділення, представництва, інші відокремлені підрозділи без утворення юридичної особи, постійні представництва нерезидентів, а також фізичні особи – підприємці, які використовують воду для потреб гідроенергетики, водного транспорту і рибництва.

Не є платниками рентної плати за спеціальне використання води водокористувачі, які використовують воду винятково для задоволення питних і санітарно-гігієнічних потреб населення (сукупності людей, які перебувають на означеній території в той чи інший період, незалежно від характеру та тривалості проживання, в межах їхнього житлового фонду й присадибних ділянок), у тому числі для задоволення винятково власних питних і санітарно-гігієнічних потреб юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та платників єдиного податку.

Об'єктом оподаткування рентною платою за спеціальне використання води є фактичний обсяг води, що використовують водокористувачі. Об'єктом оподаткування рентною платою за спеціальне використання води без її вилучення з водних об'єктів є:

- для потреб гідроенергетики – фактичний обсяг води, що пропускається через турбіни гідроелектростанцій для вироблення електроенергії;

- для потреб водного транспорту – час використання поверхневих вод вантажним самохідним і несамохідним флотом, що експлуатується (залежно від тоннажності), та

пасажирським флотом, що експлуатується (залежно від кількості місць).

Об'єктом оподаткування рентною платою за спеціальне використання води для потреб рибництва є фактичний обсяг води, необхідної для поповнення водних об'єктів під час розведення риби та інших водних живих ресурсів (у тому числі для поповнення, що пов'язане із втратами води на фільтрацію та випаровування).

Платниками рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів є лісокористувачі – юридичні особи, їхні філії, відділення, інші відокремлені підрозділи, що не мають статусу юридичної особи, постійні представництва нерезидентів, які отримують доходи з джерел їхнього походження з України або виконують агентські (представницькі) функції щодо таких нерезидентів або їхніх засновників, фізичні особи (крім фізичних осіб, які мають право безоплатно без видачі спеціального дозволу використовувати лісові ресурси відповідно до лісового законодавства), а також фізичні особи – підприємці, які здійснюють спеціальне використання лісових ресурсів на підставі спеціального дозволу (лісорубного квитка або лісового квитка) або відповідно до умов договору довгострокового тимчасового користування лісами.

Об'єктом оподаткування рентною платою за спеціальне використання лісових ресурсів є:

- 1) деревина, заготовлена в порядку рубок головного користування;
- 2) деревина, заготовлена під час проведення заходів:

-щодо поліпшення якісного складу лісів, їхнього оздоровлення, посилення захисних властивостей (у деревостанах віком понад 40 років – рубки догляду за лісом, вибіркові санітарні рубки, вибіркові лісовідновні рубки, рубки, пов'язані з реконструкцією, ландшафтні рубки і рубки переформування; незалежно від віку деревостанів – суцільні санітарні та суцільні лісовідновні рубки);

-з розчищення лісових ділянок, вкритих лісовою рослинністю, у зв'язку з будівництвом гідровузлів, трубопроводів, шляхів тощо;

3) другорядні лісові матеріали (заготівля живиці, пнів, лубу та кори, деревної зелені, деревних соків та інших другорядних лісових матеріалів, передбачених нормативно-правовими актами з ведення лісового господарства);

4) побічні лісові користування (заготівля сіна, випасання худоби, заготівля дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід, лікарських рослин, збирання лісової підстилки, заготівля очерету та інших побічних лісових користувань, передбачених нормативно-правовими актами з ведення лісового господарства);

5) використання корисних властивостей лісів для культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних і освітньо-виховних цілей та проведення науково-дослідних робіт.

Платниками рентної плати за транспортування нафти і нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами, транзитне транспортування трубопроводами аміаку територією України є суб'єкти господарювання, які експлуатують об'єкти магістральних трубопроводів та надають (організують) послуги з транспортування (переміщення) вантажу трубопроводами України.

Об'єктом оподаткування рентною платою:

- для нафти та нафтопродуктів є їхні фактичні обсяги, що транспортуються територією України у податковому (звітному) періоді;
- для аміаку є сума добутків відстаней відповідних маршрутів його транспортування (переміщення), узгоджених між платником рентної плати та замовником на відповідний податковий (звітний) період, на обсяги аміаку, транспортованого (переміщеного) кожним маршрутом транспортування.

Місцеві податки та збори – це обов'язкові податки і збори, які встановлюються органами влади базового рівня управління згідно з чинним законодавством України, є обов'язковими до сплати на території відповідних адміністративно-територіальних одиниць і зараховуються в їхній бюджет.

До місцевих належать податки та збори, що встановлені відповідно до переліку і в межах граничних розмірів ставок, визначених Податковим кодексом України, рішеннями сільських, селищних і міських рад у межах їхніх повноважень, і є обов'язковими до сплати на території відповідних територіальних громад.

Сільські, селищні, міські ради в межах своїх повноважень приймають рішення про встановлення місцевих податків та зборів, яке здійснюється ними у порядку, визначеному Податковим кодексом України. При прийнятті рішення про встановлення місцевих податків та зборів обов'язково визначаються об'єкт оподаткування, платник податків і зборів, розмір ставки, податковий період та інші обов'язкові елементи, визначені Податковим кодексом України з дотриманням критеріїв, встановлених у ньому для відповідного місцевого податку чи збору. При цьому не дозволяється сільським, селищним, міським радам встановлювати індивідуальні пільгові ставки місцевих податків та зборів для окремих юридичних осіб і фізичних осіб - підприємців і фізичних осіб або звільняти їх від сплати таких податків та зборів. Згідно з чинним законодавством в Україні справляються такі місцеві податки та збори (рис. 4.12).

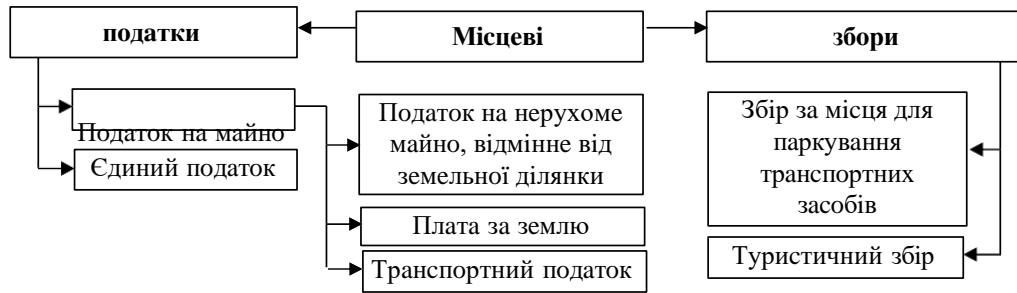

Рис. 4.12. Місцеві податки і збори, що справляються в Україні

Після податкової реформи, проведеної в Україні в 2015 р., до місцевих податків належить податок на майно, що охоплює податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, плату за землю та транспортний податок.

Платники податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, – це фізичні та юридичні особи, в тому числі нерезиденти, які є власниками об'єктів житлової та/або нежитлової нерухомості. Об'єктом оподаткування є об'єкт житлової та нежитлової нерухомості, в тому числі його частка. Базою оподаткування є загальна площа об'єкта житлової та нежитлової нерухомості, в тому числі його часток.

База оподаткування об'єкта/об'єктів житлової нерухомості, в тому числі їхніх часток, що перебувають у власності фізичної особи – платника податку, зменшується:

- а) для квартири/квартир незалежно від їхньої кількості – на 60 кв. метрів; б) для житлового будинку/будинків незалежно від їхньої кількості – на 120 кв. метрів;
- в) для різних типів об'єктів житлової нерухомості, в тому числі їхніх часток (у разі одночасного перебування у власності платника податку квартири/квартир та житлового будинку/будинків, у тому числі їхніх часток), – на 180 кв. метрів.

Ставки податку для об'єктів житлової та/або нежитлової нерухомості, що перебувають у власності фізичних і юридичних осіб, встановлюються за рішенням сільської, селищної, міської ради залежно від місця розташування (зональності) та типів таких об'єктів нерухомості у розмірі, що не перевищує 1,5 відсотка від розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня звітного (податкового) року, за 1 квадратний метр бази оподаткування.

Плата за землю в Україні справляється у вигляді земельного податку та орендної плати.

Платниками земельного податку є:

- власники земельних ділянок, земельних часток (паїв);
- землекористувачі, яким відповідно до закону надані у користування земельні ділянки державної та комунальної власності на правах постійного користування.

Об'єктами оподаткування платою за землю є:

1) об'єкти оподаткування земельним податком:

- земельні ділянки, які перебувають у власності;

- земельні частки (паї), які перебувають у власності;

- земельні ділянки державної та комунальної власності, які перебувають у володінні на праві постійного користування;

2) об'єкти оподаткування орендною платою – земельні ділянки державної та комунальної власності, надані в користування на умовах оренди.

Базою оподаткування є нормативна грошова оцінка земельних ділянок з урахуванням коефіцієнта індексації, а також площа земельних ділянок, нормативну грошову оцінку яких не проведено.

Платники *транспортного податку* – це фізичні та юридичні особи, в тому числі нерезиденти, які мають зареєстровані в Україні згідно з чинним законодавством власні легкові автомобілі, що є об'єктами оподаткування.

Об'єктом оподаткування є легкові автомобілі, з року випуску яких минуло не більше п'яти років (включно) та середньоринкова вартість яких становить понад 375 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня податкового (звітного) року.

Така вартість визначається центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику економічного, соціального розвитку і торгівлі, за методикою, затвердженою Кабінетом Міністрів України, за станом на 1 січня податкового (звітного) року відповідно до марки, моделі, року випуску, об'єму циліндрів двигуна, типу пального.

Базою оподаткування визначається легковий автомобіль, що є об'єктом оподаткування. Ставка податку встановлюється з розрахунку на календарний рік у розмірі 25 000 грн за кожен легковий автомобіль, що є об'єктом оподаткування.

Поряд із функціонуванням загальної системи, в Україні діє спрощена система оподаткування обліку і звітності. Однією з основних відмінностей спрощеної системи оподаткування від загальної є те, що вона передбачає заміну сплати частини встановлених законодавством податків і зборів сплатою *єдиного податку* із зменшенням загальної їхньої кількості. Платники єдиного податку звільняються від обов'язку нарахування, сплати та подання податкової звітності з таких податків і зборів:

1) податку на прибуток підприємств;

2) податку на доходи фізичних осіб у частині доходів (об'єкта оподаткування), що отримані в результаті господарської діяльності платника єдиного податку першої-третьої груп (фізичної особи);

3) податку на додану вартість з операцій із постачання товарів, робіт і послуг,

місце постачання яких розташоване на митній території України, крім податку на додану вартість, що сплачується фізичними особами та юридичними особами, які обрали ставку єдиного податку, що становить 3%, а також що сплачується платниками єдиного податку четвертої групи;

4) податку на майно в частині земельного податку за земельні ділянки, що використовуються платниками єдиного податку першої-третьої груп для провадження господарської діяльності (крім діяльності з надання земельних ділянок та/або нерухомого майна, що знаходиться на таких земельних ділянках, в оренду (найм), позичку, на іншому праві користування) та платниками єдиного податку четвертої групи для ведення сільськогосподарського товаровиробництва;

5) рентної плати за спеціальне використання води платниками єдиного податку четвертої групи.

Спрощена система оподаткування, обліку і звітності суб'єктів малого підприємства, яка передбачає сплату єдиного податку, є сьогодні найпоширенішою з альтернативних систем оподаткування.

Порядок обліку і складання звітності підприємств й інших суб'єктів малого бізнесу, які оподатковуються за спрощеною системою, регламентується розділом 14 «Спеціальні податкові режими» Податкового кодексу України. Відповідно до глави 1 «Спрощена система оподаткування, обліку та звітності» зазначеного розділу суб'єкти господарювання, які застосовують спрощену систему оподаткування, обліку та звітності, поділяються на такі групи платників єдиного податку:

1) перша група – фізичні особи – підприємці, які не використовують працю найманих осіб, здійснюють винятково роздрібний продаж товарів з торговельних місць на ринках та/або провадять господарську діяльність з надання побутових послуг населенню й обсяг доходу яких протягом календарного року не перевищує 167 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня податкового (звітного) року;

2) друга група – фізичні особи – підприємці, які здійснюють господарську діяльність з надання послуг, у тому числі побутових, платникам єдиного податку та/або населенню, виробництво та/або продаж товарів, діяльність у сфері ресторанного господарства, за умови, що протягом календарного року відповідають сукупності таких критеріїв:

- не використовують працю найманих осіб або кількість осіб, які перебувають з ними у трудових відносинах, одночасно не перевищує 10 осіб;

- обсяг доходу не перевищує 834 розміри мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня податкового (звітного) року.

До цієї групи не можуть належати фізичні особи – підприємці, які надають

посередницькі послуги з купівлі, продажу, оренди та оцінювання нерухомого майна (група 70.31 КВЕД ДК 009:2005), послуги з надання доступу до мережі Інтернет, а також здійснюють діяльність з виробництва, постачання, продажу (реалізації) ювелірних і побутових виробів з дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння, дорогоцінного каміння органогенного утворення та напівдорогоцінного каміння. Такі фізичні особи – підприємці належать лише до третьої групи платників єдиного податку, якщо відповідають вимогам, встановленим для такої групи;

3) третя група:

- фізичні особи – підприємці, які не використовують працю найманих осіб або кількість тих осіб, які перебувають з ними у трудових відносинах, не обмежена, та юридичні особи – суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми, в яких протягом календарного року обсяг доходу не перевищує 1167 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня податкового (звітного) року;

- електронні резиденти (е-резиденти), які зареєструвалися як фізичні особи – підприємці, здійснюють господарську діяльність з надання послуг, виробництва та/або продажу товарів лише на користь нерезидентів України, за умови, що протягом календарного року вони відповідають сукупності таких критеріїв:

- не використовують працю найманих осіб – громадян або резидентів України;

- не отримують доходи з джерелом походження з України, крім пасивних доходів;

- обсяг доходу не перевищує 1167 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня податкового (звітного) року;

4) четверта група – сільськогосподарські товаровиробники:

а) юридичні особи незалежно від організаційно-правової форми, в яких частка сільськогосподарського товаровиробництва за попередній податковий (звітний) рік дорівнює або перевищує 75%;

б) фізичні особи – підприємці, які провадять діяльність лише в межах фермерського господарства, зареєстрованого відповідно до Закону України «Про фермерське господарство», за умови виконання сукупності таких вимог:

- здійснюють винятково вирощування, відгодовування сільськогосподарської продукції, збирання, вилов, переробку такої власновирощеної або відгодованої продукції та її продаж;

- провадять господарську діяльність (окрім постачання) за місцем податкової адреси;

- не використовують працю найманих осіб;

- членами фермерського господарства такої фізичної особи є лише члени її сім'ї у визначенні ч. 2 ст. 3 Сімейного кодексу України;

- площа сільськогосподарських угідь та/або земель водного фонду у власності та/або користуванні членів фермерського господарства становить не менше 0,5 га, але не більше 20 га сукупно.

Об'єктом оподаткування для платників єдиного податку четвертої групи є площа сільськогосподарських угідь (ріллі, сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень) та/або земель водного фонду (внутрішніх водойм, озер, ставків, водосховищ), що перебуває у власності сільськогосподарського товаровиробника або надана йому у користування, в тому числі на умовах оренди. Базою оподаткування податком для платників єдиного податку четвертої групи для сільськогосподарських товаровиробників є нормативна грошова оцінка одного гектара сільськогосподарських угідь (ріллі, сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень) з урахуванням коефіцієнта індексації, визначеного за станом на 1 січня базового податкового (звітного) року.

Базою оподаткування податком для платників єдиного податку четвертої групи для земель водного фонду (внутрішніх водойм, озер, ставків, водосховищ) є нормативна грошова оцінка ріллі в Автономній Республіці Крим або в області з урахуванням коефіцієнта індексації, визначеного за станом на 1 січня базового податкового (звітного) року.

Підставою для нарахування єдиного податку платникам четвертої групи є дані державного земельного кадастру та/або дані з державного реєстру речових прав на нерухоме майно.

Центральні органи виконавчої влади, що реалізують державну політику у сфері земельних відносин та у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, щомісяця, але не пізніше 10 числа наступного місяця, а також за запитом відповідного контролюючого органу за місцезнаходженням земельної ділянки подають інформацію, необхідну для обчислення і справляння податку у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Ставки єдиного податку для платників першої-другої груп встановлюються у відсотках (фіксовані ставки) щодо розміру прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня податкового (звітного) року, та третьої групи – у відсотках щодо доходу (відсоткові ставки).

Фіксовані ставки єдиного податку встановлюються сільськими, селищними та міськими радами для фізичних осіб – підприємців, які здійснюють господарську діяльність, залежно від виду господарської діяльності, з розрахунку на календарний місяць:

1) для першої групи платників єдиного податку – у межах до 10% від розміру прожиткового мінімуму;

2) для другої групи платників єдиного податку – у межах до 20% від розміру мінімальної заробітної плати.

Платниками збору за місця для паркування транспортного засобу є юридичні особи, їхні філії (відділення, представництва), фізичні особи - підприємці, які згідно з рішенням сільської, селищної або міської ради організують і провадять діяльність із забезпечення паркування транспортних засобів на майданчиках для платного паркування та спеціально відведених автостоянках.

Об'єктом оподаткування є земельна ділянка, яка згідно з рішенням сільської, селищної, міської ради спеціально відведена для забезпечення паркування транспортних засобів на автомобільних дорогах загального користування, тротуарах або інших місцях, а також комунальні гаражі, стоянки, паркінги (будівлі, споруди, їхні частини), які побудовані за кошти місцевого бюджету, за винятком площі земельної ділянки, що відведена для безоплатного паркування транспортних засобів, передбачених ст. 30 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні».

Базою оподаткування збору за місця для паркування транспортного засобу є площа земельної ділянки, відведена для паркування, а також площа комунальних гаражів, стоянок, паркінгів (будівель, споруд, їхніх частин), які побудовані за кошти місцевого бюджету.

Платниками туристичного збору є громадяни України, іноземці, а також особи без громадянства, які прибувають на територію адміністративно-територіальної одиниці, де діє рішення сільської, селищної, міської ради про встановлення туристичного збору, та тимчасово розміщуються у місцях проживання (ночівлі).

Разом з тим, до платників збору не зараховують осіб, які:

а) постійно проживають, у тому числі на умовах договорів найму, у селі, селищі або місті, радами яких встановлено такий збір;

б) особи, які прибули у відрядження;

в) інваліди, діти-інваліди та особи, що супроводжують інвалідів I групи або дітей-інвалідів (не більше одного супроводжувачого);

г) ветерани війни;

г) учасники ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС;

д) особи, які прибули за путівками та курсівками в санаторії та пансіонати;

е) діти віком до 18 років;

є) дитячі лікувально-профілактичні, фізкультурно-оздоровчі та санаторно-курортні заклади;

ж) члени сім'ї фізичної особи першого та/або другого ступеня споріднення, які тимчасово розміщуються такою фізичною особою у місцях проживання (ночівлі), що

належать їй на праві власності або на праві користування за договором найму;

з) взяті на облік як внутрішньо переміщені особи.

Місцеві податки та збори у повному обсязі сплачуються до місцевих бюджетів.

4. Основи організації податкової роботи та діяльності державної податкової служби

Податкова робота – це діяльність держави, її органів, а також платників податків у процесі правового регламентування, нарахування, сплати та зарахування податків і зборів, а також контролю за своєчасністю та повнотою їхнього надходження до бюджету.

Суб'єктами податкової роботи в Україні є:

- *Верховна Рада України* – ухвалює закони у сфері оподаткування, встановлює на території України загальнодержавні податки і збори, визначає перелік місцевих податків та зборів;

- *органи виконавчої влади* (Кабінет Міністрів України, Міністерство фінансів України, Державне казначейство України, Міністерство економіки України) – забезпечують дію механізмів справляння податків і податкових платежів;

- *органи податкової служби* – розробляють нормативно-правову базу дії законів про оподаткування, ведуть облік платників і податкових надходжень, проводять роз'яснення податкового законодавства, здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, притягують до відповідальності його порушників;

- *платники податків* – нараховують і сплачують податки та збори, подають податкову звітність, несуть відповідальність за порушення податкового законодавства.

Податкова робота містить такі основні елементи:

- встановлення правової бази (законодавчої бази та інструктивно-методичного забезпечення);

- нарахування, облік та сплата податків і зборів;

- адміністрування податків і зборів;

- контроль за своєчасністю та повнотою надходження податків і зборів до бюджету;

- визначення способів утримання та справляння податків;

- встановлення форм і способів розрахунків із бюджетом.

Основою податкової роботи є правове регламентування порядку встановлення та справляння податків і зборів. Функцію прийняття законодавчих актів у податковій сфері здійснюють вищі органи державної влади. Підготовкою законопроектів з питань оподаткування в Україні займаються Кабінет Міністрів України та Державна податкова служба України, ухвалює закони Верховна Рада України.

Податкове законодавство України складається з Конституції України; Податкового

кодексу України; Митного кодексу України; інших законів з питань митної справи у частині регулювання правовідносин, що виникають у зв'язку з оподаткуванням митом операцій із переміщення товарів через митний кордон України; чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України і якими регулюються питання оподаткування; нормативно-правових актів, прийнятих на підставі та на виконання Податкового кодексу

України та законів з питань митної справи; рішень Верховної Ради Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування з питань місцевих податків та зборів, прийнятих за правилами, встановленими Податковим кодексом України. Правове забезпечення організації податкової роботи в Україні відображено на рис. 4.13.

З 1 січня 2011 р. основним податковим законодавчим актом є Податковий кодекс України, який регулює відносини, що виникають у сфері справляння податків і зборів, зокрема визначає вичерпний перелік податків та зборів, що справляються в Україні, та порядок їхнього адміністрування, платників податків і зборів, їхні права та обов'язки, компетенцію контролюючих органів, повноваження і обов'язки їхніх посадових осіб під час здійснення податкового контролю, а також відповідальність за порушення податкового законодавства.

Функцію здійснення адміністрування податків та зборів і контролю за дотриманням вимог податкового законодавства покладено на контролюючі органи, якими є:

- органи державної податкової служби - щодо податків, які справляються до бюджетів та державних цільових фондів (крім тих, контроль за якими покладено на митні органи), а також щодо законодавства, контроль за дотриманням якого покладається на органи державної податкової служби;

- митні органи - щодо мита, акцизного податку, податку на додану вартість, інших податків, які відповідно до податкового законодавства справляються у разі ввезення (пересилання) товарів і предметів на митну територію України або територію спеціальної митної зони або вивезення (пересилання) товарів і предметів з митної території України або території спеціальної митної зони.

При цьому порядок контролю митними органами за сплатою платниками податків ПДВ та акцизного податку встановлюється за спільним рішенням центрального органу державної податкової служби та спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади в галузі митної справи. Інші державні органи не мають права проводити перевірки своєчасності, достовірності, повноти нарахування та сплати податків, у тому числі на запит правоохоронних органів.

Основним законодавчим актом, що регулює діяльність Державної податкової служби України (ДПС), є Положення про Державну податкову службу України,

затверджене Постановою Кабінету Міністрів України

№ 227 від 6 березня 2019 р. Компетенція контролюючих органів, повноваження і обов'язки їхніх посадових осіб під час здійснення податкового контролю регламентована Податковим кодексом України.

Податкові органи уповноважені приймати і перевіряти правильність заповнення податкової звітності (декларації та розрахунків); безоплатно надавати платникам податків консультації з питань практичного застосування норм податкового законодавства (в усній або письмовій формі); визначати самостійно суми податкових і грошових зобов'язань платників податків у встановлених законодавством випадках; здійснювати заходи щодо забезпечення погашення податкового боргу в межах наданих повноважень та притягувати до відповідальності порушників податкового законодавства.

Важливою складовою адміністрування податків і зборів є податковий контроль - система заходів, що вживаються контролюючими органами з метою контролю правильності нарахування, повноти та своєчасності сплати податків і зборів, а також дотримання законодавства з питань проведення розрахункових та касових операцій, патентування, ліцензування й іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи.

Податковий контроль здійснюється шляхом:

- ведення обліку платників податків;
- інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності контролюючих органів;
- перевірок і звірок, а також перевірок щодо дотримання законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, у порядку, встановленому законами України, що регулюють відповідну сферу правовідносин;
- моніторингу контрольованих операцій та опитування посадових, уповноважених осіб та/або працівників платника податків.

Облік платників податків ведеться з метою створення умов для здійснення контролюючими органами контролю за правильністю нарахування, своєчасністю і повнотою сплати податків, нарахованих фінансових санкцій, дотримання податкового та іншого законодавства. Взяттю на облік або реєстрації у податкових органах підлягають всі платники податків. При цьому взяття на облік в органах ДПС України юридичних осіб, їхніх відокремлених підрозділів і самозайнятих осіб здійснюється незалежно від наявності обов'язку щодо сплати того або іншого податку та збору. З метою проведення податкового контролю платники податків підлягають реєстрації або взяттю на облік у контролюючих органах за місцезнаходженням юридичних осіб, відокремлених підрозділів юридичних осіб, місцем проживання особи (основне місце обліку), а також за місцем розташування (реєстрації) їхніх підрозділів, рухомого та нерухомого майна,

об'єктів оподаткування або об'єктів, які пов'язані з оподаткуванням або через які провадиться діяльність (неосновне місце обліку).

Податковий орган може прийняти рішення про зміну основного та неосновного місця обліку великого платника податків, у тому числі ви- значити, що облік такого платника податків здійснює територіальний орган центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну по- даткову політику, який здійснює супроводження великих платників по- датків, та його структурні підрозділи в разі створення.

Інформація, яка збирається, використовується та формується по- датковими органами у зв'язку з обліком платників податків, вноситься до інформаційних баз даних і використовується з урахуванням обме- жень, передбачених для податкової інформації з обмеженим доступом.

Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності державної подат- кової служби - комплекс заходів із збору, опрацювання та використання інформації, необхідної для виконання органами державної податкової служби покладених на них функцій і завдань.

Для інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності податко- вих органів використовується інформація, яка надходить:

- від платників податків та податкових агентів;
- від органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, Національного банку України і Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку;
- від банків, інших фінансових установ, небанківських надавачів платіжних послуг, емітентів електронних грошей;
- від осіб, які є фінансовими агентами;
- від органів влади інших держав, міжнародних організацій або не- резидентів;
- за наслідками податкового контролю;
- для інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності також ви- користовується інша інформація, оприлюднена відповідно до зако- нодавства та/або добровільно чи за запитом надана контролюючо- му органу в установленому законом порядку, а також інформація, наведена у скарзі покупця (споживача) щодо порушення платником податків встановленого порядку проведення розрахункових опера- цій із застосуванням реєстраторів розрахункових операцій та/або програмних реєстраторів розрахункових операцій;
- від центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формуван- ня та реалізацію державної політики у сфері цифрової економіки.

Зібрана податкова інформація та результати її опрацювання вико- ристовуються для виконання покладених на органи державної податко- вої служби функцій і завдань.

Податкові органи мають право проводити такі види перевірок щодо дотримання

законодавства: камеральні, документальні (планові або по-запланові; виїзні або невиїзні) та фактичні перевірки.

Камеральною вважається перевірка, яка проводиться у приміщенні контролюючого органу винятково на підставі даних, зазначених у податкових деклараціях (розрахунках) платника податків, та даних системи електронного адміністрування податку на додану вартість (даних центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, в якому відкриваються рахунки платників у системі електронного адміністрування податку на додану вартість, даних Єдиного реєстру податкових накладних і даних митних декларацій), а також даних Єдиного реєстру акцизних накладних та даних системи електронного адміністрування реалізації пального і спирту етилового, даних системи обліку даних реєстраторів розрахункових операцій.

Фактичною вважається перевірка, що здійснюється за місцем фактичного провадження платником податків діяльності, розташування господарських або інших об'єктів права власності такого платника. Така перевірка здійснюється контролюючим органом щодо дотримання норм законодавства з питань регулювання обігу готівки, порядку здійснення платниками податків розрахункових операцій, ведення касових операцій, наявності ліцензій, свідоцтв, у тому числі про виробництво та обіг підакцизних товарів, дотримання працедавцем законодавства щодо укладення трудового договору, оформлення трудових відносин з працівниками (найманими особами).

Результати перевірок (крім камеральних) оформлюються у формі акта (у разі встановлення порушень) або довідки (якщо порушення відсутні), які підписуються посадовими особами органу державної податкової служби та платниками податків.

Контроль за правильністю і своєчасністю надходження податкових платежів і боротьба з порушниками податкового законодавства є основною стратегічною функцією Державної податкової служби України. Тактику боротьби з порушниками податкового законодавства вибудовують відповідно до природи фіскальних порушень. Це заходи етичного, виховного, профілактичного, контрольного і карно-репресивного характеру. Вистежуючи податкових зловмисників, які ухиляються від сплати податків, представники податкової служби змушені реагувати на мотиви їхньої поведінки та зміст їхніх дій. Узагальнюючи окреслену проблему, необхідно зазначити, що такий аспект охоплює два основні напрями роботи податкової служби: контрольний та соціально-психологічний. Головне у цій діяльності – організаційний потенціал, компетентність і професіоналізм представників контролюючих органів.

Тема 4. Бюджет. Бюджетна система

- 1. Соціально-економічна сутність, необхідність та призначення бюджету.*
- 2. Бюджетна політика і бюджетний механізм.*
- 3. Бюджетний устрій та бюджетна система.*
- 4. Бюджетний дефіцит: економічна сутність, причини виникнення та соціально-економічні наслідки.*
- 5. Бюджетний процес та застосування програмно-цільового методу у бюджетному процесі.*

1. Соціально-економічна сутність, необхідність та призначення бюджету

Забезпечення стабільної позитивної динаміки економічного та соціального розвитку країни тісно пов'язане з ефективним використанням суспільством відповідних економічних інструментів управління, серед яких ключовою компонентою є бюджет. За його допомогою держава має змогу регулювати розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту, забезпечуючи оптимальне поєднання економічних інтересів усіх членів суспільства, створюючи при цьому міцний фундамент для якісного виконання своїх функцій.

Бюджет як основний інструмент забезпечення життєдіяльності держави потребує дослідження його економічної сутності та ролі у суспільстві, що дасть можливість сформулювати найбільш адаптований до сучасних економічних відносин метод управління ним.

Бюджет сучасного розвиненого суспільства спирається на досить фундаментально і доволі глибоко розроблену теорію. Серед її творців – найвидатніші представники економічної науки – У. Петті, П. Буагільбер, А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. Стюарт Мілль, А. Вагнер, С. Вітте, Дж. М. Кейнс, Р. Масгрейв, Г. Шмольдерс, П. Самуельсон, Дж. Б'юкенен та ін.

Бюджет – це невід'ємний атрибут держави, центральна ланка публічних фінансів та фінансової системи, складне і багатоаспектне явище, яке можна розглядати з різних позицій:

- за сутністю економічної категорії;
- за матеріальним змістом;
- за формою прояву;
- за правовим характером та сутністю правової категорії;
- за роллю у фінансовій системі;
- за можливістю впливу на соціально-економічний розвиток.

Як об'єктивна економічна категорія, **бюджет** – це сукупність грошових відносин між державою, юридичними і фізичними особами з приводу розподілу та перерозподілу ВВП, а в окремих випадках і національного багатства з метою формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення виконання функцій органів державної влади і місцевого самоврядування.

В основі бюджету як економічної категорії лежать бюджетні відносини, тобто грошові відносини, які виникають у процесі руху бюджетних ресурсів – частини фінансових ресурсів держави, сконцентрованих у державному та місцевих бюджетах.

Бюджетні ресурси – матеріалізовані у вхідних і вихідних грошових потоках фінансові ресурси органів державної влади та місцевого самоврядування, мобілізовані з метою бюджетного забезпечення реалізації їхніх функцій до державного й місцевих бюджетів із внутрішніх і зовнішніх джерел у результаті впливу бюджетного механізму на розподільні процеси.

Бюджетним відносинам властиві такі ознаки:

- розподільний характер. За допомогою цих відносин здійснюються розподіл і перерозподіл ВВП та національного багатства країни з метою забезпечення держави таким обсягом бюджетних ресурсів, який вона потребує для повноцінного виконання своїх функцій;

- вартісне вираження відносин, тобто носієм бюджетних відносин є гроші;

- формування і використання централізованого грошового фонду держави, як кінцева мета бюджетних відносин.

Бюджетні відносини є дуже складними, багатогранними та масштабними. Види розподільних (бюджетних) відносин наведено на рис. 5.1.

Види розподільних (бюджетних) відносин

– між державою в особі органів державної влади і місцевого самоврядування та юридичними особами

– між державою в особі органів державної влади і місцевого самоврядування та фізичними особами

– між державою в особі органів державної влади і місцевого самоврядування та іншими державами

– між державою в особі органів державної влади і місцевого самоврядування та міжнародними фінансовими організаціями

– між органами державної влади і місцевого самоврядування

Рис. 5.1. Види бюджетних відносин

Сукупність перерахованих бюджетних відносин характеризує бюджет як економічну категорію і знаходить матеріальне відображення в основному централізованому грошовому фонді держави.

Бюджет держави формується за рахунок внутрішніх (ВВП, частина національного багатства) та зовнішніх джерел.

Основним джерелом формування бюджету держави є ВВП. Держава як учасник розподільних процесів організовує розподіл і перерозподіл ВВП в інтересах усіх членів суспільства та суб'єктів суспільного відтворення. З одного боку, держава як власник засобів виробництва має право на певну частку ВВП на стадії його первинного розподілу. З іншого боку, держава виконує суспільні функції (управлінську, соціальну, економічну, оборонну), що конституційно закріплені за нею. Без необхідного обсягу бюджетних ресурсів ці функції виконати неможливо. Тому держава організовує перерозподільні процеси з метою централізації частини ВВП у відповідному бюджеті, що є, по суті, платою суспільства за виконання державою своїх функцій.

За матеріальним змістом бюджет є основним централізованим грошовим фондом держави. Поряд з такими централізованими фондами, як Пенсійний фонд, державні соціальні фонди, державні резерви, бюджету відводиться основна роль.

Бюджет як основний централізований грошовий фонд держави характеризується такими ознаками:

1. *Правове регулювання процесів формування і використання бюджетних ресурсів.* Формування та використання бюджетних коштів здійснюється на підставі правових актів.

2. *Виняткове право держави на розпорядження грошовим фондом.* Тільки органи державної влади і місцевого самоврядування мають право розпоряджатися бюджетом.

3. *Односторонній рух бюджетних ресурсів у процесі формування доходів бюджету та здійснення видатків.*

4. *Цільове призначення бюджетних ресурсів.* Використання бюджетних ресурсів за цільовим спрямуванням є основною умовою їх отримання з бюджету і діяльності розпорядників бюджетних коштів.

5. *Динамічність.* Грошовий фонд перебуває у постійному русі. У ньому кошти не нагромаджують, а в міру надходження використовують для здійснення видатків.

6. *Мобільність та масштабність.* За масштабами і мобільністю грошовий фонд держави не може зрівнятися з жодним централізованим чи децентралізованим грошовим фондом, оскільки у ньому зосереджено близько 30% ВВП держави.

За формою прояву бюджет є планом формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюють відповідно органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду. В бюджеті як основному фінансовому плані відображені результати розподільних процесів, зокрема джерела формування та напрями використання бюджетних ресурсів. Бюджет як фінансовий план має власну форму, є збалансованим, його показники тісно взаємопов'язані з іншими фінансовими планами. Вертикальна структура цього плану відповідає структурі бюджетного устрою. Хоча зведений бюджет України відповідно до Бюджетного кодексу України не затверджується (у процесі бюджетного планування його показники розраховуються), з позиції фінансового плану бюджет держави розглядається як сукупність Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим і місцевих бюджетів. Складовими бюджету як фінансового плану є поточний бюджет, бюджет розвитку, загальний фонд бюджету та спеціальний фонд бюджету.

Економічна сутність бюджету як економічної категорії детально розкривається в його функціях, які характеризують суспільне призначення цієї категорії.

Серед усього різноманіття наукових підходів до виокремлення функцій бюджету як об'єктивної економічної категорії в окремих працях ототожнюються функції бюджету з призначенням бюджету, функціями інших економічних категорій, наслідками впливу бюджету на соціально-економічні процеси у результаті його використання як ін-

струменту державного регулювання.

Функції бюджету показують, яким чином реалізується суспільне призначення бюджету, виявляються в межах тих економічних відносин, які є змістом категорії «бюджет».

Зміст **розподільної функції бюджету** полягає у розподілі і перерозподілі ВВП загалом, та фінансових ресурсів зокрема між різними суб'єктами бюджетних відносин. Саме завдяки розподільній функції держава має можливість централізувати частину ВВП у своїх руках і використати їх на задоволення загальнодержавних потреб.

Розподільна функція обумовлена самою сутністю бюджету як об'єктивної економічної категорії. Ця категорія характерна для другої стадії суспільного відтворення, з'являється і функціонує у процесі розподілу, саме через розподіл впливає на всі інші стадії відтворення: виробництво, обмін та споживання.

Первинний розподіл пов'язаний з отриманням кожним учасником сфери матеріального виробництва і сфери послуг певної частини виробленого та реалізованого ВВП, тобто формуються *первинні доходи суб'єктів*, зайнятих у створенні ВВП. Так, суб'єктам господарювання у результаті первинного розподілу належить прибуток, державі – податки на споживання (ПДВ, акцизний податок, мито), прибуток державного сектору економіки (централізується у бюджеті і надходить від державних послуг, ресурсів, угідь), робітникам та службовцям – заробітна плата, підприємцям без створення юридичної особи – дохід.

Розподілений таким чином ВВП підлягає перерозподілу, причому кількість етапів цього перерозподілу є нескінченною. *Перерозподіл* полягає у створенні і використанні *централізованих фондів*. Так, на першому етапі перерозподілу внаслідок його здійснення суб'єкти господарювання, робітники та службовці, підприємці сплачують до бюджету прямі податки і збори (зокрема, податок на доходи фізичних осіб, податок на прибуток підприємств, єдиний податок та ін.).

За рахунок нагромаджених у бюджеті доходів держава у процесі фінансування бюджетних програм (*вторинний розподіл* – другий етап перерозподілу) виділяє розпорядникам і одержувачам бюджетних коштів фінансові ресурси. Відповідно, на цьому етапі формуються:

- первинні доходи – заробітна плата фізичних осіб, зайнятих у бюджетній сфері, які підлягають подальшому перерозподілу, та інші доходи фізичних осіб у вигляді виплат з бюджету;

- доходи юридичних осіб (розпорядників і одержувачів бюджетних коштів) у результаті виділення їм бюджетних асигнувань.

Процес сплати податків та зборів і здійснення видатків є безперервним та

всеохопним, оскільки всі підприємства, організації, населення є учасниками бюджетних відносин.

Матеріальне вираження розподільної функції бюджету реалізується за допомогою податків, зборів, неподаткових надходжень, трансфертів, бюджетних резервів, видатків, бюджетного фінансування, бюджетного кредитування, бюджетного субсидіювання тощо.

Контрольна функція бюджету характеризується специфікою, пов'язаною з особливостями розподільної функції. Вона дає змогу оцінювати якість перерозподільних процесів, своєчасність і повноту надходжень фінансових ресурсів у державну казну та їхнього розподілу, ефективність їхнього використання.

Матеріальним вираженням контрольної функції бюджету є бюджетний контроль. Саме контрольна функція характеризує внутрішню властивість бюджету, яка надалі матеріалізується у бюджетному контролі і стає функцією контролюючих органів.

Отже, бюджет як об'єктивна економічна категорія виконує дві функції: розподільну та контрольну, які конкретизують суспільне призначення цієї категорії, є способом виявлення її сутності. Реалізація розподільної функції супроводжується алокаційним і регулюючим, а контрольної – превентивним ефектом (рис. 5.2).

За наявності загального та спеціального фондів, які мають різне призначення, бюджет як основний грошовий фонд затверджується Верховною Радою України (державний бюджет) або місцевими радами (місцеві бюджети) на відповідний бюджетний рік.

Загальний фонд концентрує у собі надходження і витрати бюджетних ресурсів, які переважно не мають чіткого зв'язку між собою у тому значенні, що окреме джерело ресурсів не прив'язане до конкретного напрямку витрачання коштів.

Спеціальний фонд бюджету – складова бюджету, яка охоплює надходження до бюджету, призначені для спрямування на конкретні заходи, та витрати з бюджету на реалізацію цих заходів.

Бюджет як фінансовий план відповідно до Бюджетного кодексу України складається із загального та спеціального фондів (рис. 5.3 і табл. 5.1).

Рис. 5.3. Складові основного фінансового плану держави

Таблиця 5.1

Складові бюджету

Загальний фонд	Спеціальний фонд
- всі доходи бюджету, крім тих, що призначені для зарахування до спеціального фонду бюджету;	- доходи бюджету (включаючи власні надходження бюджетних установ), які мають цільове спрямування;
- всі видатки бюджету, що здійснюються за рахунок надходжень загального фонду бюджету;	- видатки бюджету, що здійснюються за рахунок конкретно визначених надходжень спеціального фонду бюджету (в тому числі власних надходжень бюджетних установ);
- кредитування бюджету (повернення кредитів до бюджету без визначення цільового спрямування та надання кредитів з бюджету, що здійснюється за рахунок надходжень загального фонду бюджету);	- кредитування бюджету (повернення кредитів до бюджету з визначенням цільового спрямування і надання кредитів з бюджету, що здійснюється за рахунок конкретно визначених надходжень спеціального фонду бюджету);
- фінансування загального фонду бюджету.	- фінансування спеціального фонду бюджету.

2. Бюджетна політика і бюджетний механізм

Бюджетна політика – це складова фінансової політики держави. В узагальненому вигляді вона є діяльністю держави з використання бюджетних відносин для забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства.

Бюджетна політика – це діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування з визначення стратегічної мети, напрямів, завдань і пріоритетів розвитку бюджетних відносин, засобів бюджетної тактики для їхнього досягнення та застосування цих засобів на практиці.

Основа бюджетної політики – це розроблення способів використання бюджету як управлінського інструменту відповідно до засад соціально-економічного розвитку суспільства. Практична реалізація бюджетної політики полягає у сукупності заходів довгострокового (стратегічного) і короткострокового (тактичного) характеру, які здійснює держава через бюджетну систему.

Бюджетні відносини є основою бюджетної політики та визначають її зміст. Ці відносини об'єктивні, не залежать від свідомості; бюджетна політика є формою свідомої діяльності людей. Таким чином, бюджетна політика не може змінювати зміст бюджетних відносин.

Бюджетна політика тісно пов'язана з економікою. Так, політика може впливати на економіку як позитивно, так і негативно. У зв'язку з цим держава, формуючи бюджетну політику, зобов'язана дотримуватись таких основних умов:

- урахування вимог всіх об'єктивних економічних законів та закономірностей розвитку суспільства;
- вивчення і врахування попереднього досвіду господарського, фінансового та бюджетного розвитку;
- вивчення і врахування досвіду інших країн;
- врахування конкретного етапу розвитку суспільства й особливостей внутрішньої та міжнародної обстановки;
- дотримання комплексного підходу до розроблення і реалізації заходів бюджетної політики, політики у галузі фінансів, ціноутворення, кредиту, заробітної плати та ін.

На практиці *бюджетна політика потребує правового оформлення*. Держава визначає методи, обсяги і форми формування бюджетного фонду та відображає їх у законодавчих і нормативних актах. Фінансовий апарат держави та органи місцевого самоврядування на основі чинного законодавства розробляють і видають нормативні документи, які дають можливість встановити єдині у державі правила формування та використання коштів грошового фонду держави. Від якості й повноти правового регулювання залежить успішність проведення бюджетної політики.

Зміст бюджетної політики полягає у визначенні курсу, завдань і напрямів діяльності держави у сфері формування та використання бюджетних коштів.

Завдання бюджетної політики як сукупності заходів держави щодо організації й використання бюджетних відносин для забезпечення соціально-економічного розвитку полягають у реалізації основної мети – забезпечення належного життєвого рівня населення відповідно до соціальних стандартів. Ця мета досягається шляхом оптимізації розподілу валового внутрішнього продукту між галузями економіки, територіями, соціальними групами.

На бюджетну політику впливають внутрішні і зовнішні чинники. До зовнішніх чинників зараховують залежність держави від економічних взаємовідносин з іншими державами, експертних можливостей самих держав, її інтеграції зі світовими економічними системами. Внутрішніми чинниками вважають стан розвитку економіки,

стан розвитку соціальної сфери, організацію грошового обігу, стабільність грошової одиниці, стан розвитку кредитування тощо.

Залежно від періоду та характеру завдань, що вирішуються, бюджетну політику поділяють на бюджетну стратегію і бюджетну тактику.

Бюджетна стратегія – це тривалий курс бюджетної політики, розрахований на перспективу, що передбачає вирішення глобальних завдань, визначених економічною стратегією. Такий курс охоплює прогнозування світових тенденцій розвитку бюджетного механізму, формування концепції створення та використання бюджетних ресурсів, окреслення принципів організації бюджетних відносин. Таким чином, **бюджетна стратегія** – це цілісна система дій держави, спрямована на реалізацію мети, завдань і пріоритетів тривалого курсу бюджетної політики, розрахованого на довгострокову перспективу, що передбачає вирішення глобальних завдань, визначених економічною стратегією. Бюджетна стратегія має бути складовою економічної стратегії і корелювати з політичною, соціальною, гуманітарною, військовою та іншими стратегіями держави.

Метою стратегії має бути забезпечення відповідних цілей держави, незважаючи на втручання з боку зовнішніх сил чи обставин. В іншому разі стратегія може бути зведена до конкретного плану дій або послідовності їхнього виконання, що не дасть можливості такий документ назвати стратегічним.

Розроблення бюджетної стратегії – це складний творчий процес. Він має містити такі складові: можливість бюджетної системи (визначення реалістичності завдань і відповідності наявних ресурсів); врахування та встановлення особливостей внутрішніх і зовнішніх зв'язків між елементами системи (визначення дійсних причинно-наслідкових зв'язків та резервів); визначення наявних загроз здійсненню бюджетної стратегії й об'єктивних її обмежень.

Якщо бюджетна стратегія пов'язана з вирішенням перспективних завдань, то бюджетна тактика охоплює переважно поточні питання і спрямована на вирішення завдань конкретного етапу розвитку суспільства шляхом своєчасної зміни способів організації бюджетних взаємовідносин, переорієнтації бюджетного механізму та перерозподілу фінансових ресурсів.

Бюджетна тактика – це форма реалізації бюджетної стратегії, комплекс адаптивних заходів впливу держави на стан функціонування конкретних бюджетних відносин з метою надання їм параметрів, визначених завданнями бюджетної стратегії. Головною функціональною характеристикою і критеріальною ознакою тактики є саме адаптивність. Межі та орієнтири такої адаптивності задаються стратегією.

Якщо стратегія формується, як правило, під впливом політичних й ідеологічних засад, то тактика безпосередньо залежить від дій держави і може мати самостійний

характер. У такому разі тактика гальмує бюджетну стратегію або обмежує її, спричинює неузгодженість у діях окремих інститутів державної влади та місцевого самоврядування.

Тактичні дії держави відображаються у бюджетному законодавстві, нормативних актах Кабінету Міністрів України, інших органів державної виконавчої влади і місцевого самоврядування, щорічних бюджетах, бюджетних програмах (короткострокових). Такі нормативні акти й документи конкретизують зміст бюджетної політики та механізм її реалізації. Тактичні дії мають бути гнучкими відповідно до зміни поточних соціально-економічних умов і завдань.

Загалом бюджетна стратегія в діалектичній єдності з бюджетною тактикою становить бюджетну політику держави.

Бюджетну політику класифікують за видами:

- політика у сфері надходжень бюджетних ресурсів;
- політика у сфері витрат бюджетних ресурсів.

Провідна роль у забезпеченні сталого розвитку України належить бюджетному механізму, який органи державної влади та місцевого самоврядування використовують для безпосереднього впливу на розподільні відносини, пов'язані з формуванням і використанням бюджетних ресурсів.

Бюджетний механізм – це сукупність згрупованих у підсистеми фінансових методів, форм, інструментів та важелів, у результаті впливу яких на розподільні відносини, пов'язані з формуванням і використанням бюджетних ресурсів, відбуваються кількісні та якісні зміни соціально-економічних явищ і процесів як рушійної сили соціально-економічного розвитку та забезпечується реалізація засад бюджетної політики, спрямованої на вирішення проблем, які при цьому виникають.

Формування бюджетного механізму здійснюється державою під час визначення засад її бюджетної політики на відповідний бюджетний період (відбувається під час складання і схвалення Бюджетної декларації) відповідно до статті 33 Бюджетного кодексу України та статті 152 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» і передбачає вибір такого інструментарію бюджетного механізму (використовуваного у вітчизняній та зарубіжній практиці у різні періоди), практичне застосування якого забезпечило би його найбільш повну відповідність вимогам бюджетної політики того чи іншого періоду, що є запорукою повноти реалізації її мети і завдань.

Регулюючі можливості бюджетного механізму залежать від узгодженості дії та адекватності обраних фінансових методів, форм, інструментів і важелів основним напрямкам бюджетної політики відповідного типу, яка реалізується на конкретному етапі господарювання, врахування моделі фінансових відносин у суспільстві та фази економічного циклу.

Основні напрями бюджетної політики мають відповідати пріоритетам соціально-економічного розвитку держави, визначених у стратегічних прогностичних і програмних документах.

Реалізація бюджетної політики здійснюється за допомогою бюджетного механізму в процесі його функціонування з метою забезпечення сталого розвитку. З огляду на це означений механізм як складова фінансового механізму держави:

- обумовлюється існуванням бюджетних відносин, з одного боку, та необхідністю їхнього регулювання – з іншого;

- є засобом безпосереднього впливу органів державної влади і місцевого самоврядування на: розподільні процеси, пов'язані з формуванням та використанням бюджетних ресурсів, і соціальні й економічні явища та процеси.

Структура бюджетного механізму характеризується складністю компонентів і зв'язків між ними, тому забезпечення архітекtonіки означеного механізму є обов'язковою умовою його дієвості й покращення результативності впливу на розподільні процеси.

З огляду на трактування бюджетного механізму як певної сукупності взаємопов'язаних та взаємодіючих складових і напрямів руху бюджетних ресурсів в означеному механізмі виділяють дві основні підсистеми: механізм формування бюджетних ресурсів; механізм використання бюджетних ресурсів.

Кожна з означених складових охоплює фінансові методи, форми, інструменти та важелі (рис. 5.4).

Гармонійне поєднання методів, форм, інструментів і важелів механізмів формування та використання бюджетних ресурсів забезпечує цілісну архітекtonіку бюджетного механізму.

За допомогою фінансових методів, форм, інструментів та важелів механізму формування бюджетних ресурсів відбувається регулювання системи розподільних і перерозподільних процесів та формування централізованого фонду фінансових ресурсів в обсягах, необхідних для виконання державою своїх функцій.

У результаті практичного застосування елементів механізму використання бюджетних ресурсів забезпечується регулювання перерозподілу ВВП, розподілу і використання централізованого фонду фінансових ресурсів, тобто витрачаються попередньо акумульовані у бюджеті держави кошти відповідно до напрямів спрямування, передбачених у затверджених бюджетах.

За напрямками дії бюджетного механізму, які тісно взаємопов'язані та взаємопідпорядковані, виділяють:

- внутрішню дію – щодо бюджету держави (бюджетних ресурсів) як об'єкта його

впливу;

- зовнішню дію – щодо соціально-економічного розвитку держави.

З позиції внутрішньої дії бюджетний механізм має забезпечити належне формування і використання бюджетних ресурсів. Цей напрям стосується дієвості та ефективності механізмів адміністрування податків і обов'язкових платежів, а також налагодженості процесів забезпечення повного й своєчасного здійснення видатків бюджету держави.

З позиції зовнішньої дії бюджетний механізм має впливати на економічні та соціальні явища і процеси у контексті забезпечення сталого розвитку з урахуванням його стратегії.

Ключові аспекти функціонування та роль бюджетного механізму в регулюванні соціально-економічних процесів залежать від сукупності елементів кожної зі складових підсистем і взаємозв'язку між ними, які застосовує держава у процесі формування та використання бюджетних ресурсів.

За допомогою методів бюджетного механізму держава забезпечує регулювання бюджетних відносин на усіх стадіях бюджетного процесу.

У фінансовій літературі метод визначається як спосіб, прийом або система прийомів для досягнення будь-якої мети, для виконання певної операції.

До механізму формування бюджетних ресурсів належать податковий, позиковий, трансфертний і неподатковий методи, а до механізму використання бюджетних ресурсів – бюджетне забезпечення. Бюджетне прогнозування та планування, бюджетне регулювання, бюджетний контроль є спільними методами для обох підсистем бюджетного механізму.

На відміну від методів, форми бюджетного механізму пов'язані з рухом бюджетних ресурсів – їхнім акумулюванням і використанням.

Для формування бюджетних ресурсів застосовуються податкова, неподаткова, позикова й трансфертна форми бюджетного механізму, а для їхнього використання – бюджетне фінансування, бюджетне кредитування, фінансування за борговими та активними операціями.

Інструменти бюджетного механізму відображають конкретну форму руху грошових потоків і є засобами вирішення якихось завдань чи досягнення певного впливу. Дієвість фінансових інструментів – це визначальний фактор дієвості бюджетного механізму.

У складі механізму формування бюджетних ресурсів виділяють такі інструменти: доходи, податки, збори, позики, неподаткові надходження, плата за надання послуг, трансферти (міжбюджетні та від урядів зарубіжних країн), надходження тощо.

До інструментів механізму використання бюджетних ресурсів належать: видатки,

бюджетні кредити, бюджетні резерви, трансферти (між- бюджетні – дотації, субвенції; державні трансферти юридичним і фізич- ним особам), бюджетні інвестиції, витрати тощо.

Використання фінансових інструментів пов'язане з відповідними важелями, що визначають характер їхньої дії та відображають не рух коштів, а характеризують параметри, умови і форми цього руху. За до- помогою важелів встановлюється характер дії окремих інструментів.

Фінансові важелі є важливою та найбільш мобільною складовою бюджетного механізму. Важіль – це засіб, який може сприяти розвитку чого-небудь або пожвавити, підсилити діяльність чого-небудь при вико- ристанні певного методу.

Дія інструментів *механізму формування бюджетних ресурсів* поси- люється або послаблюється такими *важелями*, як: ставки податків, став- ки зборів, податкові пільги, податкові канікули, нормативи зарахування доходів до бюджетів різних рівнів, обсяг державного мита, орендна плата, плата за послуги бюджетних установ, частина чистого прибутку (доходу) державних або комунальних унітарних підприємств та їхніх об'єднань, що вилучається до відповідного бюджету, плата за розміщення тимчасово вільних коштів, проценти за користування бюджетним кредитом, фінан- сові нормативи бюджетної забезпеченості, умови здійснення запозичень, умови випуску цінних паперів, інші нормативи, стимули, санкції тощо.

До *важелів механізму використання бюджетних ресурсів* належать: посадові оклади, фінансові нормативи бюджетної забезпеченості, інші норми і нормативи, проценти за користування державними позиками, умови погашення запозичень, умови надання кредитів з бюджету, умо- ви придбання цінних паперів, ліміти, резерви, стимули, санкції, штра- фи, пені тощо.

Охарактеризуємо взаємозв'язок між методами, формами, інстру- ментами та важелями бюджетного механізму.

Бюджетне прогнозування як метод бюджетного механізму – це на- уково- аналітичний процес оцінювання можливих варіантів формування і використання бюджетних ресурсів у перспективі. Результати аналізу є основою для вибору цілей – орієнтирів при розробленні проекту держав- ного й місцевих бюджетів.

Бюджетне планування – це діяльність органів державної влади, місце- вого самоврядування, розпорядників, одержувачів бюджетних коштів та інших учасників бюджетного процесу щодо конкретизації частки централі- зації ВВП, обсягів, джерел формування і напрямів використання бюджет- них ресурсів для забезпечення соціально- економічного розвитку держави.

Бюджетне регулювання – діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування щодо розмежування доходів і видатків між окремими ланками бюджетної

системи, а також подальшого перероз- поділу коштів між бюджетами з метою забезпечення бюджетними ре- сурсами власних державних та делегованих державою повноважень до органів місцевого самоврядування.

Бюджетний контроль – це сукупність заходів уповноважених контр- олюючих органів, спрямованих на забезпечення дотримання учасника- ми бюджетного процесу вимог бюджетного законодавства, які мають імперативний (виявлення порушень бюджетного законодавства, при- тягнення винних посадових осіб до відповідальності й відшкодування завданих збитків) і превентивний (попередження порушень бюджетної дисципліни, нераціонального та неефективного використання бюджет- них ресурсів) характер.

За допомогою *трансфертного методу* бюджетного механізму, який передбачає формування бюджетних ресурсів у трансфертній формі, мо- білізуються доходи бюджетів у вигляді трансфертів від урядів зарубіжних країн: кошти, отримані від секретаріату ООН, НАТО, ЄС, ОБСЄ або іншої міжнародної організації за участь України в міжнародних операціях з під- тримання миру і безпеки, гранти (дарунки), надходження в межах про- грам допомоги ЄС (надходження в межах програм секторальної бюджет- ної підтримки ЄС, інша допомога) та міжбюджетні трансферти – кошти, які безоплатно і безповоротно передаються з одного бюджету до іншого.

З огляду на те, що практично з усіх бюджетів одночасно надаються та до усіх бюджетів надходять дотації й субвенції, особливість міжбю- джетних трансфертів як елементу бюджетного механізму полягає у тому, що вони є інструментом як механізму використання бюджетних ресур- сів, так і механізму їхнього формування.

Надання міжбюджетних трансфертів відбувається у результаті пере- розподілу ВВП під час використання централізованого фонду фінансо- вих ресурсів. Тому вони відображаються у видатковій частині бюджету, з якого надаються, та слугують інструментом механізму використання бюджетних ресурсів (які сформовані за допомогою податкового, позико- вого і неподаткового методів). Водночас міжбюджетні трансферти є до- ходами бюджету, який їх отримує, а отже, вони належать до інструмен- тів механізму формування бюджетних ресурсів. Власне кажучи, тому трансфертний метод акумулювання міжбюджетних трансфертів поряд із такими основними методами, як податковий та позиковий, до певної міри відіграє важливу, хоча і другорядну роль.

Дія трансфертів як інструменту бюджетного механізму посилюється або послаблюється такими фінансовими важелями, як: фінансові норма- тиви бюджетної забезпеченості (використовується для розрахунку освіт- ньої субвенції), нормативне значення індексу податкоспроможності, при якому надається місцевому бюджету базова дотація або перераховуєть- ся до державного бюджету реверсна дотація, коефіцієнт вирівнювання, умови використання субвенцій тощо.

Поряд із трансфертним методом виокремлюють податковий, неподатковий і позиковий методи формування бюджетних ресурсів, яким відповідають визначені фінансові форми (табл. 5.2).

Практичне застосування *податкового методу* передбачає формування бюджетних ресурсів у податковій формі та використання фінансових інструментів бюджетного механізму – податків, зборів, які характеризуються безповоротністю, примусовістю справляння, надійністю, регулярністю і стабільністю надходження. Дія податків та зборів залежить від таких фінансових важелів, як: ставки податків, ставки зборів, нормативи зарахування податків до бюджетів різних рівнів, податкові пільги, податкові канікули, пеня, інші санкції за порушення податкового законодавства тощо.

За допомогою *неподаткового методу* бюджетного механізму мобілізуються бюджетні ресурси в неподатковій формі у вигляді доходів від власності та підприємницької діяльності, адміністративних зборів і платежів, доходів від некомерційної господарської діяльності, власних надходжень бюджетних установ, інших неподаткових доходів бюджету; доходів від продажу основного капіталу, від реалізації державних запасів та товарів, від продажу землі і нематеріальних активів; надходжень за рахунок повернення кредитів до бюджету; коштів від приватизації державного майна тощо.

При цьому використовуються такий інструмент, як неподаткові надходження, та важелі: обсяг державного мита, орендна плата, плата за послуги бюджетних установ, частина чистого прибутку (доходу) державних або комунальних унітарних підприємств та їхніх об'єднань, що вилучається до бюджету, плата за розміщення тимчасово вільних коштів, процент за користування бюджетним кредитом тощо.

Практичне застосування *позикового методу* і позикової форми формування бюджетних ресурсів передбачає використання не менш важливих інструментів бюджетного механізму – позик, які характеризуються добровільністю залучення, поверненістю коштів, платністю, строковістю, тимчасовістю користування та невисокою передбачуваністю дії. Важелями впливу в системі державних запозичень є процентні ставки, умови випуску і погашення цінних паперів тощо.

Бюджетне забезпечення – це метод бюджетного механізму, за допомогою якого відбувається рух грошових потоків у формах бюджетного фінансування, бюджетного кредитування, фінансування за борговими та активними операціями, пов'язаний зі здійсненням витрат бюджету відповідного рівня з метою задоволення потреби органів державної влади і місцевого самоврядування у бюджетних ресурсах для належного виконання покладених на них функцій.

Практичне застосування бюджетного забезпечення як методу бюджетного механізму соціально-економічного розвитку держави поряд із його іншими складовими

відображається не тільки в обсягах бюджетних ресурсів, спрямованих на забезпечення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування для реалізації їхніх функцій, тобто у витратах бюджету держави, а й в їхній структурі.

Бюджетне фінансування – це сукупність грошових відносин, пов'язаних з розподілом і використанням бюджетних ресурсів шляхом безповоротного та безоплатного їхнього надання розпорядникам бюджетних коштів (здійснення видатків) на проведення заходів, передбачених затвердженим бюджетом і його розписом.

Процес бюджетного фінансування (встановлення бюджетних призначень головним розпорядникам бюджетних коштів, виділення бюджетних асигнувань розпорядникам бюджетних коштів, взяття ними бюджетних зобов'язань та здійснення платежів) проводиться у встановленому Бюджетним кодексом України порядку.

Форми бюджетного фінансування: кошторисне фінансування, трансфертне фінансування.

Основними фінансовими інструментами бюджетного механізму, які при цьому застосовуються, є видатки бюджету (бюджетні асигнування), бюджетні резерви, трансферти (міжбюджетні – дотації, субвенції; державні трансферти юридичним і фізичним особам), бюджетні інвестиції тощо. До важелів, які діють у межах означених інструментів, належать: обсяг видатків, умови їхнього здійснення, умови надання трансфертів, посадові оклади, інші норми та нормативи, ліміти на витрачання бюджетних коштів, бюджетні резерви, санкції, штрафи, пені й ін.

На відміну від бюджетного фінансування, яке характеризується одностороннім рухом коштів, *бюджетне кредитування* – це форма бюджетного забезпечення, яка передбачає надання розпорядникам бюджетних коштів на проведення заходів, передбачених затвердженим бюджетом та розписом бюджету, бюджетних ресурсів з бюджету відповідного рівня на поворотній, строковій і платній основах. Основним фінансовим інструментом бюджетного механізму, який при цьому використовується, є бюджетні кредити, а важелем – умови надання кредитів з бюджету.

Фінансування за борговими операціями (погашення боргових зобов'язань) – це форма бюджетного забезпечення, яка передбачає повернення позичальником в особі органів державної влади та місцевого самоврядування за рахунок бюджетних ресурсів кредитів (позик) відповідно до умов кредитних договорів та / або випуску боргових цінних паперів.

Фінансування за активними операціями – це форма бюджетного забезпечення, яка передбачає здійснення витрат бюджету в результаті розміщення бюджетних ресурсів на депозитах, придбання цінних паперів, повернення бюджетних коштів на єдиний казначейський рахунок тощо.

Основним інструментом бюджетного механізму, який застосовується у процесі фінансування за борговими й активними операціями, є витрати бюджету, а важелями – умови погашення запозичень, придбання цінних паперів тощо.

Формування і функціонування бюджетного механізму неможливі без правового, інформаційного та організаційного забезпечення.

Правове забезпечення слід розуміти як сукупність прийнятих органами державної влади і місцевого самоврядування правових актів, які регламентують бюджетні відносини з приводу формування та використання бюджетних ресурсів. Сукупність правових актів, які: регулюють відносини, що виникають у процесі складання, розгляду, затвердження і виконання бюджетів, звітування про їхнє виконання, контролю за дотриманням бюджетного законодавства, питання відповідальності за порушення бюджетного законодавства; визначають правові засади утворення та погашення державного і місцевого боргу, називається бюджетним законодавством.

Діапазон застосування фінансових методів, форм, інструментів та важелів бюджетного механізму обмежений бюджетним законодавством.

Інформаційне забезпечення – це сукупність форм документів, в яких відображається інформація (показники, методика їхнього розрахунку і т. ін.) щодо стану соціально-економічного розвитку держави, її діяльності, формування та використання бюджетних ресурсів тощо.

Організаційне забезпечення бюджетного механізму – це система органів державної влади і місцевого самоврядування, до повноважень яких належать розробка та прийняття рішень щодо управління бюджетними потоками і бюджетними ресурсами.

3. Бюджетний устрій та бюджетна система

Бюджетна система як складова фінансової системи України відіграє важливу роль у функціонуванні національної економіки та забезпеченні бюджетної безпеки. Обсяг бюджетних ресурсів, джерела їхнього формування і напрями використання, обсяг бюджетного дефіциту є важливими індикаторами стану фінансової системи держави, рівня самостійності та можливості органами державної влади і місцевого самоврядування належно виконувати визначені Конституцією України функції.

Правові засади функціонування бюджетної системи України, принципи її побудови, складові бюджету, види доходів та видатків державного і місцевих бюджетів, основи бюджетного процесу та міжбюджетних відносин визначаються насамперед Бюджетним кодексом України.

Бюджетна система – це сукупність державного бюджету і місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного й адміністративно-територіального устроїв та врегульована нормами права. Інакше кажучи, бюджетна

система є сукупністю усіх бюджетів, які функціонують у країні з урахуванням бюджетного устрою.

Бюджетний устрій – це організація, принципи побудови і склад бюджетної системи, взаємозв'язки між окремими ланками, розподіл доходів та видатків між державним і місцевими бюджетами, правові основи функціонування бюджетів.

Бюджетний устрій України визначається державним та адміністративно-територіальним устроями України (рис. 5.5).

Відповідно до Конституції за формою державного устрою Україна є унітарною державою. Це означає, що Україна – єдина централізована держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці. Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і не-доторканою. Особливість державного устрою України в тому, що до її складу як невід'ємна складова входить адміністративна автономія – Автономна Республіка Крим.

Країни з унітарною формою державного устрою мають дворівневу бюджетну систему (центральный та місцеві бюджети), а з федеральною формою державного устрою – тривірневу (центральный, місцеві бюджети і бюджети членів федерації).

Територіальний устрій України ґрунтується на засадах:

- єдності та цілісності державної території;
- поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади;
- збалансованості та соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їхніх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних та культурних традицій.

Рис. 5.5. Бюджетний устрій України

Систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села.

Доцільно зазначити, що адміністративно-територіальний устрій відіграє важливу роль у державі:

- з урахуванням його особливостей побудована система державних органів влади та місцевого самоврядування;
- він сприяє ефективному управлінню економікою і соціально-культурним будівництвом на певній території та забезпеченню збалансованості соціально-економічного розвитку областей;
- дає змогу враховувати побажання населення у вирішенні питань територіального поділу і здійснення управління на місцях.

Структуру бюджетної системи України відображено на рис. 5.6. Місцевими бюджетами є бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети та бюджети місцевого самоврядування. До бюджетів місцевого самоврядування належать бюджети сільських, селищних, міських територіальних громад, а також бюджети районів у містах (у разі утворення районних рад у місті).

Сукупність усіх бюджетів, які належать до складу бюджетної системи України, є Зведеним бюджетом України. У Зведеному бюджеті України містяться показники бюджетів, які використовуються для аналізу та прогнозування економічного і соціального розвитку держави.

Рис. 5.6. Склад бюджетної системи України.

Зведений бюджет України містить показники Державного бюджету України, зведеного бюджету Автономної Республіки Крим та зведених бюджетів областей, міст

Києва і Севастополя.

Зведений бюджет Автономної Республіки Крим включає показники бюджету Автономної Республіки Крим, районних бюджетів та бюджетів місцевого самоврядування на території Автономної Республіки Крим.

Зведений бюджет області містить показники обласного бюджету, районних бюджетів і бюджетів місцевого самоврядування на території цієї області. Зведений бюджет міської територіальної громади, у складі якої утворені райони у місті, містить показники міського бюджету та бюджетів

районів у місті (у разі утворення районних у місті рад).

Бюджетна система України ґрунтується на принципах, визначених у статті 7 Бюджетного кодексу України (рис. 5.7).

Принцип *єдності* означає, що єдність бюджетної системи України забезпечується єдиними правовою базою, грошовою системою, регулюванням бюджетних відносин і бюджетною класифікацією, єдністю порядку виконання бюджетів та ведення бухгалтерського обліку і звітності. Акумуляція коштів бюджетів усіх рівнів на єдиному казначейському рахунку свідчить про єдність коштів у межах бюджетної системи України. Загальне визначення бюджетного процесу, його стадій та бюджетної класифікації, що застосовується до всіх ланок бюджетної системи, забезпечує її єдність. Матеріальний зміст цього принципу посилюється і відображається в Конституції України щодо встановлення державного бюджету та бюджетної системи України винятково законами України.

Принцип *збалансованості* – повноваження на здійснення витрат бюджету мають відповідати обсягу надходжень до бюджету на відповідний бюджетний період. Дотримання означеного принципу передбачає забезпечення відповідності між обсягами витрат ресурсів відповідного бюджету, необхідних для забезпечення виконання функцій, які покладаються на органи державної влади і місцевого самоврядування, та надходжень бюджетних ресурсів із різних джерел за відповідний бюджетний період.

Принцип *самостійності* – Державний бюджет України і місцеві бюджети є самостійними. Держава коштами державного бюджету не несе відповідальності за бюджетні зобов'язання органів влади АР Крим та органів місцевого самоврядування. Органи влади й органи місцевого самоврядування коштами відповідних бюджетів не несуть відповідальності за бюджетні зобов'язання одне одного, а також за бюджетні зобов'язання держави. Самостійність бюджетів забезпечується закріпленням за ними відповідних джерел доходів, правом відповідних органів державної влади, органів влади АР Крим й органів місцевого самоврядування на визначення напрямків використання коштів відповідно до законодавства України, правом Верховної Ради АР Крим та відповідних рад

самостійно і незалежно одне від одного розглядати та затверджувати відповідні бюджети.

Принцип *повноти* передбачає, що усі надходження і витрати бюджетних ресурсів, які здійснюються відповідно до нормативно-правових актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, мають у повному обсязі відображатися у складових державного чи місцевого бюджету (загальний і спеціальний фонди). Цей принцип передбачає облік та зарахування до бюджету всіх без винятку надходжень і витрат, які мають акумулюватися на єдиному казначейському рахунку та інших бюджетних рахунках згідно з бюджетною класифікацією. Принцип повноти застосовується на всіх стадіях бюджетного процесу.

Принцип *обґрунтованості* – бюджет формується на реалістичних макропоказниках економічного і соціального розвитку держави та розрахунках з урахуванням діючих методик надходжень і витрат бюджету. Формування бюджетних показників проводиться на підставі Бюджетної декларації, а також затверджених стратегічних напрямків розвитку бюджетної системи на середньострокову перспективу, які містять найсуттєвіші обґрунтовані бюджетні показники.

Принцип *ефективності та результативності* означає, що під час складання і виконання бюджетів усі учасники бюджетного процесу мають прагнути досягнення цілей, запланованих на основі національної системи цінностей та завдань інноваційного розвитку економіки, шляхом забезпечення якісного надання публічних послуг при залученні мінімального обсягу бюджетних ресурсів і досягнення максимального результату при використанні визначеного бюджетом обсягу ресурсів. Водночас принцип передбачає досягнення найбільш повної та своєчасної реалізації завдань держави. Його додержання дає змогу проконтролювати досягнутий кінцевий результат від витрачання бюджетних коштів, підвищувати ефективність їхнього використання і найбільш повно задовольняти суспільні потреби за рахунок централізованих грошових фондів.

Принцип *субсидіарності* – розподіл видів видатків між державним бюджетом та місцевими бюджетами, а також між місцевими бюджетами ґрунтується на необхідності максимально можливого наближення надання публічних послуг до їхнього безпосереднього споживача. Цей принцип формує засади найбільш ефективного надання публічних послуг безпосередньо споживачам. Бюджетна децентралізація дає змогу покращити виконання видаткових повноважень на місцях. Метою розмежування видатків між ланками бюджетної системи є підвищення ефективності використання бюджетних ресурсів. Однаковий рівень бюджетної забезпеченості на різних рівнях зумовлюється закріпленням відповідних доходів за ланками бюджетної системи і наданням міжбюджетних трансфертів.

Принцип *цільового використання бюджетних коштів* передбачає, що бюджетні

кошти використовуються виключно на цілі, визначені бюджетними призначеннями та бюджетними асигнуваннями. За нецільове використання бюджетних коштів, бюджетні правопорушення встановлена фінансова і адміністративна відповідальність для розпорядників коштів. Принцип *справедливості та неупередженості* означає, що бюджетна система України базується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами та територіальними громадами. За рахунок бюджетних ресурсів гарантується і забезпечується однаковий доступ усіх громадян України до соціальних програм, суспільних освітніх та медичних послуг незалежно від місця їхнього проживання як на стадії формування доходів відповідних бюджетів, так і при розподілі трансфертів та збалансуванні бюджетів.

Принцип *публічності та прозорості* передбачає інформування громадськості з питань бюджетної політики, складання, розгляду, затвердження і виконання державного бюджету та місцевих бюджетів, а також контролю за виконанням державного бюджету та місцевих бюджетів.

Тема 5. Бюджетний дефіцит

1. Сутність бюджетного дефіциту, його форми та класифікація

2. Причини виникнення та соціально-економічні наслідки бюджетного дефіциту

3. Джерела фінансування бюджетного дефіциту та шляхи його скорочення

1. Сутність бюджетного дефіциту, його форми та класифікація

Бюджетний дефіцит – це та сума, на яку в даному році витрати бюджету перевищують його доходи.

Причини дефіциту бюджету пояснюються цілим рядом факторів:

- зниженням рівня суспільного виробництва
- глибокою структурною й технологічною незбалансованістю виробництва, постійним виснаженням природних ресурсів, зниженням науково-технічного потенціалу
- послабленням контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємств, постійним зростанням цін, інфляцією;
- нераціональною зовнішньоекономічною діяльністю держави;
- великомасштабним оборотом “тіньового” капіталу;
- великими непродуктивними витратами, приписками, крадіжками, втратами виробленої продукції.

Причинами дефіциту бюджету в Україні є:

1. Зменшення приросту національного доходу.
2. Збільшення бюджетних витрат.

3. Зменшення надходжень до бюджетів усіх рівнів порівняно з видатками.
4. Відсутність чіткої фінансової стратегії.
5. Інфляційні процеси.

У країнах із фіксованою кількістю грошей в обігу можуть бути застосовані три способи покриття дефіциту бюджету – жорсткіше оподаткування, емісія паперових грошей, що веде до інфляції, державні позики, які спричиняють зростання державного боргу.

Стан бюджету як фінансового плану характеризується показниками:

- 1) рівновага доходів і видатків;
- 2) перевищення доходів над видатками - профіцит бюджету;
- 3) перевищення видатків над доходами - бюджетний дефіцит.

Рівновага доходів і видатків бюджету є його найбільш доцільним і обґрунтованим станом. Вона означає, що всі видатки бюджету мають відповідні джерела фінансування. З позиції фінансового забезпечення реалізації функцій держави немає потреби, з одного боку, формувати зайві доходи, а з іншого - передбачати у своєму плані видатки без гарантованих надходжень для їх фінансування. Досягнення врівноваженості бюджету є головним завданням бюджетного планування.

Бюджетний профіцит є специфічним явищем. Це досить відносний показник, адже завжди можна знайти певні напрями використання коштів, оскільки «зайвих» грошей взагалі не буває. Так, згідно з Бюджетним кодексом України, профіцит може затверджуватися з метою:

1) зменшення (погашення) обсягу боргу - для загального та спеціального фондів Державного (місцевого) бюджету;

2) забезпечення встановленого обсягу оборотного залишку бюджетних коштів - для загального фонду Державного (місцевого) бюджету. Необхідність затвердження профіциту з цією метою виникає у двох випадках: а) обсяг оборотного залишку з попереднього бюджетного періоду недостатній для формування оборотного залишку в поточному бюджетному періоді на тому ж рівні щодо витрат бюджету у зв'язку зі збільшенням витрат у поточному бюджетному періоді; б) якщо за результатами річного звіту про виконання бюджету за попередній бюджетний період, що був оприлюднений після прийняття бюджету поточного періоду, встановлено факт недотримання запланованого рівня оборотного залишку, що враховувався при прийнятті бюджету на поточний бюджетний період;

3) придбання цінних паперів та розміщення депозитів - для спеціального фонду місцевого бюджету, а також для загального фонду Державного бюджету.

4) спрямування коштів до бюджету розвитку - для загального фонду місцевого бюджету.

Однак, у будь-якому випадку бюджетний профіцит не може розглядатись як позитивний результат фінансової діяльності держави, ідентичний продукту суб'єктів підприємництва.

Виділяють три форми бюджетного профіциту:

1) у вигляді бюджетних резервів;

2) у формі «бюджетного надлишку» за підсумками року. Перевищення залишку коштів загального фонду бюджету над оборотним залишком бюджетних коштів на кінець бюджетного періоду становить вільний залишок бюджетних коштів, який використовується для здійснення витрат бюджету згідно із Законом України «Про Державний бюджет України» та/або змінами до нього (змінами до рішення про місцевий бюджет). Вільний залишок, на відміну від оборотного залишку, використовується на фінансування дефіциту бюджету наступних бюджетних періодів;

3) як наслідок антициклічної політики держави в результаті збалансування бюджету на циклічній основі.

Бюджетний дефіцит є найбільш складним і водночас досить поширеним явищем. Бюджетний дефіцит має певні обмеження. Маастрихтською угодою визначено, що припустимим є дефіцит бюджету на рівні 3 % від ВВП. Це та величина дефіциту, що не містить у собі ознак фінансової кризи і не призводить до тяжких наслідків. Безперечно, такий «норматив» є досить умовним. Він може використовуватися при здійсненні операцій з надання кредитів тим чи іншим країнам від міжнародних фінансових організацій з метою визначення і забезпечення платоспроможності позичальника.

Дефіцит бюджету, тобто перевищення видатків бюджету над його доходами (з урахуванням різниці між наданням кредитів із бюджету та поверненням кредитів до бюджету), дозволяється приймати в Україні в разі наявності обґрунтованих джерел його фінансування.

Затвердження дефіциту місцевих бюджетів дозволяється за наявності визначених джерел фінансування. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 72 Бюджетного кодексу України, дефіцит загального фонду місцевого бюджету затверджується лише шляхом внесення змін у відповідний бюджет, якщо за результатами річного звіту про виконання бюджету за попередній бюджетний період, що був оприлюднений після прийняття бюджету поточного періоду, виявлено вільний залишок бюджетних коштів. Дефіцит спеціального фонду дозволяється затверджувати, якщо його фінансування буде здійснюватися за рахунок:

1) місцевих запозичень;

2) коштів загального фонду такого місцевого бюджету;

3) надходжень від продажу/пред'явлення цінних паперів;

4) використання залишків коштів спеціального фонду місцевого бюджету, крім власних надходжень бюджетних установ, якщо за результатами річного звіту про виконання бюджету за попередній бюджетний період, що був оприлюднений після прийняття бюджету поточного періоду, виявлено залишок бюджетних коштів за спеціальним фондом.

Бюджетний дефіцит можна класифікувати за певними ознаками:

1. За формою прояву:

- **відкритий** - офіційно визнаний у законі про бюджет;
 - **прихований** - офіційно не визнається. Проявляється у вигляді завищення планових обсягів доходів, включення до складу доходів бюджету джерел фінансування його дефіциту;
 - **фактичний** - це реальне перевищення видатків над доходами бюджету, офіційно зафіксоване наприкінці бюджетного періоду.
2. За причинами виникнення:
- **вимушений** - виникає внаслідок низького рівня виробництва ВВП.
 - **свідомий** - визначається фінансовою політикою держави. Реалізується шляхом зниження податків, зростання державних видатків і позик.
3. За напрямками дефіцитного фінансування:
- **активний** - спрямування коштів на інвестиції в економіку. Це сприяє зростанню ВВП, однак в певний період призводить до загострення інфляційних процесів.
 - **пасивний** - зумовлюється покриттям поточних бюджетних витрат.
4. За характером впливу на економіку:
- **стійкий дефіцит** - існує у довгостроковому періоді;
 - **тимчасовий** - зумовлений касовими розривами у виконанні бюджету або подіями, які не можна передбачити і спрогнозувати.

2. Причини виникнення та соціально-економічні наслідки бюджетного дефіциту

Конкретними особливостями розвитку економіки України, що зумовлюють бюджетний дефіцит, є:

- 1) структурна розбалансованість економіки та несвоєчасне й неефективне проведення структурних перетворень;
- 2) збереження значної кількості планово-збиткових державних підприємств, що отримують бюджетні дотації;
- 3) невідповідна наявним фінансовим можливостям держави структура бюджетних витрат;
- 4) непродуктивний характер бюджетних асигнувань;
- 5) збільшення державних видатків на фінансування неекономічних сфер діяльності, особливо на державне управління і економічно необґрунтовані соціальні програми;
- 6) неефективний механізм оподаткування суб'єктів підприємницької діяльності, коли завищений податковий тиск зумовлює поступове зниження ділової активності та тонізацію підприємницької діяльності;
- 7) зростання державного боргу;
- 8) втрати, розбазарювання виробленої продукції, що не стало об'єктом ефективного державного фінансового контролю.

Наслідки бюджетного дефіциту можуть бути позитивні, негативні або жодних наслідків.

Позитивний вплив бюджетного дефіциту досліджували ще у час Великої французької революції, пізніше це відстоював Дж. Кейнс (дефіцит активізує суспільство, стимулюючи законотворчу діяльність, змушуючи економити кошти, попереджувати і викривати зловживання). Дефіцит стане позитивним, якщо він спонукатиме до пошуку ефективних шляхів використання бюджетних коштів, посилення бюджетної дисципліни, збільшення доходів бюджету в майбутньому. Теоретики дефіцитного фінансування вважали, що бюджетний дефіцит перетворюється на вагомий інструмент фінансової політики, використовується під час вирішення різнопланових завдань. Проте неконтрольованість бюджетного дефіциту призводить до економічних криз, що заперечує позитивність цього явища.

Негативні наслідки дефіциту проявляються у марнотратстві уряду, мак-рофінансовій нестабільності, підвищенні ризиків економічної діяльності держави, посиленні інфляційних процесів, кризі державних фінансів, грошової системи, поглиблюванні диференціації у доходах громадян.

Всі ці негативні явища ще більше посилюються, якщо бюджетний дефіцит набуває хронічного характеру. Як наслідок це зумовлює неконтрольованість дефіциту, погіршує фінансову дисципліну, поглиблює фінансову безвідповідальність уряду і несе потенційний ризик дефолту.

Дефіцит бюджету є виправданим у тому випадку, коли темпи приросту ВВП випереджають приріст обсягів бюджетів, бюджетного дефіциту і видатків на обслуговування боргу. Якщо за рахунок дефіцитного бюджету зміцнюється фундамент економіки, він характеризується позитивними явищами.

3. Джерела фінансування бюджетного дефіциту та шляхи його скорочення

Фінансова наука виділяє такі основні методи фінансування бюджетного дефіциту:

- 1) *продаж державних активів* на покриття державних видатків (застосовується рідко);
- 2) *боргове фінансування* - державні запозичення у формі внутрішніх та зовнішніх позик;
- 3) *кредитно-грошова емісія* (монетизація) спричинює загрозу інфляції та погіршує стан грошового обігу.

Внаслідок монетизації дефіциту держава може отримати **сеньйораж** - дохід від друкування та карбування грошей, який виникає, коли темпи зростання грошової маси перевищують темпи зростання реального ВВП, наслідком чого є зростання середнього рівня цін. Така емісія повинна супроводжуватися жорстким контролем за використанням випущеної готівки. За світовими стандартами обсяг емісії допускається в межах 2-3 % бюджетного дефіциту до ВВП.

Структуризація джерел фінансування бюджетного дефіциту наведена у табл. 1.

Джерела фінансування бюджетного дефіциту

Ознака класифікації	Джерела фінансування бюджетного дефіциту
За способом залучення	Емісійні Неемісійні
За характером впливу на інфляційні процеси	Інфляційні Неінфляційні
За рівнем управління	Центральні емісійні та неемісійні Місцеві - неемісійні джерела

Головним чинником дефіциту є напрям використання грошової емісії. За умови інвестування емітованих грошей в економіку інфляційний процес амортизується за рахунок реального приросту доходів. У випадку емісійного фінансування поточних, видатків інфляція набирає нових масштабів.

В Україні відповідно до ст. 15 Бюджетного кодексу України, джерелами фінансування бюджету є:

- 1) кошти від державних (місцевих) внутрішніх та зовнішніх запозичень;
- 2) кошти від приватизації державного майна (включаючи інші надходження, безпосередньо пов'язані з процесом приватизації) - щодо державного бюджету. Кошти від приватизації державного майна - кошти від відчуження майна, що перебуває в державній власності, і майна, що належить Автономній Республіці Крим, на користь фізичних та юридичних осіб з метою підвищення соціально-економічної ефективності виробництва та залучення коштів на структурну перебудову економіки України. До надходжень, безпосередньо пов'язаних із процесом приватизації, належать надходження від покупців за подання заяви на приватизацію; кошти від збору за реєстрацію покупців для участі в аукціоні, конкурсі; суми штрафних санкцій за несвоєчасні розрахунки за придбані об'єкти приватизації; надходження від продажу патентів на право оренди приміщень; відсотки, нараховані на суму відстрочених платежів тощо;
- 3) повернення бюджетних коштів з депозитів, надходження внаслідок продажу/пред'явлення цінних паперів;
- 4) залишок бюджетних коштів загального фонду використовується для фінансування дефіциту бюджету, якщо його обсяг на кінець попереднього бюджетного періоду перевищив обсяг оборотного залишку коштів відповідного бюджету.

Емісійні кошти Національного банку України забороняється прямо чи опосередковано залучати до фінансування дефіциту бюджету.

Фінансова теорія визначає три класичні концептуальні підходи до збалансування державного бюджету:

1) збалансування на щорічній основі передбачає, що витрати мають вирівнюватися з доходами у межах кожного року. Проте, у фазі падіння економіки покриття бюджетних видатків призведе до росту податків, що логічно знизить ділову активність і загострить кризу більше;

2) збалансування на циклічній основі передбачає збалансування бюджету в межах економічного циклу (від 4 до 8-10 років), тобто у фазі спаду держава знижує податки і збільшує державні закупівлі, створюючи дефіцит бюджету, а у фазі піднесення навпаки, створює бюджетні надлишки, які спрямовуються на покриття боргів, що з'явилися у період спаду;

3) збалансування на основі функціонування фінансів (концепція «функціональних фінансів») - поєднання попередніх двох, передбачає можливість існування дефіциту, якщо це необхідна умова стабілізації економіки. Держава повинна турбуватися не про збалансованість бюджету, а про макроекономічну стабільність економіки в країні. Прибічники цієї концепції стверджують, що у період економічного зростання податкова система автоматично стимулюватиме збільшення податкових надходжень, що призведе до самоликвідації бюджетного дефіциту. Крім того, можливості уряду з питань позик та емісії грошей - практично безмежні, тобто уряд може фінансувати будь-який дефіцит.

Скорочення бюджетних дефіцитів у економіках добробуту досягається шляхом застосування спеціальних фіскальних правил (правил і процедур у сфері фіскальної політики щодо величини і розподілу державних видатків і джерел їх фінансування):

1.) Правила збалансованого бюджету:

- «золоте правило державних фінансів» передбачає збалансованість бюджетних доходів і видатків (Німеччина, Японія, місцеві бюджети США);

- циклічний бюджетний баланс (Голландія, Швейцарія);

- встановлення граничних розмірів частки бюджетного дефіциту у ВВП

2. Правила запозичень:

- заборона внутрішніх державних запозичень (Індонезія);

- заборона державних запозичень у центрального банку (країни ЄС, США, Японія, Канада, Аргентина, Угорщина);

- обмеження запозичень у відсотках до минулорічних доходів чи видатків уряду (Бразилія, Єгипет, Марокко).

3. Боргові та резервні правила:

- встановлення лімітів щодо акумулювання валового чистого державного боргу у відсотках до ВВП (у країнах ЄС державний борг не має перевищувати 60 % ВВП);

- формування спеціальних резервних фондів для запобігання кризи у несприятливі періоди (Росія, Кувейт, Саудівська Аравія).

Подолання бюджетного дефіциту в Україні передбачає проведення низки заходів:

1.) Удосконалення податкової системи, забезпечення оптимального рівня податкових платежів для формування бюджетів усіх рівнів і створення сприятливих умов для підприємницької діяльності.

2.) Посилення відповідальності суб'єктів господарювання за дотримання вимог податкового законодавства, своєчасність і повноту розрахунків з бюджетом та цільовими державними фондами.

3.) Удосконалення інструментів залучення до інвестиційної сфери особистих заощаджень населення.

4.) Забезпечення фінансової підтримки малого та середнього бізнесу шляхом розробки і виконання цільових програм розвитку малого та середнього підприємництва.

5.) Запровадження жорсткого режиму економії бюджетних коштів та їх раціонального використання.

6.) Перехід від бюджетного фінансування до системи надання субсидій, субвенцій, інвестиційних позик суб'єктам господарювання.

7.) Запровадження науково обґрунтованої системи прогнозування показників, що беруться за основу в процесі формування доходів і здійснення видатків бюджету, використання при бюджетному плануванні нормативів бюджетної забезпеченості.

Тема 6. Державний борг

1. Загальна характеристика державних та місцевих запозичень.
2. Поняття державного кредиту. Види і форми державного боргу.
3. Правові основи місцевих запозичень.

1. Загальна характеристика державних та місцевих запозичень

Поняття державних та місцевих запозичень розглядають в економічному та правовому аспектах. Економічна сутність державних та місцевих запозичень полягає в залученні тимчасово вільних коштів юридичних і фізичних осіб.

З юридичної точки зору державні та місцеві запозичення - це урегульовані правовими нормами суспільні відносини щодо акумуляції державою, органами місцевого самоврядування тимчасово вільних коштів юридичних та фізичних осіб на умовах добровільності, строковості, відплатності з метою покриття бюджетного дефіциту, регулювання грошового обігу. Здійснення державних і місцевих запозичень призводить до утворення державного (або місцевого) боргу.

Розрізняють дві форми запозичень: *публічні* (державні, місцеві) та *приватні* (банківські). Залежно від позичальника державний (та місцевий) борг складається з усіх випущених і непогашених зобов'язань, що виникають на підставі законодавства або договору гарантій за кредитами.

Право на здійснення *державних внутрішніх та зовнішніх запозичень* належить державі в особі

члена Кабінету Міністрів України. Верховна Рада АРК та міські ради мають право здійснювати **місцеві внутрішні запозичення**. **Місцеві зовнішні запозичення** можуть здійснювати лише ВР АРК, Київська, Севастопольська, міські ради міст обласного значення. При цьому місцеві зовнішні запозичення шляхом отримання кредитів (позик) від міжнародних фінансових організацій можуть здійснювати всі міські ради.

Право на здійснення місцевих запозичень належить АРК, територіальній громаді міста в особі керівника місцевого фінансового органу за дорученням ВР АРК, міської ради.

Бюджетна установа **не має права** здійснювати запозичення у будь-якій формі або надавати юридичним чи фізичним особам кредити з бюджету.

2. Поняття державного кредиту.

Види і форми державного боргу

Інститут кредитування є однією із найбільш розроблених категорій в правовій науці, що не може викликати будь-якого подиву з огляду на його місце у фінансовій системі держави та значення у життєдіяльності всього суспільства. Однак щодо категорій “кредит” та “кредитування” загальноприйнятого визначення у працях дослідників-правознавців немає, а відповідно, у спеціальній літературі є досить багато різних визначень поняття кредиту.

Так, кредит визначається як надання грошей або товарів у борг на визначений строк на умовах відплатності та повернення. У деяких працях міститься спроба визначити поняття кредиту через характеристику відносин між позичальником і кредитором з приводу поверненого руху вартості. Інші автори стоять на позиції, що кредит - це засноване на кредитному правочині зобов'язання однієї особи - кредитора з приводу передачі у власність іншій особі - позичальнику додаткової платоспроможності, вираженої у грошовій формі, і зустрічне зобов'язання позичальника в майбутньому повернути борг та сплатити процент.

Класифікацію форм і видів кредиту слід здійснювати за кожним юридично значимим критерієм. Однак перш за все потрібно здійснити аналіз нормативних способів класифікації. Так, зокрема, згідно зі ст. 347 Господарського кодексу України, у сфері господарювання можуть використовуватися банківський, комерційний, лізинговий, іпотечний та інші форми кредиту. Крім того, там же зазначено, що кредити, які надаються банками, різняться за: строками користування (короткострокові - до одного року, середньострокові - до трьох років, довгострокові - понад три роки); способом забезпечення; ступенем ризику; методами надання; строками погашення; іншими умовами надання, користування або погашення.

За суб'єктним складом виділяються такі кредити: комерційний, банківський, державний, ломбардний, наданий кредитним союзом тощо. Найбільш поширеними є банківські та державні кредити.

Особливостями державного кредиту є:

- має публічну мету (спрямований на забезпечення загальнодержавних потреб, досягнення балансу між доходами і видатками бюджету) та регулюється нормами фінансового права;
- однією зі сторін обов'язково виступає держава;
- має непродуктивний характер (грошові кошти, як правило, спрямовані на покриття бюджетного дефіциту та не беруть участі у матеріальному виробництві);
- спричиняє виникнення державного боргу.

Кабінет Міністрів України визначає умови здійснення державних запозичень, у тому числі вид, валюту, строк та відсоткову ставку державного запозичення. У разі зменшення обсягу коштів від державних внутрішніх (зовнішніх) запозичень порівняно з обсягом, визначеним законом про Державний бюджет України, у зв'язку з погіршенням умов таких запозичень та/або кон'юнктури фінансового ринку допускається збільшення обсягу коштів від державних зовнішніх (внутрішніх) запозичень з дотриманням граничного обсягу державного боргу.

Важливо підкреслити, що ця діяльність Кабінету Міністрів здійснюється в межах, визначених Верховною Радою України. Так, у ст. 16 Бюджетного кодексу України підкреслюється, що державні запозичення здійснюються в межах, визначених законом про Державний бюджет України, з дотриманням граничного обсягу державного боргу на кінець бюджетного періоду.

Загальний обсяг державного боргу та гарантованого державою боргу на кінець бюджетного періоду **не може перевищувати 60%** річного номінального обсягу валового внутрішнього продукту України.

Загальний обсяг місцевого боргу та гарантованого АРК чи територіальною громадою боргу станом на кінець бюджетного періоду **не може перевищувати 200% (для міста Києва - 400%)** середньорічного індикативного прогнозного обсягу надходжень бюджету розвитку, визначеного прогнозом відповідного місцевого бюджету на наступні за плановим два бюджетні періоди.

Кредити від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій для реалізації інвестиційних програм (проектів) залучаються державою на підставі міжнародних договорів України і належать до державних зовнішніх запозичень. Кошти для реалізації таких інвестиційних програм, а також витрати на обслуговування та погашення відповідних кредитів (позик) передбачаються у законі про Державний бюджет України протягом усього строку дії кредитних договорів. Відповідні міжнародні договори не потребують ратифікації, якщо інше не встановлено законом

З метою забезпечення дотримання граничних обсягів державного (місцевого) боргу, Міністерство фінансів веде **Реєстр державного боргу, Реєстр державних гарантій**, а також **Реєстр місцевих запозичень та місцевих гарантій**.

Суб'єктом правовідносин по державному кредиту є також Національний банк України, що готує пропозиції Кабінету Міністрів для політики у цій сфері, виконує операції з обслуговування, розміщення боргових зобов'язань, їх погашення і виплати доходів кредиторам.

Законодавче визначення *державного боргу* закріплене в ст. 2 Бюджетного кодексу України як загальна сума боргових зобов'язань держави з повернення отриманих та непогашених кредитів (позик) станом на звітну дату, що виникають внаслідок державного запозичення.

Як об'єкт правовідносин з державного кредитування *державний борг* можна *класифікувати за різними підставами*:

1. *За строком дії* розрізняють короткостроковий (до одного року), середньостроковий (від одного до п'яти років) і довгостроковий (5 і більше років).

2. *За територіальністю* поділяється на:

- зовнішній державний борг - це борг іноземним державам, організаціям і особам;
- внутрішній державний борг - це борг держави своєму населенню (юридичним і фізичним особам).

3. Залежно від виду виплат:

- капітальний борг, який включає усю суму випущених та непогашених зобов'язань з процентами по них;
- поточний борг, який включає лише витрати, пов'язані з виплатою процентів по боргових зобов'язаннях, та ті боргові зобов'язання, строк погашення яких наступив.

4. *За формою* державні боргові зобов'язання поділяються на:

- а) облігації внутрішніх державних позик;
- б) казначейські зобов'язання України; інші зобов'язання у грошовій формі, гарантовані Урядом;
- в) кредити, отримані урядом.

Державні облігації поділяються на облігації внутрішніх державних позик, зовнішніх державних позик та цільові облігації внутрішніх державних позик. Облігації державних внутрішніх позик України є:

- короткострокові;
- середньострокові;
- довгострокові.

Короткострокові облігації з терміном обігу до 1 року і 0% ставкою доходу реалізуються фізичним і юридичним особам за вартістю, нижче номінальної, різниця - доходи власника облігації.

Середньострокові облігації з терміном обігу від 1 до 5 років, з річною відсотковою ставкою доходу. *Довгострокові облігації* - терміном понад 5 років, з річною відсотковою ставкою, в розмірі середньозваженої дохідності.

Існують також такі *види облігацій* внутрішніх державних позик: універсальні, відсоткові, безвідсоткові, виграшні, безпрограшні, відсотково-виграшні, заставні, незаставні, неринкові. Облігації зовнішніх державних позик випускаються процентними, дисконтними, іменними та на пред'явника. Оплачуються у вільно конвертованій валюті.

3. Правові основи місцевих запозичень

Одним із важливих напрямів бюджетної реформи в Україні є створення умов для розвитку ринку місцевих (муніципальних) запозичень, що повинно сприяти фінансовій самостійності територіальних громад, активізації інвестиційної діяльності органів місцевого самоврядування.

Ринок місцевих (муніципальних) запозичень забезпечує обіг фінансових активів, які є джерелом фінансування інвестиційних програм та проєктів місцевих територіальних громад. Правова основа формування ринку муніципальних запозичень закладена і в ст. 9 Європейської Хартії місцевого самоврядування, яка встановлює, що для здійснення позик інвестиційного капіталу органи місцевого самоврядування мають мати доступ до національного ринку капіталу в межах закону.

Відповідно до ст. 2 Бюджетного кодексу України місцеве запозичення - операції з отримання до бюджету Автономної Республіки Крим чи міського бюджету кредитів (позик) на умовах повернення, платності та строковості з метою фінансування бюджету Автономної Республіки Крим чи міського бюджету. Під муніципальними запозиченнями в правовому аспекті, на нашу думку, варто розуміти муніципальні позики, що здійснюються шляхом випуску цінних паперів від імені територіальної громади, розміщених на внутрішньому ринку, і кредити, що залучаються до місцевого бюджету від інших бюджетів та кредитних організацій, за якими виникають муніципальні боргові зобов'язання.

У багатьох країнах світу кошти для фінансування місцевої інфраструктури мобілізуються з внутрішніх джерел, тоді як іноземні запозичення виступають скоріше доповненням, а не заміником національного фінансування.

У країнах Європейського Союзу також поширене використання муніципальних запозичень, які формують 10-15% доходів місцевих бюджетів. Для прикладу, Великобританія емітувала близько 50 млрд фунтів стерлінгів муніципальних облігацій, Нідерланди - на суму 32 млрд євро. У Нідерландах завдяки законодавчо закріпленій системі гарантування платоспроможності муніципалітетів та згідно з нормативами Центробанку муніципальні запозичення мають нульовий ризик.

Відповідно до ст. 73 Бюджетного кодексу України Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, виконавчі органи відповідних місцевих рад за рішенням Верховної Ради АРК або відповідної місцевої ради можуть отримувати:

1) позики на покриття тимчасових касових розривів, що виникають за загальним фондом та бюджетом розвитку місцевих бюджетів, у фінансових установах на строк до трьох місяців у межах поточного бюджетного періоду, у виняткових випадках за рішенням Кабінету Міністрів України стосовно бюджету АРК і міських бюджетів - у межах поточного бюджетного періоду;

2) позики на покриття тимчасових касових розривів місцевих бюджетів, пов'язаних із забезпеченням захищених видатків загального фонду, покриваються Казначейством України в межах поточного бюджетного періоду. Такі позики не надаються у разі розміщення коштів

місцевого бюджету на депозитах та/або обслуговування коштів місцевого бюджету в частині бюджету розвитку та власних надходжень бюджетних установ в установах банків.

В Україні держава не несе відповідальності за борговими зобов'язаннями Автономної Республіки Крим і територіальних громад. Крім того, надання позик з одного бюджету іншому в Україні забороняється. На нашу думку, це не правильно, і з метою розвитку ринку муніципальних запозичень варто надати право територіальним громадам давати позики.

Обсяг та умови здійснення місцевих запозичень і надання місцевих гарантій погоджуються з Міністерством фінансів України. Обсяг та умови здійснення місцевих зовнішніх запозичень шляхом отримання кредитів (позик) від міжнародних фінансових організацій і надання місцевих гарантій для забезпечення повного або часткового виконання боргових зобов'язань суб'єктів господарювання, що виникають за кредитами (позиками) від міжнародних фінансових організацій, вважаються погодженими, якщо Міністерством фінансів України рішення не прийнято протягом одного місяця з дня надходження документів на погодження. Порядок здійснення місцевих запозичень і надання місцевих гарантій встановлюється Кабінетом Міністрів України.

В Україні запозичення може здійснюватися у формі: укладення договорів позики (кредитних договорів); випуску облігацій місцевих позик. У разі відкритого (публічного) розміщення облігацій місцевих позик на фондовій біржі їх продаж може здійснюватися за ціною, відмінною від номінальної вартості, але не нижче такої вартості (крім дисконтних облігацій). Усі договори про місцеві запозичення, договори, виконання зобов'язань за якими забезпечено місцевими гарантіями, та договори про відшкодування витрат місцевого бюджету, а також зміни істотних умов таких договорів реєструються у Реєстрі місцевих запозичень та місцевих гарантій.

Видатки місцевого бюджету на обслуговування місцевого боргу не можуть перевищувати 10 відсотків видатків загального фонду місцевого бюджету протягом будь-якого бюджетного періоду, коли планується обслуговування місцевого боргу. Крім того, гарантією для позичальників є те, що якщо у процесі погашення місцевого боргу та платежів з його обслуговування, обумовлених договором між кредитором та позичальником, порушується графік погашення з вини позичальника, Верховна Рада АРК, відповідна міська рада не мають права здійснювати нові місцеві запозичення протягом п'яти наступних років.

Тема 7. Місцеві фінанси.

- 1. Сутність місцевих фінансів, їх структура та функції**
- 2. Доходи та видатки місцевих бюджетів**
- 3. Проблеми місцевих фінансів та шляхи їх вирішення в Україні**

1. Сутність місцевих фінансів, їх структура та функції

Місцеві фінанси – це система фінансових відносин з приводу формування, розподілу і використання фінансових ресурсів, необхідних органам місцевого самоврядування для виконання покладених на них завдань.

Місцеві фінанси виконують такі функції: розподільчу, контрольну та стимулюючу.

Розподільча функція місцевих фінансів проявляється у порядку формування доходів і видатків місцевих бюджетів, цільових фондів органів місцевого самоврядування, за допомогою яких проходить складний процес забезпечення їх фінансовими ресурсами, необхідними для виконання покладених на місцеве самоврядування функцій і завдань. Кошти, які акумулюються в місцевих бюджетах і цільових фондах, розподіляються і використовуються на задоволення різноманітних місцевих потреб. Крім того, через систему міжбюджетних відносин фінансові ресурси, акумульовані на обласному і районному рівні, перерозподіляються між окремими адміністративно-територіальними одиницями з метою забезпечення фінансового вирівнювання.

Контрольна функція місцевих фінансів реалізується, зокрема, в діяльності органів місцевого самоврядування при складанні проектів місцевих бюджетів, їх розгляді і затвердженні, а також виконанні місцевих бюджетів й складанні звіту про їх виконання. Сфера контрольної функції не обмежується місцевими бюджетами, а включає інші фонди грошових коштів та загалом усі фінансові ресурси, які знаходяться в розпорядженні органів місцевого самоврядування. Контрольна функція місцевих фінансів спрямована на забезпечення передбачених пропорцій розподілу і перерозподілу фінансових ресурсів, їх цільове й економне використання.

Стимулююча функція місцевих фінансів полягає у створенні таких умов, за яких органи місцевого самоврядування будуть безпосередньо зацікавленими у збільшенні обсягів доходів бюджетів, додатковому залученні надходжень як загальнодержавних, так і місцевих податків і зборів, пошуку альтернативних джерел доходів, ефективному використанні фінансових ресурсів, які надходять у їх розпорядження. Реальним втіленням стимулюючої функції є чинний порядок формування власних доходів місцевих бюджетів, заохочення перевиконання запланованих показників надходжень загальнодержавних податків і зборів, самостійність у використанні додатково залучених коштів та ін.

Аналіз чинної законодавчої бази дає можливість виділити такі основні принципи організації місцевих фінансів:

Ø обов'язкове розмежування функцій і повноважень між державною владою та місцевим самоврядуванням;

- Ø чіткий поділ дохідних джерел, а також видатків між державним і місцевими бюджетами;
- Ø надання відповідних власних дохідних джерел місцевому самоврядуванню;
- Ø самостійність у формуванні та використанні фінансових ресурсів;
- Ø державну фінансову підтримку не самодостатніх територіальних громад, проведення фінансового вирівнювання;
- Ø стимулювання збільшення доходів як державного, так і місцевих бюджетів;
- Ø раціональне й економне використання матеріальних і фінансових ресурсів;
- Ø здійснення постійного контролю за використанням наявних ресурсів;
- Ø гласність та відкритість у формуванні та використанні фінансових ресурсів місцевого самоврядування.

Сутність місцевих фінансів як економічної категорії та зміст їх функцій проявляються у складі місцевих фінансових інститутів, до яких належать:

- Ø місцеві бюджети;
- Ø місцеві податки і збори;
- Ø цільові фонди органів місцевого самоврядування;
- Ø комунальний кредит;
- Ø місцеві позики;
- Ø об'єкти комунальної власності.

Місцеві бюджети займають одне з центральних місць в економічній системі кожної держави, в них зосереджується значна частина державних фінансових ресурсів. Місцеві бюджети є також найбільш численною ланкою бюджетної системи країни. Вони безпосередньо впливають на задоволення різноманітних потреб населення, стан та якість надання державних послуг.

До місцевих бюджетів в Україні належать бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети та бюджети місцевого самоврядування.

Бюджети місцевого самоврядування – це бюджети територіальних громад сіл, їх об'єднань, селищ, міст (у тому числі районів у містах), бюджети об'єднаних територіальних громад, що створюються згідно з законом та перспективним планом формування територій громад.

Місцеві бюджети – це фінансові ресурси, зосереджені в розпорядженні місцевих рад та відповідних органів місцевого самоврядування.

Формування та виконання місцевих бюджетів слід розглядати у двох аспектах:

як організаційну форму мобілізації частини фінансових ресурсів у розпорядження місцевих органів самоврядування;

- 2) як систему фінансових відносин, що виникають між:
 - бюджетами й населенням відповідної території;
 - бюджетами різних рівнів щодо перерозподілу фінансових ресурсів;
 - місцевими і державним бюджетами;

– місцевими бюджетами й господарськими структурами, що функціонують на певній території.

Місцевий бюджет містить надходження і витрати на виконання повноважень органів влади АРК, місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування. Ці надходження і витрати становлять єдиний баланс відповідного бюджету.

2. Доходи та видатки місцевих бюджетів

Бюджетним кодексом визначено порядок формування дохідної частини місцевих бюджетів. Розподіл доходів за бюджетами місцевого самоврядування здійснено на засадах:

- забезпечення стабільності та передбачуваності надходжень для довгострокового прогнозування доходів бюджетів;
- встановлення взаємозв'язку між обсягами податків, що сплачуються на території, та рівнем бюджетних послуг, які отримує платник податку;
- закріплення переліку доходів за бюджетами місцевого самоврядування, що має стимулювати органи місцевого самоврядування до нарощування податкової бази.

Склад доходів, що зараховуються до місцевих бюджетів, визначено у статтях 64, 66, 69 та 691 Бюджетного кодексу України.

Структура доходів бюджетів місцевого самоврядування не є випадковою, це передусім податки та збори, що стягуються за місцем проживання.

Одним із визначальних принципів організації державних фінансів є те, що податки, які сплачують місцеві жителі, повинні використовуватися лише для фінансування суспільних послуг, які надаються цим жителям. Перелік податків місцевих бюджетів відповідає міжнародній практиці та демонструє чіткий взаємозв'язок між величиною, місцем сплати податку й рівнем послуг, що їх отримує за ці кошти платник податку, який водночас є і виборцем.

Місцеві платники податків значно більшою мірою схильні цікавитися видатковими рішеннями місцевої влади і відстежувати їх, коли вони знають, що ці рішення здійснюються переважно коштом сплачуваних ними податків.

Місцеві органи влади можуть впливати на розвиток бази надходжень доходів через упровадження ефективної політики у сфері управління земельними ресурсами, підтримки підприємств, що створюють нові робочі місця і збільшують фонд оплати праці, і т.ін. Закріплений на довгостроковій основі перелік і відсоток відрахувань від податків до бюджетів самоврядування спонукає до проведення моніторингу цих надходжень, аналізу економічних факторів, що впливають на обсяги доходів у рамках формування довгострокової місцевої політики розвитку.

Як і на рівні державного бюджету, усі доходи місцевих бюджетів розподілені між загальним та спеціальним фондом. Залежно від рівня місцевого бюджету склад доходів його загального

фонду є різним. Розподіл доходів між рівнями бюджетів унормований Бюджетним кодексом України.

Доходи місцевих бюджетів формуються за рахунок надходжень від сплати фізичними і юридичними особами податків, зборів та інших обов'язкових платежів, надходжень з інших джерел, встановлених законодавством України.

Згідно зі ст. 9 БКУ за джерелами надходження доходи бюджету класифікуються за такими розділами:

- ▶ податкові надходження;
- ▶ неподаткові надходження;
- ▶ доходи від операцій з капіталом;
- ▶ трансферти.

Податкові надходження – встановлені законами України про оподаткування загальнодержавні податки і збори (обов'язкові платежі) та місцеві податки і збори (обов'язкові платежі) (ст. 9 БКУ).

Неподаткові надходження – доходи від власності та підприємницької діяльності, адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційної господарської діяльності, інші неподаткові надходження (ст. 9 БКУ).

Доходи від операцій з капіталом – надходження від продажу основного капіталу, від реалізації державних запасів товарів, землі і матеріальних активів.

3. Проблеми місцевих фінансів та шляхи їх вирішення в Україні

Сьогодні все більшого значення набуває використання місцевих бюджетів як найдієвішого інструменту побудови ефективної системи органів місцевого самоврядування.

Запровадження нових підходів у взаємовідносинах державного бюджету з місцевими бюджетами, формування нової моделі фінансового забезпечення місцевих бюджетів розпочаті в грудні 2014 року разом із запровадженням реформи міжбюджетних відносин спільно з прийняттям відповідних змін до Бюджетного кодексу України. Такі підходи забезпечили формування нових відносин в управлінні бюджетними ресурсами.

Зазначена спрямованість розвитку бюджетної системи неодмінно потребує удосконалення підходів до побудови та розвитку оптимальної системи міжбюджетних відносин, поліпшення організаційно-правових засад механізму функціонування складових бюджетної системи та унормування проблемних питань, які виникають на всіх стадіях бюджетного процесу.

Разом з тим, зважаючи на поспішність прийняття змін до Бюджетного кодексу України, відсутність апробації норм і широкого обговорення його положень із представниками громад, чинні положення бюджетного законодавства мають ряд недоліків, які ускладнюють можливість фінансового забезпечення надання гарантованих послуг на місцевому рівні. Основними проблемами місцевих фінансів на даному етапі розвитку бюджетної системи є:

1. Недосконала система розподілу повноважень між державою та місцевим самоврядуванням

2. Незабезпеченість делегованих повноважень
3. Низька якість бюджетного планування
4. Негнучка структура видатків
5. Недостатня ефективність місцевих податків та зборів

Бюджетна політика громад:

- по доходах формується за рахунок власних та закріплених надходжень, які є зрозумілими та підтримуються жителями громади і забезпечує доступ до дешевих кредитних ресурсів;
- по видатках є прозорою та враховує пріоритети розвитку громади визначені стратегічними цілями та схвалені на громадському обговоренні;
- по трансфертах з державного бюджету на виконання делегованих повноважень є зрозумілою та відповідає затратам необхідним для якісного їх виконання.

СТРАТЕГІЧНІ ЦІЛІ

1. Збільшити власні ресурси місцевих бюджетів
2. Підвищити фінансову самостійність громад
3. Забезпечити належне фінансування делегованих повноважень
4. Покращити бюджетне планування
5. Удосконалити казначейське обслуговування

ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ

6. Підвищення спроможності ОМС задовільняти інтереси громад
7. Здатність ОМС самостійно вирішувати питання соціально-економічного розвитку своїх громад, визначати пріоритетні заходи
8. Зміцнення фінансової основи місцевого самоврядування, підвищення ефективності місцевих податків та зборів
9. Зменшення політичної та соціальної напруги між територіальними громадами та центром
10. Зменшення дотаційності місцевих бюджетів
11. Підвищення ефективності використання бюджетних коштів
12. Передбачуваність бюджетної політики
13. Підвищення інвестиційної привабливості територій
14. Підвищення якості та доступності публічних послуг
15. Зростання задоволеності громадян від отриманих послуг
16. Високий ступінь фінансової автономії органів місцевого самоврядування

СПРИЯТЛИВІ ФАКТОРИ

17. Наявність у Верховній Раді України підтримки з боку Міжфракційного депутатського об'єднання «За розвиток місцевого самоврядування»

18. Позитивна тенденція у реформуванні податкової системи та системи міжбюджетних відносин

19. Активна участь громадськості

20. Застосування програмно-цільового методу у бюджетному процесі

ЗАГРОЗИ ТА ПЕРЕШКОДИ

21. Не гнучкість та неготовність держструктур, зокрема Міністерств та відомств до системних змін

22. Недосконалість національної стратегії розвитку

23. Значна боргова залежність держави, великі обсяги зовнішнього та внутрішнього боргів

24. «Тінізація» економіки

25. Несвоєчасне прийняття відповідних нормативно-правових актів

26. Недостатній кадровий потенціал, низький рівень підготовки фахівців місцевого самоврядування (сіл та селищ)

27. Диспропорції регіонального розвитку громад та виникнення значних міжтериторіальних відмінностей у забезпеченні населення гарантованими послугами

28. Політичні ризики, пов'язані з наявністю лобістських груп впливу, зацікавлених у збереженні існуючого законодавства

29. Відсутність міжвідомчої координації

30. Несприйняття головними розпорядниками бюджетних коштів необхідності проведення реформ та опір у впровадженні будь-яких змін

31. Відсутність законодавчого закріплення обов'язковості здійснення середньострокового бюджетного планування

32. Відсутність чіткої методології середньострокового прогнозування;

33. Недостатній досвід у здійсненні якісного середньострокового прогнозування і бюджетного планування

34. Залежність місцевих бюджетів від нестабільних надходжень (наприклад податок на прибуток) вимагатиме корегування бюджетної політики від кон'юнктурних коливань економіки

35. Часта зміна пріоритетів бюджетної політики під впливом політичних факторів

Тема 8. Соціальні позабюджетні фонди

1. Загальна характеристика соціальних позабюджетних фондів
2. Діяльність Пенсійного фонду України
3. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування

Позабюджетні фонди — кошти держави, що мають цільове призначення і не включаються до [Державного бюджету](#), перебувають у розпорядженні центральних і місцевих органів влади та є складовою фінансових ресурсів місцевого рівня. В Україні державні цільові фонди створюються відповідно до вимог законодавства, а їх доходи формуються за рахунок визначених законодавством податків і зборів (обов'язкових платежів) юридичних осіб (незалежно від форми власності) та фізичних осіб. [Державні цільові фонди](#) поділяються на дві групи: загальнодержавні та місцеві.

Загальнодержавні цільові фонди — це фонди, які створюються на загальнодержавному рівні з метою фінансування загальнодержавних програм.

Місцеві фонди формуються місцевими органами самоврядування для забезпечення виконання місцевих програм.

2. Діяльність Пенсійного фонду України

Пенсійний фонд є центральним органом виконавчої влади, що здійснює керівництво й управління солідарною системою загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, здійснює збір, акумуляцію та облік страхових внесків, призначає пенсії та готує документи для її виплати; надає допомоги на поховання; контролює цільове використання коштів.

Основні завдання Пенсійного фонду України полягають у:

- забезпеченні фінансування витрат на виплату пенсій відповідно до законів України;
- зборі й акумуляції внесків, призначених для пенсійного забезпечення і виплати допомоги;
- розширенні відновлення засобів Пенсійного фонду України на основі принципів самофінансування;
- участі у фінансуванні програм соціальної підтримки пенсіонерів, інвалідів та інших категорій населення й у страхуванні здоров'я пенсіонерів через страхові компанії;
- організації міжнародного співробітництва у сфері пенсійного забезпечення;
- контролі за своєчасним надходженням страхових внесків у цей фонд;
- контролі за правильним використанням засобів фонду;
- участі у підготовці пропозицій до державних програм соціального розвитку;
- участі у підготовці нормативних актів, спрямованих на вдосконалення системи пенсійного забезпечення і порядку підвищення розміру пенсій у зв'язку зі зміною [індексу споживчих цін](#) тощо.

Пенсійний фонд України — центральний орган виконавчої влади, що здійснює керівництво та управління солідарною системою загальнообов'язкового державного пенсійного забезпечення, проводить збір, накопичення та облік страхових внесків, призначає [пенсії](#) та готує документи для їх виплати, забезпечує своєчасне і в повному обсязі фінансування та виплату [пенсій](#), [пенсій за особливі заслуги перед Україною](#), допомоги на поховання, інших соціальних виплат.

Згідно із законодавством, усі пенсійні виплати здійснюються з коштів Пенсійного фонду України. Пенсійний фонд України здійснює контроль за цільовим використанням коштів, які йдуть на виплати. Пенсійний фонд України вносить у встановленому порядку [Міністерству праці та соціальної політики України](#) пропозиції з питань формування державної політики у сфері [пенсійного забезпечення](#) та контролює впровадження офіційних законодавчих актів.

Діяльність Пенсійного фонду України підпорядкована та координована [Кабінетом Міністрів України](#) через Міністра соціальної політики України.

Проведення [пенсійної реформи](#) проходить шляхом поступового запровадження трирівневої пенсійної системи:

- Рівень 1 — солідарна система
- Рівень 2 — загальнообов'язкова накопичувальна система
- Рівень 3 — добровільна недержавна система пенсійних заощаджень

Основні завдання та цілі пенсійної реформи:

- підвищити рівень життя пенсіонерів;
- встановити залежність розмірів пенсій від величини заробітку і [трудового стажу](#);
- забезпечити фінансову стабільність пенсійної системи;
- заохотити громадян до заощадження коштів на [старість](#);
- створити ефективнішу та дієвішу систему адміністративного управління в пенсійному забезпеченні.

Трирівнева [пенсійна система](#) дозволить розподілити між трьома її складовими ризики, пов'язані зі змінами в демографічній ситуації (до чого чутливіша солідарна система) та з коливаннями в економіці і на ринку капіталів (що більше відчуває накопичувальна система). Таке розподілення [ризиків](#) дозволить зробити пенсійну систему більш фінансово збалансованою та стійкою, яка убезпечить працівників від зниження загального рівня доходів після виходу на [пенсію](#) і є принципово важливим та вигідним для них.

3. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування — система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків, надання бюджетних коштів та інших джерел згідно з чинним законодавством України. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування здійснюється

позабюджетними страховими фондами, які є страховиками з окремих видів соціального страхування. Вони беруть на себе зобов'язання формувати доходи і надавати застрахованим особам матеріальне забезпечення та соціальні послуги у зв'язку з настанням страхових випадків. Джерелами формування доходів бюджетів позабюджетних фондів можуть бути:

1. обов'язкові внески та збори;
2. добровільні внески і пожертвування;
3. цільові надходження з бюджету;
4. кредити;
5. доходи від розміщення тимчасово вільних коштів;
6. надходження з інших законодавчо визначених джерел.

Обов'язкові внески страхувальників-роботодавців і застрахованих осіб є основним джерелом доходів бюджету соціального фонду і становлять близько 80 % його обсягу. Розміри внесків визначаються залежно від того, що вони забезпечують:

- надання особам матеріального забезпечення та соціальних послуг;
- фінансування заходів, спрямованих на профілактику страхових випадків;
- створення резерву коштів для забезпечення виплат і надання послуг застрахованим особам;
- покриття витрат страхувальника, пов'язаних зі здійсненням страхування.

Розміри внесків та зборів на обов'язкове державне соціальне страхування щорічно встановлюються Верховною Радою України за поданням Кабінету Міністрів відповідно для роботодавців і застрахованих осіб водночас із затвердженням державного бюджету на відповідний рік. Чинним законодавством регламентується порядок формування доходів (розміри обов'язкових внесків, граничний розмір об'єкта оподаткування, строки сплати, звітність) та використання коштів (види виплат і послуг, окремі абсолютні розміри, перелік одержувачів та умови надання допомог).

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування — система, що передбачає матеріальне забезпечення громадян у разі настання страхового випадку (наприклад, досягнення пенсійного віку, [непрацездатність](#), [хвороба](#) і т. ін.), а також надання соціальних послуг за рахунок бюджету відповідного Фонду соціального страхування, що формується шляхом сплати обов'язкових страхових внесків юридичними та фізичними особами, а також за рахунок інших джерел.

Страхові фонди є некомерційними самоврядними організаціями, що здійснюють керівництво та управління за визначеними законом видами загальнообов'язкового державного соціального страхування, провадять акумуляцію страхових внесків, контроль за використанням коштів, забезпечують фінансування виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням та здійснюють інші функції згідно з затвердженими статутами.

Кошти цільових страхових фондів не включаються до складу Державного бюджету України.

Взяття на облік страхувальників, забезпечення збору та обліку страхових коштів, контроль за повнотою та своєчасністю їх сплати, ведення Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування, у тому числі персоніфікованого обліку відомостей про застрахованих осіб, здійснюють органи доходів і зборів та Пенсійний фонд України в межах компетенції, визначеної законом.

Управління фондами загальнообов'язкового державного соціального страхування здійснюють правління та виконавчі дирекції страхових фондів, які забезпечують визначені законами конкретні види соціального страхування.

В свою чергу, контроль за виконанням статутних завдань та цільовим використанням коштів відповідним фондом із загальнообов'язкового державного соціального страхування здійснює Наглядова рада. З цією метою до складу Наглядової ради входять у рівній кількості представники від застрахованих громадян, роботодавців та держави.

Види загальнообов'язкового державного соціального страхування:

1) пенсійне страхування:

- пенсії за віком, по інвалідності внаслідок загального захворювання (в тому числі каліцтва, не пов'язаного з роботою, інвалідності з дитинства);
- пенсії у зв'язку з втратою годувальника, крім передбачених пунктом 4 ст.25 *Закону України: "Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування"*
 - медичні профілактично-реабілітаційні заходи;
 - допомога на поховання пенсіонерів;
 - пенсія по інвалідності внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання;
- пенсія у зв'язку з втратою годувальника, який помер внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання;

2) страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності:

- допомога по тимчасовій непрацездатності (включаючи догляд за хворою дитиною);
- допомога по вагітності та пологах;

3) медичне страхування:

- діагностика та амбулаторне лікування;
- стаціонарне лікування;
- надання готових лікарських засобів та виробів медичного призначення;
- профілактичні та освітні заходи;
- забезпечення медичної реабілітації осіб, які перенесли особливо важкі операції або мають хронічні захворювання.

4) страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності:

- профілактичні заходи по запобіганню нещасним випадкам на виробництві та професійним захворюванням;
- відновлення здоров'я та працездатності потерпілого;
- допомога по тимчасовій непрацездатності внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання;
- відшкодування збитків, заподіяних працівникові каліцтвом чи іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним з виконанням ним своїх трудових обов'язків;
- допомога на поховання осіб, які померли внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання;

5) страхування на випадок безробіття:

- допомога по безробіттю;
- відшкодування витрат, пов'язаних із професійною підготовкою або перепідготовкою та профорієнтацією;
- дотація роботодавцю для працевлаштування безробітних, у тому числі молоді на перше робоче місце;
- допомога на поховання безробітного;
- профілактичні заходи, спрямовані на запобігання настанню страхових випадків.

6) інші види страхування, передбачені законами України.

Змістовий модуль 2.

Особливості функціонування окремих ланок фінансової системи

Тема 9. Фінанси суб'єктів господарювання

1. Поняття та класифікація суб'єктів господарювання
2. Фінанси суб'єктів підприємництва
3. Основи організації фінансів некомерційних організацій

1. Поняття та класифікація суб'єктів господарювання

Реалії нинішнього періоду функціонування ринкової економіки за глобальних політико-економічних викликів характеризуються циклічністью кризових явищ та потребують докорінного реформування усталеної системи господарювання. Ефективність реалізації реформаторських ініціатив лежить в площині здійснення перманентних заходів щодо подолання наслідків їхнього впливу на розвиток національної економіки та визначає нові орієнтири сучасного господарського порядку, сприяючи гармонізації вітчизняної економічної системи із світовою. Ці орієнтири за симбіозу економічних і

суспільних відносин між суб'єктами господарювання, населенням, органами державної влади та органами місцевого самоврядування, наділеними господарською компетенцією, громадськими та інші організаціями детермінують якісні трансформації у фінансових відносинах, сприяють формуванню корпоративної соціальної відповідальності й забезпечують суспільну корисність у контексті створення та споживання матеріальних і нематеріальних благ.

В умовах ринкового господарювання виробництво матеріальних і нематеріальних благ відбувається у процесі здійснення різних видів фінансово-господарської діяльності, які за сутністю є сукупністю економічних взаємовідносин між фізичними особами, суб'єктами господарювання та державними інституціями. Суб'єкти господарювання займають визначене місце в національній економічній системі та є її важливими інституційними одиницями.

Національну економіку формують інституційні одиниці, які класифікуються як резиденти і нерезиденти та представлені двома групами:

- 1) фізичними особами або групами фізичних осіб у формі домашніх господарств;
- 2) юридичними особами різного виду та форм власності. Резидентство кожної інституційної одиниці визначається належністю до економічної території, в межах якої відбувається вільне пересування людей, товарів та капіталів.

Цим двом групам інституційних одиниць властиві такі ознаки:

- самостійне володіння активами й товарами на правах власності чи господарського відання;
- прийняття самостійних управлінських і фінансових рішень та повна відповідальність за їхні наслідки;
- набуття фінансових й інших зобов'язань та їхнє виконання;
- ведення фінансової та статистичної звітності й оприлюднення відповідно до вимог.

Володіючи ознаками, виконуючи визначені функції та здійснюючи фінансово-господарську діяльність, інституційні одиниці групуються у п'ять секторів економіки відповідно до Класифікації інституційних секторів економіки України (KICE):

- 1) фінансові корпорації;
- 2) сектор загального державного управління;
- 3) нефінансові корпорації;
- 4) домашні господарства;
- 5) некомерційні організації, що обслуговують домашні господарства.

До фінансових корпорацій належать інституційні одиниці, які здійснюють фінансово-посередницьку діяльність, спеціалізуються переважно на фінансових послугах чи

допоміжній фінансовій діяльності. До них належать:

- депозитні корпорації (Національний банк України, інші депозитні корпорації (банки, що створені та діють на території України));

- інші фінансові корпорації (страхові компанії, пенсійні фонди, інвестиційні фонди, кредитні установи, фінансові компанії тощо).

Сектор загального державного управління об'єднує структури, основною діяльністю яких є виконання функцій законодавчої, виконавчої або судової влади відносно інших інституційних одиниць, і поділяється на такі підсектори:

- центральні органи державного управління;
- регіональні та місцеві органи управління;
- фонди соціального страхування.

Суб'єктам господарювання властиві ознаки, які сукупно характеризують їхню економічну сутність:

1) організаційна єдність – суб'єкти господарювання (за винятком індивідуальних підприємців) завжди функціонують як певні організаційні структури, що вміщують органи (структурні підрозділи), які знаходяться в певній ієрархії один щодо іншого;

2) наявність господарської компетенції, тобто сукупності господарських прав і обов'язків, якими наділений суб'єкт господарювання відповідно до законодавства, установчих документів, а в окремих випадках – дозвільних документів (наприклад, на підставі ліцензії);

3) майнова незалежність, тобто наявність відокремленого майна, необхідного для здійснення господарської діяльності. Залежно від форми майнової відокремленості речового права суб'єкти господарювання, які мають статус юридичної особи, реалізують свою господарську компетенцію на основі права власності, господарського відання чи оперативного управління, що регламентується нормами Господарського кодексу України та Цивільного кодексу України та інших законодавчих актів України.

Майновий комплекс може вміщати: рухоме та нерухоме майно; грошові кошти на банківських рахунках і в касі; майнові права; майнові зобов'язання; інтелектуальну власність тощо;

4) легітимізація діяльності суб'єкта господарювання, тобто державне підтвердження законності провадження фінансово-господарської діяльності. Легітимність суб'єкта господарювання передбачає необхідність дотримання усіх визначених правил створення, державної реєстрації та офіційного функціонування;

5) відповідальність за зобов'язаннями перебуває в площині майнової відповідальності суб'єкта господарювання перед контрагентами та державою. Винятки з

цього правила можуть передбачатися законодавством чи установчими документами для товариств з обмеженою та додатковою відповідальністю, а також командитних товариств у частині субсидіарної відповідальності (не лише в межах статутного внеску, а й особистим майном); держава несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями казенного підприємства за умови недостатності його майна; фізичні особи – підприємці (індивідуальні підприємці без створення юридичної особи) несуть повну необмежену майнову відповідальність тощо;

б) функціональна роль в економічній системі країни (одержання прибутку, нарощування вартості капіталу, отримання вигоди винятково учасниками суб'єкта господарювання, суспільно корисна чи важлива діяльність тощо);

7) організаційно-правова форма та юридичний статус. При створенні всі суб'єкти господарювання набувають певної організаційно-правової форми. Здебільшого, суб'єкти господарювання, які працюють на засадах комерційного розрахунку у сфері створення матеріальних і нематеріальних благ і здійснюють економічну діяльність у формі підприємства (державного, казенного, комунального, приватного) або господарського товариства (повного, командитного, з обмеженою чи додатковою відповідальністю, публічного чи приватного акціонерного), набувають статусу юридичної особи. Відповідно перелічені суб'єкти господарювання мають власний статут, остаточно сформовану систему обліку та звітності, самостійний баланс (звіт про фінансовий стан), поточні та інші види рахунків у банківських установах, печатку з власним найменуванням і товарний знак (марку, бренд). Особливий статус належить індивідуальним підприємцям, які здійснюють свою діяльність окремо або об'єднавшись у сім'ю, що відповідає вимогам економічної системи.

До суб'єктів господарювання належать:

1) господарські організації (юридичні особи, які створені відповідно до законодавства та які здійснюють господарську діяльність);

2) фізичні особи–підприємці (громадяни України, іноземці й особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність, та зареєстровані згідно із законодавчими вимогами).

До господарських організацій зараховують такі господарські товариства: акціонерні товариства (публічні та приватні); товариства з обмеженою відповідальністю; товариства з додатковою відповідальністю; повні та командитні товариства. Акціонерне товариство – це господарське товариство, статутний капітал якого поділено на визначену кількість часток однакової номінальної вартості, корпоративні права за якими посвідчуються акціями. Акціонерами можуть бути як фізичні, так і юридичні особи, а також уповноважений орган, який представляє інтереси держави або територіальної

громади. Акціонерні товариства за типом поділяються на публічні акціонерні товариства (щодо акцій яких здійснено публічну пропозицію та вони допущені до торгів на організованому ринку капіталу) та приватні акціонерні товариства (акції яких підлягають розміщенню винятково серед його засновників шляхом приватного розміщення).

Товариство з обмеженою відповідальністю (ТзОВ) – це товариство, статутний капітал якого поділений на частки, обсяг яких прописаний в установчих документах, а учасники несуть відповідальність у межах власних вкладів.

Товариство з додатковою відповідальністю (ТзДВ) – це товариство, статутний (складений) капітал якого поділений на частки у розмірі, визначеному установчими документами. Учасники такого товариства відповідають за його зобов'язаннями своїми внесками до статутного капіталу, а за недостатності коштів – додатково належним їм майном відповідно до розміру внеску кожного з учасників.

Повне товариство – це товариство, всі учасники якого займаються спільною підприємницькою діяльністю і несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном. Чинне законодавство визначає командитне товариство як товариство, в якому разом з одним або більше учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном, є один або більше учасників, відповідальність яких обмежується вкладом у майні товариства (вкладників) та які не втручаються у діяльність цього товариства.

До господарських організацій належать підприємства. Відповідно до положень Господарського кодексу України за способом утворення (заснування) та формування статутного (зареєстрованого чи пайового) капіталу в Україні розрізняють підприємства унітарного та корпоративного типу.

Унітарні підприємства створюються лише одним засновником шляхом виділення ним необхідного для цього власного майна, на основі якого відповідно до законодавства формується неподілений на частки (паї) статутний (зареєстрований) капітал. Унітарними можуть бути державні, комунальні, а також підприємства, засновані на власності об'єднання громадян, релігійних організацій чи на приватній власності засновника. Корпоративні підприємства створюються, як правило, двома чи більше засновниками на основі спільного рішення. При цьому відбувається об'єднання майна, досягається консенсус щодо спільного управління бізнесом на підставі володіння певною часткою корпоративних прав, у тому числі через утворені ними органи, а також щодо розподілу доходів (прибутків) і ризиків. До корпоративних належать різні типи кооперативів, господарських товариств, а також інші підприємства, засновані на приватній власності не менш ніж двох осіб. При цьому засновниками можуть бути фізичні та юридичні особи

– нерезиденти, проте серед них не може бути держава.

Відповідно до форм власності – приватної, колективної, комунальної, державної, змішаної – існують такі види підприємств:

- приватне підприємство, яке функціонує на основі приватної власності фізичної чи юридичної особи;

- колективне підприємство, засноване на колективній формі власності – двоє та більше власників – фізичні або юридичні особи;

- державне підприємство – діє на основі державної форми власності;

- комунальне підприємство – функціонує на основі комунальної форми власності – власності територіальної громади;

- підприємство, засноване на змішаній формі власності, – об'єднання активів різних форм власності;

- спільне комунальне підприємство – засноване на договірних засадах спільного фінансування територіальними громадами. Цей вид виник у процесі децентралізації та за можливості об'єднання адміністративно-територіальних одиниць у територіальні громади.

Держава має право відповідно до чинного законодавства створювати казенні підприємства, в яких вона є основним (понад 50%) споживачем продукції.

До підприємств колективної власності належать кооперативи, підприємства споживчої кооперації, підприємства громадських і релігійних організацій. Кооперативи є добровільними об'єднаннями громадян з метою спільного вирішення ними економічних, соціально-побутових та інших питань у різних галузях (можуть бути виробничими, споживчими, житловими тощо). Підприємством об'єднання громадян, релігійної організації є унітарне підприємство, засноване на власності об'єднання громадян (громадської організації, політичної партії) або власності релігійної організації для здійснення господарської діяльності та виконання статутних завдань. Релігійні організації також мають право засновувати видавничі, поліграфічні, виробничі, реставраційно-будівельні, сільськогосподарські та інші підприємства для забезпечення діяльності цих організацій.

В Україні створюються підприємства з іноземними інвестиціями (в статутному капіталі якого не менш як 10% становить іноземна інвестиція) та іноземні підприємства (унітарні або корпоративні), які перебувають винятково у власності іноземців або іноземних юридичних осіб.

Поширеною формою підприємництва громадян є фермерські господарства, які створені з метою виробництва, переробки та реалізації товарної сільськогосподарської продукції й отримання прибутку (можуть мати статус юридичної особи або фізичної особи–підприємця).

2.Фінанси суб'єктів підприємництва

Фінанси суб'єктів підприємництва – це економічні відносини, пов'язані з формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів у процесі відтворення. Фінанси суб'єктів підприємництва як економічна категорія виявляють свою сутність через виконувані ними функції. Прийнято виокремлювати три основні функції фінансів суб'єктів мікро-, малого, середнього та великого підприємництва:

1) формування фінансових ресурсів у процесі фінансово-господарської діяльності;

2) розподіл і використання фінансових ресурсів для забезпечення реалізації фінансово-господарської діяльності;

3) контроль за рухом фінансових ресурсів у процесі їхнього формування, розподілу та використання у відтворювальному процесі. Основними принципами організації фінансів суб'єктів підприємництва є такі:

1) саморегулювання фінансово-господарської діяльності, суть якого зводиться до повної самостійності у прийнятті й реалізації рішень щодо всіх аспектів її провадження за наявних фінансових, матеріальних і трудових ресурсів, забезпечуючи виконання всіх зобов'язань (не стосується казенних підприємств);

2) самоокупність, основою якої є здатність ефективно здійснювати фінансово-господарську діяльність і за потреби повністю окупити інвестовані в підприємницьку структуру кошти, використовуючи отриманий прибуток та інші види власних фінансових ресурсів, при цьому виконавши всі зобов'язання;

3) самофінансування, яке базується не лише на покритті власними ресурсами функціонування суб'єктів підприємництва, а й на забезпеченні їхнього розвитку на основі акумульованого капіталу, достатнього для фінансування розширеного відтворення.

До переваг самофінансування належать такі:

- самофінансування є методом фінансового забезпечення розширеного відтворення на основі власних фінансових ресурсів і гарантом отримання та повернення позикового капіталу;

- самофінансування – це економічна основа самостійності та самоуправління суб'єктів підприємництва;

- самофінансування є найвигіднішим джерелом вкладення капіталу, оскільки цей капітал не потребує витрат за користування;

- самофінансування нівелює ризик втрати контролю над суб'єктом підприємництва.

За таких переваг необхідно враховувати, що самофінансування має певні економічні

межі, пов'язані з обмеженістю власних фінансових ресурсів і неможливістю наростити рентабельність власного капіталу.

У практиці залежно від джерел фінансування розрізняють два види самофінансування діяльності:

- валове самофінансування;
- чисте самофінансування.

Валове самофінансування здійснюється на рахунок таких джерел, як амортизаційні відрахування, кошти від емісії акцій, дивіденди та відсотки за цінними паперами інших емітентів, страхові відшкодування, бюджетні асигнування, пайові внески, внески до статутного капіталу, надходження від штрафів, пені та неустойок.

Чисте самофінансування здійснюється винятково на основі чистого прибутку.

Залежно від відображення внутрішніх джерел фінансування у фінансовій звітності, зокрема прибутку, розрізняють:

- відкрите самофінансування;
- приховане самофінансування.

Відкритим самофінансуванням вважається тезаврація прибутку. За своїм змістом тезаврація прибутку – це спрямування прибутку суб'єктів підприємництва на формування величини його власного капіталу з метою фінансування інвестиційної, операційної та фінансової діяльності. Величина тезаврації відповідає обсягу чистого прибутку, який залишився у розпорядженні підприємства після сплати всіх податків і нарахування дивідендів. В пасиві балансу тезаврований прибуток відображається за такими позиціями, як нерозподілений прибуток; резервний капітал; зареєстрований капітал у частині статутного капіталу. В активі балансу тезаврований прибуток може бути спрямований на розширення обсягів фінансово-господарської діяльності за такими двома основними напрямками – поповнення оборотного капіталу та фінансування необоротних активів. Спрямування тезаврованого прибутку на поповнення оборотного капіталу здійснюється для збільшення оборотних активів і доведення їхньому до нормативного рівня, що сприятиме ефективному їх використанню. Розмір оборотного капіталу, який утворює кожен складову поточних активів, має відповідати потребам і можливостям підприємства. Правильне управління дозволить максимізувати прибуток і мінімізувати комерційний ризик. Спрямування тезаврованого прибутку на фінансування необоротних активів (реінвестування) дасть можливість оновити застарілі основні засоби, що приведе до зменшення витрат і собівартості продукції.

Для визначення рівня самофінансування за допомогою тезаврації прибутку розраховують коефіцієнт самофінансування (Ксф). Цей коефіцієнт визначається як відношення розміру тезаврованого прибутку до загальної величини чистого прибутку:

$$K_{сф} = \frac{\text{Тезаврований прибуток}}{\dots} \quad (1)$$

Чистий прибуток

Загалом, самофінансування у вигляді тезаврації прибутку є економічною базою самостійності та самоуправління суб'єктів підприємницької діяльності, оскільки забезпечує:

- оптимальне з точки зору вартості (найдешевше) вкладення капіталу;
- обов'язкове фінансування поточних та інвестиційних потреб на основі власних коштів;
- гарантовану можливість збільшення фінансової ємності, яка характеризується збільшенням кредитоспроможності та можливістю до-даткової емісії.

Приховане самофінансування пов'язане з використанням прихованого прибутку та з формуванням приховуваних резервів. Прихованими резервами називають частину власного капіталу підприємства, яка не відображена в балансі; в підсумку обсяг власного капіталу у балансі менший, ніж реальний. У цьому разі порушується принцип достовірності показників фінансової звітності, що дезінформує зовнішніх користувачів. Крім цього, приховане самофінансування може проводитися з метою відстрочення податкових платежів;

4) розмежування джерел формування капіталу на власні й позикові, дотримання оптимальних пропорцій щодо їхньої структури;

5) формування фінансових резервів для забезпечення фінансової стабільності суб'єктів підприємництва. Адже резерви, сформовані за рахунок власних фінансових ресурсів у формі високоліквідних активів (грошові кошти, державні та інші високоліквідні цінні папери тощо), є гарантіями фінансової безпеки.

На організацію фінансів суб'єктів підприємництва також впливає організаційно-права форма створення (підприємство, господарське товариство, виробничий кооператив, об'єднання підприємств: корпорація, концерн, консорціум, промислово-фінансова група, технопарк тощо), оскільки від неї залежать особливості формування активів, капіталу, розподіл прибутку тощо.

В Україні приватні підприємства – це одна із найпоширеніших форм ведення бізнесу. Засновниками приватного підприємства в Україні можуть бути фізичні або юридичні особи. При цьому законодавством встановлено, що фізичних осіб серед засновників має бути не більше 10 (якщо більше 10, то це уже товариство), або тільки одна юридична особа. Вони самостійно встановлюють розмір статутного капіталу, оскільки законодавчих вимог до нього немає, визначають механізми управління, несуть відповідальність за результатами діяльності тільки в межах своїх вкладів, можуть здійснювати діяльність як із найманими працівниками, так і без них, оперативно реагують

і ліквідовують «вузькі місця» в процесі господарювання.

Джерелом формування майна приватного підприємства можуть бути:

- внески засновників чи власників;
- доходи, отримані від різних видів господарської діяльності;
- доходи від цінних паперів;
- кредитні ресурси банківських установ та інших фінансових посередників.

Оскільки фінанси суб'єктів підприємництва є теоретичним вираженням складної сукупності економічних відносин, то їхнє дослідження передбачає розгляд особливостей формування й використання капіталу, активів, доходів, витрат і фінансових результатів.

Капітал є вкладенням фінансових ресурсів в активи суб'єктів підприємства, які перебувають в їхньому розпорядженні з метою отримання фінансових вигід. Відповідно до стадій функціонування підприємницьких структур при їхньому створенні формується статутний капітал.

Статутний капітал приватного підприємства формується на основі внесків засновників грошовими коштами, цінними паперами, матеріальними активами, об'єктами інтелектуальної власності. Рішення про формування статутного капіталу приймається одночасно з рішенням про створення приватного підприємства, однак у випадку, коли засновників декілька, оформляється протокол зборів засновників. У ньому вказуються:

- розмір статутного капіталу;
- частки статутного капіталу, розподілені між засновниками;
- перелік складових статутного капіталу (грошові кошти, матеріальні, нематеріальні активи);
- терміни і порядок сплати внесків до статутного капіталу та передачі матеріальних активів. Для внесення коштів у грошовій формі відкривають поточний рахунок у банку. Передачу матеріальних активів оформляють актом приймання-передачі;
- рішення про затвердження статуту.

Щодо статутного капіталу підприємницьких структур, створених у формі акціонерних товариств слід зазначити, що засновники акціонерного товариства здійснюють свої внески у статутний капітал у грошовій та матеріальній формах згідно із засновницьким договором, решта акціонерів – на умовах договору купівлі-продажу акцій.

Статутний капітал товариств з обмеженою відповідальністю (ТзОВ) формується із внесків засновників у грошовій та матеріальній формах, проте законодавчо встановлені вимоги щодо його розміру відсутні. Після сплати всього розміру внеску до статутного капіталу ТзОВ (не пізніше року) його учаснику видається свідоцтво. Статутний капітал розподіляється на частки (не обов'язково рівні), відомості про які обов'язково вказуються в статуті. Розподіл прибутку учасників, оплата вартості їхнього майна при виході

з ТзОВ здійснюються пропорційно до часток у статут- ному капіталі.

3.Основи організації фінансів некомерційних організацій

Некомерційними організаціями (далі – НКО) називають створені у формі непідприємницьких товариств чи організацій юридичні особи, метою діяльності яких є досягнення економічних, соціальних та інших результатів без отримання прибутку, що підлягає подальшому розподілу між учасниками (засновниками). При цьому розрізняють ринкові та не- ринкові НКО.

Ринковими вважають ті НКО, що реалізують товари та послуги за ринковими (економічно значущими) цінами і тарифами, які впливають на рівень споживчого попиту. Разом з тим, вказані НКО можуть мати додаткові грошові надходження у вигляді добровільних пожертвувань громадян, корпорацій чи органів державного (комунального) управлін- ня, коштом яких вони можуть придбати активи, що приносять значні доходи від володіння ними.

До неринкових НКО належать ті, що основну частину товарів і по- слуг надають безоплатно чи реалізують за цінами, нижчими від ринко- вих. Пріоритетними джерелами їхнього фінансування є бюджетні ресур- си, різні пожертвування, регулярні внески їхніх членів, інші трансфертні надходження, а також доходи від володіння об'єктами власності.

Загалом неринкові НКО поділяють на дві групи:

- НКО, що контролюються органами державного управління та вхо- дять до складу державного сектору національної економіки;
- НКО, що не контролюються органами державного управління й об- слугують домогосподарства.

У вітчизняному законодавстві також міститься альтернативний по- няттю «некомерційні організації» термін «неприбуткові організації та установи», до яких зараховують суб'єктів господарювання, що реалізу- ють владні повноваження чи здійснюють суспільно корисну діяльність (бюджетні установи, державні, комунальні та громадські організації, благодійні фонди, релігійні організації, партії, кредитні спілки, пенсійні фонди та ін.) та не мають на меті одержання прибутку для його розпо- ділу між учасниками в установленому законодавством порядку. Згідно з Податковим кодексом України виокремлюють такі основні види НКО (табл. 1).

Систематизація неприбуткових установ та організацій згідно з чинним законодавством України

№ з/п	Види неприбуткових установ та організацій
1.	Бюджетні установи
2.	Громадські об'єднання, політичні партії, творчі спілки, релігійні організації, благодійні організації, пенсійні фонди
3.	Спілки, асоціації та інші об'єднання юридичних осіб
4.	Житлово-будівельні кооперативи, дачні (дачно-будівельні), садівничі та гаражні (гаражно-будівельні) кооперативи (товариства)
5.	Об'єднання співвласників багатоквартирного будинку, асоціації власників житлових будинків
6.	Професійні спілки, їхні об'єднання й організації профспілок, а також організації роботодавців та їхні об'єднання
7.	Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи та їхні кооперативні об'єднання
8.	Інші юридичні особи, діяльність яких відповідає вимогам п. 133.4 Податково-го кодексу України

Незважаючи на статус неприбутковості, вказані суб'єкти господарювання не позбавлені можливості отримувати вигоду від статутної діяльності для покращення її фінансування, оскільки згадана діяльність вважається індивідуально корисною.

Згідно з Бюджетним кодексом України, обов'язковою умовою функціонування неприбуткової організації є використання своїх доходів (прибутків) винятково для фінансування видатків на власне утримання, реалізації мети (цілей, завдань) і напрямів діяльності, визначених установчими документами.

До організацій, створених органами державної влади і місцевого самоврядування, належать організації та установи соціального захисту і соціального забезпечення, охорони здоров'я, наукові й освітні установи та ін. Вони є юридичними особами, діяльність яких здійснюється на основі кошторису доходів і видатків та надходжень від проведення господарських і фінансових операцій, необхідних для виконання завдань, передбачених їхніми установчими документами. Кошторис є основним плановим фінансовим документом, який складається після затвердження державного чи відповідного місцевого бюджету. Основним призначенням кошторису бюджетної установи є забезпечення виконання функцій і досягнення результатів відповідно до бюджетних призначень. Він встановлює повноваження на отримання коштів із відповідного бюджету і розподіл бюджетних асигнувань. Розпорядниками згаданих коштів є бюджетні установи

та організації (комунальні установи й організації) в особі їхніх керівників, уповноважених на одержання асигнувань, взяття зобов'язань і здійснення видатків з бюджету. Одночасно з формуванням кошторису здійснюється зведення показників спеціального фонду кошторису устано- ви щодо спеціальних коштів та інших власних надходжень.

Залежно від джерел фінансового забезпечення ці організації поді- ляються на такі, які:

- 1) фінансуються лише за кошти державного бюджету та місцевих бю- джетів;
- 2) фінансуються за кошти, одержані від надання послуг (робіт), що від- повідують їхньому основному функціональному призначенню.

Згідно з чинним законодавством України, бюджетні організації та установи як суб'єкти господарювання наділені господарською компетен- цією, мають право вільно займатися зазначеною в установчих докумен- тах підприємницькою діяльністю у межах переліку платних послуг від- повідно до їхніх функціональних повноважень і послуг з провадження господарської (виробничої) діяльності. Доходи від надання цих послуг визнаються власними доходами бюджетних установ та організацій і мо- жуть формуватися в процесі надання платних послуг, які відповідають профілю організації (спрямовують на покриття витрат, пов'язаних з ор- ганізацією та наданням зазначених послуг); надходження орендної пла- ти за експлуатацію будівель і приміщень, основних засобів, що належать установі; надання транспортних послуг із перевезення населення, ван- тажів, ремонту транспортних засобів, користування стоянками, що зна- ходяться на території установи або їй належать; надходжень від госпо- дарсько-виробничої діяльності допоміжних підприємств і господарств; депозитних коштів; меценатської допомоги тощо.

До некомерційних організацій, які обслуговують домашні gospodar- ства, належать також об'єднання громадян як добровільні громадські формування, які створюють на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод, тобто для задоволення та захис- ту власних законних соціальних, економічних, творчих, вікових, націо- нальних, культурних, спортивних (громадські організації) та політичних (політичні партії) інтересів.

Тема 10. Фінанси домогосподарств

1. Теоретичні основи фінансів домогосподарств.
2. Сутність та необхідність управління фінансами домогосподарств.
3. Бюджет домогосподарства як інструмент управління фінансами: сутність, структура, особливості формування.
4. Заощадження домогосподарств, їхня класифікація, мотиви та чинники.

1. Теоретичні основи фінансів домогосподарств.

В Україні поряд із терміном «персональні фінанси» часто використовують термін «фінанси домогосподарств» (що є цілком виправданим, бо Система національних рахунків серед усіх секторів економіки виокремлює саме сектор домогосподарств), все ж потрібно враховувати ту обставину, що рішення у цьому секторі найчастіше приймаються не сім'ями, а індивідами і такі рішення пов'язані передусім з особистими доходами, тобто отримання доходів сектором домашніх господарств має індивідуальний характер. Водночас індивідуальний характер має сплата податків до бюджетів усіх рівнів та внесків до фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, оскільки в Україні кожен найманий працівник сплачує податок на доходи фізичних осіб та інші відрахування зі свого заробітку (зокрема, в окремих країнах світу здійснюється спільне оподаткування доходів сім'ї). Тому персональні фінанси, будучи тісно пов'язаними з фінансами домогосподарств, є важливою складовою останніх.

За своєю сутністю *персональні фінанси* – це сукупність розподільних і перерозподільних відносин, у які вступає людина з приводу формування, розподілу та використання відповідних грошових фондів (звичайно фонду споживання і фонду заощадження) з метою вирішення основних завдань поточного та перспективних етапів життєвого циклу. На кожному з цих етапів індивід має різні можливості для отримання доходів, а також у нього формуються різноманітні потреби, які він задовольняє за допомогою отриманих доходів.

Формування і розвиток персональних фінансів безпосередньо пов'язані з розвитком інших складових фінансової системи (публічних фінансів, фінансів суб'єктів господарювання) (рис. 10.1).

Рис. 10.1. Роль персональних фінансів у фінансовій системі України

При цьому персональні фінанси відіграють у такій системі первинну роль, бо: по-перше, саме персональні фінанси слугують первинною базою для формування фінансів суб'єктів господарювання (зокрема, як внески до статутного капіталу створюваних підприємств) та публічних фінансів (у формі податкових платежів до бюджетів); по-друге, історично персональні фінанси виникли раніше, ніж публічні чи корпоративні фінанси; по-третє, саме обсяги персональних фінансів формують основу як для зростання платоспроможного попиту в суспільстві (через збільшення особистого споживання), так і для зростання інвестиційного потенціалу економіки (через збільшення особистих заощаджень). Водночас персональні фінанси відіграють у фінансовій системі провідну роль, оскільки розвиток суспільства у кінцевому підсумку підпорядкований саме забезпеченню інтересів громадян, їхніх груп та об'єднань.

Взаємозв'язок персональних фінансів з публічними фінансами проявляється, перш за все, у сплаті фізичними особами податків до бюджетів і внесків до фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, а також у формі грошових виплат (пенсії, соціальні допомоги тощо), що здійснюються з бюджету й відповідних фондів. Громадяни також можуть купувати облігації внутрішньої державної позики, розвиваючи таким чином одну з форм державного кредиту, та отримувати додатковий інвестиційний дохід на цей різновид державних цінних паперів.

Взаємозв'язок персональних фінансів і фінансів суб'єктів господарювання реалізується передусім через виплату підприємствами, установами та організаціями своїм

працівникам заробітної плати, дивідендів на акції чи відсотків за облігаціями. Громадяни також мають можливість отримувати доходи від підприємницької діяльності й доходи від власності, купуючи цінні папери підприємства чи здійснюючи внески до його статутного капіталу. До прикладу, кредитні установи можуть забезпечувати громадян кредитними ресурсами, а депозитні фінансові установи – виплачувати проценти за користування тимчасово вільними коштами населення.

Тому першоосновою фінансової діяльності громадянина можна вважати розподіл отримованого ним доходу на сплату обов'язкових платежів (податків, відсотків за користування кредитом, страхових внесків тощо) та формування після цього фонду споживання і фонду заощадження. Фонд споживання відповідно може бути розподілений за такими напрямками: харчування, купівля предметів першої необхідності, оплата комунальних платежів, транспорт, зв'язок, відпочинок, навчання тощо. Фонд заощадження може бути поділений на фонди інвестицій у нерухомість, банківські ощадні сертифікати, цінні папери, заощаджувальні види страхування тощо. Названі вище фонди можуть поповнюватися за рахунок: заробітної плати, доходів від підприємницької діяльності, соціальних трансфертів (пенсій, стипендій, різних видів допомог), доходів від власності (дивідендів, здачі майна в оренду), дарування, отримання спадщини, гонорарів, авторських винагород тощо.

2.Сутність та необхідність управління фінансами домогосподарств.

Сучасна економічна література подає різні тлумачення поняття «домогосподарство», але найбільш вживаним є визначення, згідно з яким домогосподарством називають сукупність фізичних одиниць – резидентів, які мають спільні економічні інтереси, функції, побут і джерела фінансування. У вітчизняній фінансовій науці найбільш поширеним є визначення *домогосподарства* як сукупності осіб (або однієї особи), які спільно проживають в одному житловому приміщенні (його частині), ведуть спільне господарство (мають спільні витрати на утримання житла, харчування тощо), повністю або частково об'єднують і витрачають кошти. Ці особи можуть перебувати в родинних стосунках або стосунках свояцтва, не перебувати у будь-яких із цих стосунків або бути і в тих, і в інших стосунках.

У сучасних умовах домогосподарство стає дедалі вагомішим суб'єктом фінансових відносин, взаємодіючи з державою (при сплаті податків до бюджету та отриманні соціальних допомог), підприємствами й організаціями (при отриманні заробітної плати, матеріального заохочення), а також інституціями фінансового ринку (банками, страховими компаніями, кредитними спілками, ломбардами, недержавними пенсійними фондами).

І хоча у сучасних умовах характерною є персоніфікація фінансових відносин на рівні окремих індивідів (сплата податків, відкриття банківського рахунка, отримання кредиту), все ж таки в Україні окремі фінансові процеси побудовані саме на основі оцінювання сукупного доходу всіх членів домогосподарства (при отриманні субсидій, допомог, податкової соціальної пільги тощо).

За сутністю фінанси домогосподарств є сукупністю економічних відносин, в які вступають домогосподарства та їхні окремі учасники з приводу формування, розподілу і використання відповідних фондів грошових коштів (у найбільш загальному вигляді – це фонди споживання і заощадження).

Фінанси домогосподарств як *явище* відображають внутрішні та зовнішні грошові потоки (тобто рух грошових коштів) домогосподарств за їхніми окремими видами. Внутрішніми грошовими потоками домогосподарства є потоки, які виникають між його учасниками всередині домогосподарства. Система зовнішніх грошових потоків домогосподарства охоплює рух грошових коштів між домогосподарством та іншими суб'єктами. Важливою умовою успішного господарювання домогосподарств у сучасних умовах є синхронізація, тобто узгодженість у часі вхідних і вихідних грошових потоків, що забезпечує належне виконання зобов'язань членами цих домогосподарств та їхню платоспроможність.

За змістом фінанси домогосподарств відображають кінцеву мету розподільних і перерозподільних процесів, в які залучені домашні господарства, а саме формування і використання фондів грошових коштів. Отже, грошові фонди (передусім фонди споживання та заощадження), які створюються і використовуються членами домашніх господарств у процесі їхньої соціально-економічної діяльності, є матеріальним змістом фінансів домогосподарств. Саме ці фонди є тією специфічною ознакою, яка відрізняє фінанси від інших економічних категорій. А зв'язок і взаємодія між фондами забезпечуються за допомогою грошових потоків. Відповідно фонди грошових коштів (статика фінансів) і грошові потоки (їхня динаміка, перетворення) завжди функціонують в органічній єдності та взаємозв'язку.

Фінанси домогосподарств за *формою* – це основні елементи, які характеризують рух грошових фондів цих домогосподарств. У найзагальнішому вигляді – це доходи і витрати як матеріальне вираження фінансових відносин, в які вступають домашні господарства в процесі своєї економічної діяльності. Основними джерелами доходів домашніх господарств є заробітна плата, прибуток і змішаний дохід від підприємницької діяльності, доходи від власності, соціальні допомоги, пенсії, стипендії тощо. Основними видами витрат домогосподарств є витрати на придбання продовольчих і непродовольчих товарів, оплату комунальних послуг, сплату податків, приріст

фінансових активів тощо.

Таким чином, *фінанси домогосподарств* є сукупністю економічних відносин домашніх господарств, матеріалізованих у грошових потоках, які виявляються у формі доходів і витрат, щодо формування, розподілу та використання фондів грошових коштів з метою відтворення і розвитку людського капіталу та задоволення потреб членів цих господарств і суспільства загалом. У пропонованому визначенні відображено як внутрішню сутність фінансів домогосподарств, так і зовнішні форми (матеріальні субстанції) їхнього вияву, та сформовано головну мету фінансів домогосподарств.

Соціально-економічна сутність фінансів домогосподарств виявляється у виконуваних ними функціях. Традиційно фінансам домогосподарств властиві дві основні функції: розподільна і контрольна.

Розподільна функція фінансів домогосподарств є первинною і тому однією з найважливіших. Фінанси домогосподарств, як і фінанси загалом, є об'єктивно обумовленим інструментом вартісного розподілу. Проте, якщо специфічне призначення суспільних фінансів полягає у тому, щоб розподіляти і перерозподіляти вартість валового внутрішнього продукту, виражену у грошовій формі, між різними суб'єктами господарювання, то фінанси домогосподарств забезпечують подальший розподіл цієї вартості між членами домашнього господарства. Отже, та частина національного доходу, що припадає на частку окремого домогосподарства і розподіляється між його членами (як неповнолітніми, так і працюючими та непрацюючими), і є втіленням розподільної функції. При цьому суб'єктами розподілу виступають члени домогосподарства, а об'єктом розподілу є його сукупний дохід. Розподільна функція фінансів домогосподарств на практиці реалізується у відносинах домогосподарств з іншими сферами або ланками фінансової системи (зокрема, бюджетами, державними цільовими фондами, підприємствами, установами й організаціями, інституціями фінансового ринку), в результаті чого утворюються первинні та вторинні доходи домогосподарств; а також у межах одного домогосподарства – в процесі розподілу його сукупного доходу між усіма членами, в результаті чого на рівні окремого домашнього господарства відбувається формування відповідних грошових фондів цільового призначення (фондів споживання і заощадження, резервного фонду).

Сучасне домогосподарство є окремим суб'єктом господарювання, тому рівень життя його членів повністю залежить від величини отримуваних ними доходів, обсяг яких під впливом певних факторів може збільшуватись або зменшуватись. Це зумовлює необхідність здійснення контролю як за зміною величини, так і цільовим використанням доходу в межах різних фондів з метою підтримання або ж підвищення звичного рівня життя. Зазначені процеси є відображенням *контрольної функції* фінансів домогосподарств.

Означені функції фінансів домогосподарств є взаємозалежними і взаємопов'язаними, діють одночасно, доповнюючи одна одну, й по-різному реалізуються кожним домашнім господарством, маючи свою специфічну особливість і неповторну природу.

3. Бюджет домогосподарства як інструмент управління фінансами: сутність, структура, особливості формування.

Центральне місце в управлінні фінансами домогосподарств займає планування, складання, виконання і контроль за виконанням сімейного бюджету.

За формою бюджет домогосподарства є основним фінансовим планом, в якому відображені результати розподільних процесів, тобто джерела та обсяги надходжень (дохідна частина) і напрями розподілу та використання коштів (витратна частина) (табл. 10.3). Вести бюджет домогосподарства можна на папері або ж у гаджеті; він може мати довільний, але насамперед зручний для його розробника вигляд.

Головною метою складання бюджету є деталізація доходів і витрат домогосподарства для забезпечення контролю за надходженням коштів та їхнім ефективним витрачанням. Це дозволить уникати тимчасової нестачі коштів унаслідок великих витрат і затримки дохідних надходжень. При цьому чим меншою сумою коштів володіє домогосподарство, тим важливішим для нього є складання деталізованого бюджету.

У бюджеті домогосподарства акумулюються індивідуальні надходження працюючих членів сім'ї, а також інші доходи, за допомогою яких покриваються як загальні потреби домашнього господарства, так і особисті потреби всіх його членів. Отже, за допомогою бюджету домогосподарства відбувається перерозподіл доходів між усіма членами сім'ї, незалежно від того, хто є основним постачальником грошових коштів. При розгляді бюджету домогосподарства коректніше говорити про систему бюджетів у межах єдиного сімейного бюджету, оскільки кожен із його членів може вести індивідуальний облік своїх доходів і витрат незалежно від того, яка модель управління фінансами характерна для конкретного домашнього господарства.

Існує три найбільш поширені моделі бюджету домогосподарства: загальний сімейний бюджет, особисті бюджети подружжя і три бюджети (загальний сімейний та два особисті бюджети подружжя).

Залежно від мети управління та масштабів майна, члени домогосподарства можуть складати тижневі, місячні, квартальні та річні бюджети. На практиці найбільш поширеними є місячні та річні бюджети. Місячні бюджети відображають циклічність надходження основних доходів (заробітна плата, пенсії, стипендії тощо) і здійснення низки витрат більшості людей (оплата за житлово-комунальні послуги, сплата податків

тощо). Річні бюджети більше зорієнтовані на витрачання коштів на предмети тривалого користування та деякі річні платежі й перерахунки за послуги (сплата податків, оплата за навчання тощо).

При складанні бюджету домогосподарства до розділу «*Доходи*» зараховують усі надходження, які його члени очікують отримати у новому періоді (заробітну плату, премії, проценти за вкладами, доходи від здавання рухомого чи нерухомого майна в оренду, пенсії, стипендії тощо). Якщо доходи є непостійними і непередбачуваними (наприклад, періодичні гонорари), то доцільно порахувати частоту таких надходжень за останні місяці та вивести середнє значення.

Розділ «*Витрати*» варто розбити на декілька груп, причому для кожного виду витрат створити окрему комірку в таблиці. Наприклад, до групи «Невідкладні витрати» можна зарахувати витрати на харчування, придбання засобів гігієни, побутової хімії, оплату житлово-комунальних послуг, квартплату, плату за навчання, відвідування дитячого садка, сплату відсотків за кредит тощо. До групи «Витрати, які можна відкласти» доцільно зараховувати витрати на придбання одягу, взуття тощо. Група «Витрати, які формують стиль життя» передбачатиме витрати на оплату послуг стільникового зв'язку, мережі інтернет, утримання автомобіля, харчування поза домом, відвідування салонів тощо. Можна також виділяти окремим рядком таку групу витрат, як «Відпочинок і розваги», до якої зараховувати витрати на організацію свят і дозвілля у вихідні дні, на походи в кіно, театр, на придбання книг, дисків улюблених виконавців тощо.

Рівень доходів і структура витрат домогосподарств тісно взаємопов'язані. Цю закономірність уперше дослідив німецький статистик Е. Енгель, який стверджував, що зі зростанням доходу частка витрат на харчування зменшується; витрати на одяг, житло, опалення й освітлення змінюються порівняно менше, несуттєво; а частка витрат на задоволення культурних й інших нематеріальних потреб значно збільшується. Отже, потреби споживачів задовольняються від простіших (актуальних) до вищих залежно від доходів домогосподарств.

Важливим, на наш погляд, є виділення у бюджеті домогосподарства так званого «*резервного*» фонду, з якого можна фінансувати витрати, які вимагають попередніх накопичень (наприклад, здійснення ремонту, проведення відпустки за кордоном, купівля меблів, побутової техніки, організація сімейних свят тощо). Оптимальною є величина резервного фонду у межах шестимісячного обсягу витрат домогосподарства.

При цьому створювані домогосподарством резерви передусім мають бути високоліквідними, тобто здатними якомога швидше перетворюватися в реальні гроші. Найбільш ліквідним резервом є готівкові гроші, які можуть зберігатися вдома або у банківському сейфі. Загалом готівкові резерви доцільно розподіляти за різними валютами

(наприклад, гривні – 40%, долари – 30% і євро – 30%), що сприятиме зменшенню ризику втрат при різких коливаннях курсів. До високоліквідних активів можна зарахувати також гроші на кредитних картках (у надійному банку). Головне, щоб на картці завжди був мінімальний залишок, котрий у будь-який момент можна використати, знявши готівку через банкомат або розплатившись безпосередньо карткою. Наступний за ліквідністю резерв – банківські депозити (бажано короткострокові) у максимально надійному банку, які також доцільно розподіляти за різними валютами. Певною мірою до резервів можна зарахувати невеликі вироби з дорогоцінних металів, які за необхідності можуть бути реалізовані та перетворені в готівку (проте важливо пам'ятати, що на ціну і ліквідність ювелірних виробів суттєво впливає такий фактор, як мода).

Однак навіть якщо члени домогосподарства будуть вести свої бюджети не систематично, а лише впродовж обмеженого періоду (наприклад, одного чи кількох місяців), то і тоді це буде корисним, оскільки такий облік дасть можливість виявити багато резервів для зменшення витрат, на які раніше не звертали уваги, а отримана інформація допоможе більш раціонально здійснювати поточні витрати.

Якщо у бюджеті домогосподарства виникає *профіцит* (перевищення доходів над витратами), то він може бути використаний членами домашнього господарства на збільшення заощаджень, котрі в майбутньому можуть трансформуватися в інвестиції за допомогою різних фінансових інструментів. Джерелами покриття *дефіциту* бюджету (перевищення витрат над доходами) можуть бути такі: зменшення поточних витрат; зниження обсягу інвестицій; залучення кредитних ресурсів (є доцільним лише у разі їхнього ефективного використання, здатного збільшувати доходи домогосподарства або сприяти отриманню іншого бажаного ефекту).

Загалом без детального розпису бюджету домогосподарства та його ретельного аналізу можна обійтися. Проте без аналізу власного фінансового стану дуже важко вишукати резерви для економії, що стала надзвичайно актуальною для багатьох вітчизняних домогосподарств в умовах фінансової кризи. І хоча, на перший погляд, ці резерви не такі й суттєві, проте постійне їхнє використання дасть змогу зекономити значні кошти для сімейного бюджету.

Таким чином, у сучасних умовах формування бюджету та відстежування його виконання є важливими складовими управління фінансами домогосподарства, що спонукає до раціонального використання коштів.

4. Заощадження домогосподарств, їхня класифікація, мотиви та чинники.

У сучасних економічних умовах домогосподарства стають дедалі активнішими заощадниками, а також потенційними інвесторами вітчизняної економіки, вкладаючи

тимчасово вільні кошти у різні фінансові інструменти.

За формою *заощадження* – це частина неспожитого у поточному періоді сукупного доходу домогосподарства, яка при організованій формі заощаджень трансформується в інвестиційні витрати (тобто витрати, спрямовані на приріст фінансових активів домогосподарства), а при неорганізованій формі – виводиться на певний час з обігу (тобто залишається «на руках» у населення).

Отже, *заощадження домогосподарств* – це частина доходів населення, яка залишається після сплати обов'язкових платежів та здійснення поточних споживчих витрат і яку члени домогосподарств вкладають передусім у фінансові (рідше – нефінансові) активи з метою отримання майбутніх доходів або ж відкладають (виводять на певний період з особистого користування) для задоволення майбутніх потреб.

Загалом заощадження домогосподарств можна розглядати з таких основних позицій: як *частину доходів*, яка не споживається у поточному періоді та спрямована на забезпечення потреб домогосподарств у майбутньому; як *процес використання грошових ресурсів* домогосподарств з метою отримання майбутніх доходів чи забезпечення майбутнього споживання; як витрати домогосподарств *інвестиційного характеру*.

Заощадження домогосподарств класифікують за різними ознаками.

За *функціональною спрямованістю* (або спонукальними мотивами для здійснення заощаджень) заощадження домогосподарств поділяють на *мотивовані (або добровільні) та немотивовані (або вимушені)*. Мотивовані заощадження, як правило, є добровільними. Це означає, що громадяни свідомо та добровільно відмовляються від певної частки поточного споживання для забезпечення майбутніх потреб. Заощаджуючи частину отриманого доходу, домогосподарства керуються різними мотивами, з-поміж яких:

- створення резерву на випадок непередбачених обставин (наприклад, хвороби, нещасного випадку, втрати роботи) – мотив перестороги;

- бажання забезпечити добробут прийдешнього покоління – мотив спадку;

- накопичення заощаджень у працездатному віці з метою забезпечення гідного майбутнього (наприклад, турбота про старість, майбутній добробут дітей, їхню освіту, одруження) – мотив життєвого циклу;

- накопичення коштів для купівлі товарів тривалого користування або ж оплати послуг, які потребують значних коштів (придбання автомобіля, нерухомості, здобуття освіти, організація відпочинку, оплата медичного обслуговування тощо), – накопичувальний мотив;

- задоволення почуття скнарості шляхом немотивованого накопичення грошей та інших активів – мотив жадібності;

- насолодження почуттям матеріальної незалежності та свободою дій і поведінки – мотив незалежності;
- здійснення заощаджень з метою отримання прибутку – інвестицій- ний мотив.

Однак інколи виникають ситуації, коли громадяни через певні, не- залежні від них, обставини змушені відмовлятися від звичних обсягів споживання і збільшувати свої заощадження. У таких випадках форму- ються немотивовані (вимушені) заощадження, які виникають унаслідок перевищення платоспроможності над рівнем потреб (наприклад, коли рівень доходів доволі високий і перевищує нинішні потреби або ж коли рівень пропозиції та якість пропонованих товарів чи послуг не задоволь- няють попит споживачів).

За характером мобілізації заощадження домогосподарств поді- ляють на *організовані* (кошти, які за допомогою посередників – банків, небанківських кредитних установ, страхових компаній, інститутів спільного інвестування тощо – розміщені на фінансовому ринку і за- безпечують їхнім власникам дохід у вигляді відсотків, дивідендів) та *неорганізовані* (кошти в національній та іноземній валюті, що знахо- дяться «на руках» у населення, у банківських сейфах тощо). Організова- ні заощадження є більш економічно вигідними як для населення, так і суб'єктів фінансового ринку та держави загалом. А наявність неоргані- зованих заощаджень не вигідна не лише їхнім власникам, котрі позбав- лені можливості отримувати відповідні доходи, а й державі, оскільки значні їхні обсяги ускладнюють процес регулювання грошової маси в обігу.

За формою здійснення заощадження домогосподарств поділяють на: *кошти на рахунках у банках та небанківських фінансових уста- новах (кредитні спілки, недержавні пенсійні фонди, страхові компанії зі страхування життя), вкладення в цінні папери (насамперед акції та облігації), у нерухомість, дорогоцінні метали, антикваріат, твори мистецтва, готівкові заощадження в іноземній і національній валюті* тощо.

Вітчизняні домогосподарства традиційно впродовж тривалих років надають перевагу такій формі заощаджень, як *банківський депозит*, що пов'язано із такими його характеристиками: отримання фіксовано- го, передбачуваного доходу; можливість одержання інших банківських послуг; гарантоване відшкодування коштів у разі банкрутства банку Фондом гарантування вкладів фізичних осіб; регулювання банківських операцій з боку НБУ; захищеність від крадіїв. Проте цій формі заоща- джень властиві також певні *недоліки*, зокрема: невисокий рівень дохід- ності, який не перекриває інфляційне знецінення депозитних коштів; втрата доходів при достроковому знятті коштів; невідшкодування ко- штів Фондом гарантування вкладів, які більші за встановлену законом суму (200 тис. грн або 600 тис. грн після закінчення дії воєнного стану в

Україні).

Окрім депозитів, українські банки пропонують також певні інструменти для інвестування заощаджень домогосподарств у *золото й інші дорогоцінні метали*, зокрема: банківські вклади, призначені для зберігання дорогоцінних металів; купівля золотих і срібних монет, виробів із дорогоцінних металів, золотих злитків. *Перевагами* інвестування у дорогоцінні метали є такі: вони не піддаються інфляції; їхня вартість напруму не залежить від макрофінансової державної політики, валютного курсу, дохідності вкладів тощо; у тривалій перспективі фіксується стабільно зростаючий тренд ціни на золото. До *недоліків* такої форми інвестування зараховують: низьку ліквідність; невисоку дохідність; неможливість відшкодування депозитів у дорогоцінних металах Фондом гарантування вкладів фізичних осіб.

Фондовий ринок (ринок цінних паперів) – це частина ринку капіталів, де здійснюються емісія, купівля і продаж цінних паперів. Українці нині мало інвестують у *цінні папери*, зокрема акції й облігації, оскільки вітчизняний фондовий ринок дотепер залишається доволі нерозвиненим. І хоча *акції* є більш ризиковими цінними паперами порівняно з облігаціями (першим властивий ризик невиконання дивідендів, ризик втрати доходу від зниження курсу акцій тощо), однак цінні папери мають певні переваги, зокрема: можливість отримання великих дивідендів; імовірність надходження значних доходів від зростання курсу акцій; можливість для інвестора впливати на діяльність акціонерного товариства.

Найвагомішими перевагами *облігацій* як боргових цінних паперів є: гарантована і заздалегідь відома величина отриманого доходу; можливість, на відміну від акцій, дострокового погашення. Основними *недоліками* облігацій є те, що вони мають меншу дохідність порівняно з акціями та не дають права на участь в управлінні товариством.

Упродовж останніх років в Україні набули популярності серед вітчизняних домогосподарств вкладення у державні цінні папери, зокрема *облігації внутрішньої державної позики* (ОВДП), що визначено такими їхніми перевагами: значно вища дохідність (навіть порівняно із таким традиційним для українців інвестиційним інструментом, як гривневий банківський депозит); надзвичайно гнучкі терміни здійснення заощаджень (від 3 місяців до 6 років); поверненість вкладених заощаджень, яка гарантується державою в особі Міністерства фінансів України; звільнення отриманих доходів за ОВДП від сплати податку на доходи фізичних осіб і військового збору; можливість інвестування коштів у різних валютах (гривня, долар, євро).

З початку неспровокованої російської агресії проти України Міністерство фінансів України розпочало аукціони з продажу нового різновиду облігацій внутрішньої державної позики – *військових облігацій*, які стали вагомим інвестиційним інструментом

для громадян і джерелом наповнення дохідної частини державного бюджету. Важливими перевагами військових облігацій як інвестиційного інструменту є: можливість поштучного придбання (одна облігація коштує 1000 грн); відсутність обмежень за статусом фізичних осіб і компаній; отримання доволі привабливого доходу у формі відсотків; фіксація дохідності на весь період випуску цінних паперів; відсутність необхідності підтверджувати джерело походження коштів; гарантія від держави повернення всієї суми вкладень; відсутність сплати податку на доходи фізичних осіб та військового збору. Крім того, військові облігації містять великий соціальний посил, оскільки кожна інвестована у такі облігації гривня наближає перемогу України у повномасштабній війні, адже залучені за допомогою військових облігацій кошти спрямовуються на фінансування оборонних потреб в умовах воєнного стану. Єдиним недоліком інвестування у такі облігації може бути тільки ризик дефолту (тобто ризик несплати Україною взятих зобов'язань), що є доволі малоімовірним.

Вітчизняні домогосподарства з метою здійснення заощаджень можуть придбавати рухоме чи нерухоме майно, вироби із дорогоцінних металів, твори мистецтва, антикваріат тощо. Метою таких інвестицій є отримання доходу за зростання вартості цих активів у майбутньому.

Інвестиції в об'єкти *нерухомості* теж мають як переваги, так і певні недоліки. Основними *перевагами* інвестування у нерухомість є: відносна надійність таких вкладень і стабільність отримуваних від них доходів (перепродаж об'єктів нерухомості чи їхнє здавання в оренду) за високої ймовірності зростання цін на цей актив. *Недоліками* інвестування в об'єкти нерухомості є: висока вартість придбання цього активу; продаж нерухомості вимагає певного часу; можливість зниження цін на ринку нерухомості.

Особливості інвестицій у *твори мистецтва й антикваріат*: кожен мистецький твір чи антикварний виріб є унікальним, тому ціна на такі об'єкти інвестування формується по-іншому, ніж на звичайні товари; вкладення у твори мистецтва й антикваріат розраховані на довготривалу перспективу (35–40 років і більше); для продажу твору мистецтва чи антикваріату потрібен певний час, а деякі речі не завжди можна продати; необхідно мати спеціальні знання та постійно їх поновлювати або ж повністю довіряти професіоналам у сфері мистецтва і антикваріату. Відповідно основна *перевага* інвестицій у твори мистецтва й антикваріат – стабільно зростаючий тренд ціни на ці активи, а *недоліками* є: велика вартість творів мистецтва і антикваріату; їхня низька ліквідність; складність і дороговизна вартісного оцінювання; додаткові витрати на зберігання.

Неорганізовані заощадження – це готівкові кошти в національній чи іноземних валютах, що зберігаються «на руках» у населення або банківських сейфах, тобто не залучені до обігу на фінансовому ринку. Основною і єдиною *перевагою* готівкових

заощаджень є їхня висока, а фактично абсолютна, ліквідність. *Недоліки* цієї форми заощаджень: вони не забезпечують доходу; знецінюються внаслідок інфляції; іноді призводять до збитків (стосується насамперед іноземної валюти внаслідок коливання курсу); можуть бути викрадені або ж пошкоджені (внаслідок пожежі чи затоплення).

З метою здійснення інвестиційної діяльності домогосподарства формують інвестиційний портфель. *Інвестиційний портфель* – це цілеспрямовано сформована сукупність об'єктів фінансового та/або реального інвестування, призначена для реалізації попередньо розробленої стратегії з метою підвищення власного добробуту й отримання додаткового доходу. У процесі формування інвестиційного портфеля домогосподарства використовують основні *стратегії інвестування*: консервативну, агресивну та помірковану.

Використовуючи *консервативну стратегію*, інвестор вкладає кошти в активи з низьким рівнем ризику. Така стратегія не передбачає високого заробітку, але практично усунена можливість повної втрати коштів. *Агресивна стратегія* інвестування передбачає вкладення коштів в активи з високим рівнем ризику. Така стратегія передбачає максимально високий рівень доходності, але можлива значна або повна втрата коштів. При *поміркованій стратегії* інвестиційний портфель формується на основі як агресивної, так і консервативної стратегії. За такої стратегії частина інвестицій забезпечує високу прибутковість, інша частина – високу надійність.

Важливим напрямом теорії та практики заощаджень домогосподарств є дослідження впливу окремих *факторів* на цей процес. Найважливішим фактором є величина доходу, який залишається у розпорядженні членів домогосподарства після сплати всіх податків та інших обов'язкових платежів. Проте, крім величини поточного доходу, суттєвий вплив на обсяги заощаджень, а також пропорції, в яких вони поділяються на організовані та неорганізовані, здійснюють й інші фактори, зокрема: *внутрішні* (рівень, структура та пріоритети споживчих витрат членів домогосподарства, досвід ощадно-інвестиційної діяльності, очікування домашніх господарств щодо динаміки цін та змін у поточному доході, демографічні чинники) та *зовнішні* (рівень довіри населення до інститутів фінансового ринку, стан законодавчого забезпечення операцій, що здійснюються на фінансовому ринку України, наявність широкого спектра інструментів інвестування, величина відсоткових та податкових ставок тощо).

Із сукупності внутрішніх і зовнішніх факторів виокремлюють *економічні* (рівень поточного доходу та величина сукупного багатства домогосподарства, макроекономічна ситуація, рівень цін, величина відсоткових і податкових ставок, рівень розвитку фінансового ринку), *політичні* (стабільність політичної ситуації в країні, ефективність державної фінансової політики), *демографічні* (розмір і вікова структура домогосподарства,

рівень освіти загалом та фінансової грамотності зокрема, сектор зайнятості членів домашнього господарства), *соціальні* (рівень розвитку системи соціального захисту населення, соціальна стабільність у суспільстві, соціальна структура населення), *психологічні* (менталітет, національні особливості, релігія, звичаї, традиції та досвід здійснення заощаджень), *територіальні* (місце проживання членів домогосподарства, а саме: міський населений пункт чи сільська місцевість) та інші фактори.

Формуючи особисті заощадження, населення визначає передусім завдання-мінімум – зберегти власні заощадження, а також за можливості досягти завдання-максимуму – якомога вигідніше примножити свій капітал із якнайменшими ризиками втрати доходів. При цьому успішне виконання цих завдань є важливим як для домогосподарств (адже невдалий вибір форми заощаджень знижує спонукальні мотиви до їхнього здійснення в майбутньому), так і для держави (оскільки невеликі, але масові заощадження населення формують масивні обсяги національних заощаджень, що в підсумку стимулює економічний розвиток у країні).

У сучасних умовах української економіки необхідними є розроблення і впровадження дієвих та ефективних механізмів залучення заощаджень вітчизняних домогосподарств до економічних процесів. Найбільш пріоритетними напрямками у цій сфері є:

- *інституціональний* (становлення і стрімкий розвиток, окрім розгалуженої мережі банківських установ, різних небанківських фінансово-кредитних інституцій: кредитних спілок, недержавних пенсійних фондів, інститутів спільного інвестування тощо);

- *інструментальний* (розширення переліку фінансових послуг і продуктів, що надаються приватному інвестору, а також продукування нових інвестиційних інструментів, створення належних умов для диверсифікації вкладень домогосподарств);

- *гарантійний* (удосконалення чинного законодавства щодо гарантування вкладів фізичних осіб з урахуванням передового зарубіжного досвіду, а також захист і підтримка конкурентних позицій вітчизняних фінансових установ щодо аналогічних установ-нерезидентів на українському ринку, оскільки входження у національну фінансову систему іноземних власників та іноземного капіталу ускладнює процес прогнозування та контролю за ефективністю їхнього функціонування);

- *освітньо-інформаційний* (створення належних умов для здобуття громадянами необхідних знань щодо основних тенденцій та особливостей функціонування фінансового ринку, а також доступних пересічному інвестору джерел отримання необхідної фінансової інформації).

Тема 11. Страхування. Страховий ринок

- 11.1. Економічна природа і сутність страхування.
- 11.2. Функції принципи страхування.
- 11.3. Класифікація страхування та перестраховування.
- 11.4. Поняття страхового ринку, його структура.

1. Економічна природа і сутність страхування

Страхування є однією з найбільш давніх і складних економічних категорій, невід'ємною частиною людського життя. Страхові відносини виникли у суспільстві в процесі його історичного розвитку. Людство завжди прагнуло захистити себе від різного роду ризиків та було змушене вживати запобіжні заходи для забезпечення достатніх умов життєдіяльності та виробничого процесу.

Термін «страхування» походить від латинських слів «securus» і «sine cura», що означають «безтурботний». Поняття «страхування» доволі часто пов'язують зі словом «страх», а тому вживають у значеннях «підтримка»,

«гарантія успіху», «захист», «убезпечення».

Кінець XIX–XX ст. характеризуються виникненням нового наукового напрямку – науки про страхування. Однак у цей період страхування як економічне явище розвивалося дуже повільно, оскільки не було належного наукового підґрунтя для розвитку страхових відносин та недостатнім був розвиток страхової теорії, котрі б сформували методологічний фундамент для дослідження основних дефініцій і визначили можливості опрацювання основних напрямів науки про страхування.

Страхова теорія на цьому етапі розвитку страхової системи зробила вагомий внесок у методологію дослідження страхових відносин, визначила аналітичний апарат наукового пізнання: виявлення основних і загальних зв'язків та залежностей у системі страхування, використання методу абстракції для структурно-логічного аналізу страхових і перестраховувальних процесів, здійснення актуарних розрахунків, формування наукових гіпотез із страхової проблематики.

Фундаментальні дослідження у галузі ризиків зумовили формування теорії ризику, яка створює методологічну основу наукового пізнання у страхуванні й набуває особливого розвитку на початку XX ст. Велика заслуга в цьому напрямку діяльності німецьких учених В. Р. Гейльмана та П. Альбрехта, які трактують теорію ризику як науку, що формується у таких сферах: з одного боку, вона є окремою складовою прикладної математики, а з іншого – спеціальною страховою наукою, що поєднує основи страхової математики і політики страховиків у галузі ризику; а процес ризику – як серцевину кожної ризикотеоретичної проблеми [378, с. 879; 360, с. 144]. Відповідно у середині XX ст. результати активних наукових пошуків привели до формування нового наукового напрямку

страхової математики – «новітньої теорії ризику», яка згодом виокреми- лась у самостійну наукову галузь. Отже, наявність ризику загрози до- бробуту людства визначає необхідність здійснювати страхування, яке є засобом протидії ризикам, методом фінансування їхніх наслідків, спо- собом контролю за ризиками та забезпечує гарантії захисту майнових інтересів юридичних і фізичних осіб. Крім того, страхування формує захист від несприятливих змін ринкової кон'юнктури, що можуть негативно вплинути на життєдіяльність усіх суб'єктів ринкових відносин.

Узагальнюючи позиції науковців і практиків щодо визначення еко- номічної природи страхування та його місця у системі економічних від- носин, виокремимо теоретичний і прикладний підходи до з'ясування сутності страхування та його сучасного змістового наповнення.

Теоретичний підхід передбачає визначення страхування як еконо- мічної категорії, а саме як системи економічних (перерозподільних) від- носин, що охоплює:

- формування спеціального грошового фонду коштом внесків фі- зичних та юридичних осіб;
- використання цього фонду для відшкодування збитків унаслідок несприятливих подій (ризиків).

З позиції цільового формування і використання страхового фонду страхування можна вважати фінансовими відносинами. Водночас стра- хування охоплює особливі фінансові відносини, які дають підстави від- різняти страхування від інших економічних категорій. Доцільно виокре- мити ознаки, що характеризують специфіку категорії страхування:

- перерозподільні відносини між учасниками сформованого страхо- вого фонду;
- наявність страхового ризику, тобто імовірного характеру від- носин;
- солідарне розкладення збитку між учасниками страхування;
- поворотність страхових платежів, мобілізованих у страховому фонді.

Наведені ознаки вказують на те, що страхування взаємодіє з такими економічними категоріями, як фінанси і кредит, проте має також прин- ципові відмінності.

По-перше, страхування, як і фінанси, зумовлене рухом грошових коштів у процесі формування та використання відповідних цільових фондів шляхом розподілу та перерозподілу доходів і нагромаджень усіх суб'єктів господарювання. З одного боку, наявність такої ознаки набли- жує страхування до категорії фінансів, а з іншого – акцентує на його особливостях.

По-друге, для страхування характерні економічні відносини, пов'язані лише з перерозподілом доходів і коштів для нагромадження з метою відшкодування збитків. Перерозподіл між учасниками страхо- вих відносин має замкнений характер, пов'язаний із

солідарним розкладенням завданого збитку. Замкненість полягає у тому, що використання страхового фонду обмежується суб'єктами, які брали участь у його формуванні. Тоді як однією з ознак фінансових відносин є нееквівалентний характер перерозподілу.

По-третє, страхування базується на можливості настання страхового випадку, тобто страхуванню властивий імовірнісний характер відносин. Відповідно рух грошових коштів у страхуванні залежить від ступеня ймовірності заподіяння збитку страховими подіями. Чим вища така ймовірність, тим більшим є страховий внесок і розмір відшкодування. Фінансування має плановий характер формування та використання грошових фондів.

По-четверте, замкнене розкладення збитків зумовлює таку специфічну ознаку страхування, як поверненість страхових платежів, внесених до страхового фонду. Внески кожного учасника страхового фонду призначені для страхових виплат, тобто повертаються у вигляді страхових сум або страхового відшкодування. Принцип повернення коштів характерний також для такої економічної категорії, як кредит, однак не можна стверджувати, що страхувальник кредитує страховика, оскільки він купує страховий захист. Проте кредитний характер страхових відносин властивий насамперед страхуванню життя, кошти за яким повертаються або платникові, або спадкоємцям, тоді як для ризикових видів страхування цей принцип виконується лише у разі настання страхових подій.

Отже, страхування як економічна категорія – це сукупність перерозподільних відносин, які виникають між двома суб'єктами – страховиком і страхувальником – з приводу формування грошових фондів (страхових резервів) на основі сплати останнім страхових внесків (платежів, премій) з метою захисту майнових інтересів у разі настання страхових випадків та поповнення цих фондів у процесі ефективного розміщення тимчасово вільних коштів на фінансовому ринку.

З позицій прикладного підходу страхування визначають як «правовідносини щодо захисту страхових інтересів фізичних та юридичних осіб», «вид діяльності (бізнесу)», «форму фінансового посередництва», «метод нейтралізації ризиків».

Сутність страхування як складного багатогранного поняття доцільно розглядати за такими аспектами (рис. 12.1).

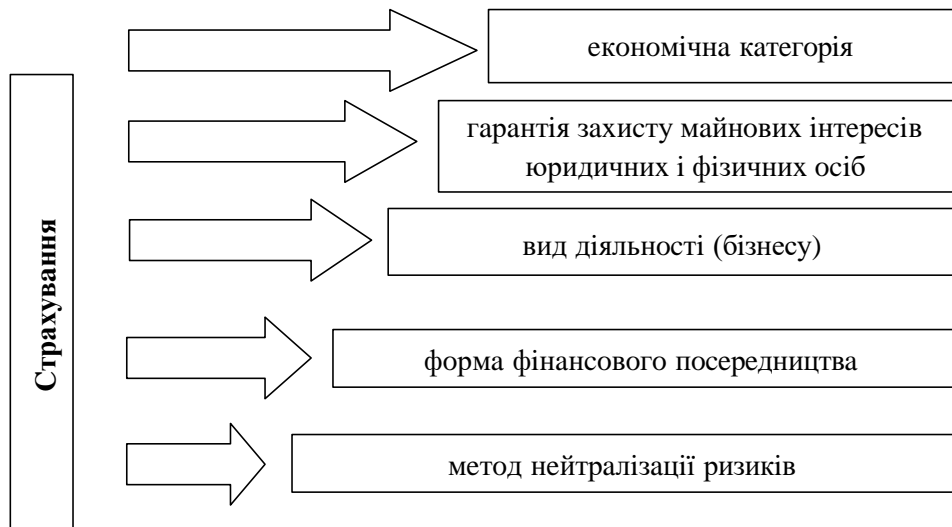

Рис. 11.1. Страховання як багатоаспектне поняття

Відповідно до прагматичного підходу сутність страхування визна- чається з урахуванням:

1) *юридичного характеру відносин* як правовідносин щодо захисту страхових інтересів фізичних та юридичних осіб (страховий захист) при страхуванні ризиків, пов'язаних із життям, здоров'ям, працездатністю та пенсійним забезпеченням, володінням, користуванням і розпорядженням майном, відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди особі або її майну, а також шкоди, заподіяної юридичній особі, у разі настання страхових випадків, визначених договором страхування, на основі коштів фондів, що формуються шляхом сплати страхувальниками страхо- вих премій (платежів, внесків), доходів від розміщення коштів таких фон- дів та інших доходів страховика, отриманих згідно із законодавством. Таке трактування страхування, що наведено в Законі України «Про стра- хування», є комплексним та враховує його правову природу, передбачає фінансову складову, ризиковий характер страхових відносин, комерційні засади бізнес- процесів у страхуванні. Правові договірні відносини перед- бачають обов'язок страховика здійснити страхові виплати у разі настання страхових подій згідно з договором страхування, а отже, гарантують за- хист майнових інтересів громадян та підприємств;

2) *організаційно-правового погляду*:

– як виду діяльності (бізнесу), котрий, з одного боку, забезпечує захист майнових інтересів страхувальника, пов'язаних із формуванням га- рантій виконання зобов'язань за договором страхування, а з іншо- го – право отримати додаткові доходи за результатами страхової та інвестиційної діяльності для страховика;

– як форми фінансового посередництва, що забезпечує формування та цільове використання спеціальних грошових фондів і таким чи- ном створює для всіх учасників страхових процесів рівні права, ви- кликає потужну психологічну мотивацію для їхньої економічної ді- яльності, надає впевненості у розвитку бізнесу, забезпечує гарантії матеріального добробуту;

3) *управлінської позиції* як методу управління ризиками страхування, що є методом нейтралізації ризиків, фінансування наслідків збиткових подій у всіх сферах життя та господарської діяльності.

У листопаді 2021 р. було ухвалено новий Закон України «Про страхування», який кардинально відрізняється від попереднього та містить багато положень, що уніфіковані з європейським законодавством. Національний банк України одним зі своїх пріоритетів визначив оновлення застарілого законодавства, яке, на думку фахівців, не відповідало ні потребам учасників ринку, ні запиту споживачів цих послуг.

Новий закон змінює широкий спектр вимог до ліцензування страховиків, оцінювання їхньої платоспроможності, проведення корпоративного управління й ризик-менеджменту страховиків, припинення діяльності страхових компаній, класифікації страхування тощо.

Відповідно до Закону України «Про страхування», діяльність на ринку страхування охоплює діяльність із страхування та діяльність з надання супровідних послуг на ринку страхування. При цьому діяльність з надання супровідних послуг на ринку страхування охоплює діяльність із надання посередницьких та допоміжних послуг.

Згідно з основними положеннями чинного страхового законодавства, діяльність із страхування містить:

- 1) пряме страхування за класами страхування, визначеними цим законодавством;
- 2) перестраховання за класами страхування, визначеними законодавством;
- 3) діяльність, пов'язану з управлінням активами страховика;
- 4) діяльність із реалізації страхових продуктів страховика відповідно до цього закону;
- 5) іншу діяльність, пов'язану із здійсненням прямого страхування та/або перестраховання, визначену нормативно-правовими актами регулятора.

При цьому розрізняють пряме страхування та перестраховання. Зокрема, пряме страхування – це правовідносини з передачі ризику від страхувальника страховику за плату на умовах, визначених договором страхування або законодавством, з метою захисту страхового інтересу

фізичних та юридичних осіб. Перестраховання – це правовідносини з передачі перестраховальником (цедентом, ретроцедентом) та взяття перестраховиком (цесіонером, ретроцесіонером) за плату ризику щодо виконання перестраховальником (цедентом, ретроцедентом) частини своїх обов'язків перед страхувальником та відшкодування витрат (здійснення виплат) на умовах, визначених договором перестраховання.

У Законі України «Про страхування» передбачено, що діяльність із надання

посередницьких послуг на ринку страхування охоплює такі її види:

- 1) діяльність з реалізації страхових продуктів;
- 2) діяльність з реалізації перестрахових продуктів;
- 3) діяльність з надання інших посередницьких послуг, перелік яких визначається

нормативно-правовими актами регулятора.

У страховому законодавстві визначено, що учасники ринку страхування – це страховики, перестраховики та надавачі супровідних послуг на ринку страхування, їхні об'єднання, клієнти.

Відповідно до чинного страхового законодавства, страховик – це фінансова установа або філія страховика-нерезидента, що має право здійснювати діяльність із страхування на території України. Крім того, діяльність із страхування на території України мають право здійснювати винятково: страховики-резиденти, філії страховиків-нерезидентів, що отримали ліцензію відповідно до цього закону; страховики-нерезиденти з урахуванням певних положень цього закону. Страховики в Україні створюються у формі акціонерного товариства або товариства з додатковою відповідальністю (крім філій страховиків-нерезидентів).

Слова «страховик», «страхова», «страхова компанія», «страхова організація» та похідні від них дозволяється використовувати у назві лише тим юридичним особам, які мають ліцензію на здійснення діяльності із страхування або мають намір отримати таку ліцензію, а також об'єднанням таких юридичних осіб. Використовувати у своєму найменуванні слова «національний», «державний» або похідні від них має право лише страховик, 100% статутного капіталу якого належить державі.

Перестраховик (цесіонер, ретроцесіонер) – це страховик і страховик-нерезидент, які беруть ризик від страховика за договором перестраховання.

Клієнт – це особа, яка звернулася за отриманням або користується страховою чи перестраховою послугою. Клієнт, який вже придбав страхову послугу, що підтверджено укладеним договором страхування, називається страхувальником. Страхувальники – це юридичні особи і дієздатні громадяни, які уклали зі страховиками договори страхування, сплачують страхові премії та мають право на отримання відшкодування у разі настання страхового випадку.

Фізична особа, яка визначена страхувальником у договорі страхування, чиє життя, здоров'я, працездатність та/або пенсійне забезпечення є об'єктом страхування за цим договором страхування, трактується в страховому законодавстві як застрахована особа. Вигодонабувач – це особа, яка має право на отримання страхової виплати згідно з умовами договору страхування та/або відповідно до законодавства у разі, якщо страхувальник чи застрахована особа не зможе скористатися належними сумами

самостійно.

Згідно з Законом України «Про страхування» основними надавачами супровідних послуг на ринку страхування є страхові посередники – страховий брокер, страховий агент, субагент, перестраховий брокер, додатковий страховий агент. Крім того, передбачено визначення таких суб'єктів страхування, як «значимий страховик», «споживач», «відповідальний актуарій», «додатковий страховий агент».

2. Функції, принципи страхування

Економічній сутності страхування відповідають його функції, які конкретизують зміст цієї категорії. Функції страхування подано на рис. 12.2.

Ризикова функція (функція страхового захисту) полягає в переданні за певну плату страховику матеріальної відповідальності за наслідки ризику в разі настання страхових подій, передбачених чинним законодавством або договором страхування. Саме в межах реалізації ризикової функції визначається об'єктивна необхідність страхового захисту.

Функція формування і використання страхових резервів визначає особливість страхування як економічної категорії. За допомогою мобілізації достатнього обсягу страхових резервів у вигляді страхових внесків здійснюється відшкодування матеріального збитку в разі настання страхових випадків або виплата страхових сум при закінченні дії договору страхування життя. Право на покриття збитків та страхові виплати мають тільки ті фізичні та юридичні особи, які є безпосередніми учасниками формування страхового фонду. Реалізація фінансової функції страхування також відбувається в процесі управління страховими резервами з метою отримання доходів і прибутку.

Заощаджувальна функція дає змогу страхувальнику за допомогою страхових внесків накопичити певну страхову суму за умови відсутності страхового випадку за час дії договору страхування. Така функція характерна лише для довгострокового страхування. Серед заощаджувальних видів виокремлюється страхування життя.

Превентивна функція страхування спрямована на запобігання виникненню можливих збитків та зменшення їхніх наслідків від несприятливих страхових подій. Здійснення такої функції передбачає значний комплекс заходів, їхнє фінансування на основі частини коштів страхового фонду з метою зменшення страхового ризику. При цьому страховики та страхувальники об'єктивно зацікавлені у запобіганні настанню страхових випадків.

Рис. 11.2. Функції страхування

Інвестиційна функція страхування передбачає розміщення тимчасово вільних коштів страховика у різні активи на умовах безпечності, поворотності, прибутковості та диверсифікації. Специфіка договору страхування визначається особливістю перерозподілу коштів методом страхування та дає можливість страховику тимчасово, протягом дії договору, користуватися та розпоряджатися акумульованими у страхових резервах коштами страхувальників. При цьому забезпечуються умови для інвестування цих коштів у вигляді прямих інвестицій в економіку, через фондовий ринок або за допомогою фінансових посередників з метою отримання прибутку.

Контрольна функція забезпечується одночасно з іншими функціями у певних страхових взаємовідносинах. Відповідно до контрольної функції здійснюється фінансовий контроль за правильним проведенням страхових та інвестиційних операцій, оптимальним формуванням і цільовим використанням страхових капіталів.

Страхування ґрунтується на основних, вихідних положеннях, що забезпечують його дію як економічного інструменту. У страхуванні виділяють загальні та конкретні принципи (рис. 12.3).

Вільний вибір страховика і виду страхування означає, що всім страхувальникам надається можливість обирати будь-якого страховика, що має ліцензію на проведення страхування. А страховикам держава гарантує

вільний вибір видів добровільного страхування та рівні можливості у здійсненні діяльності.

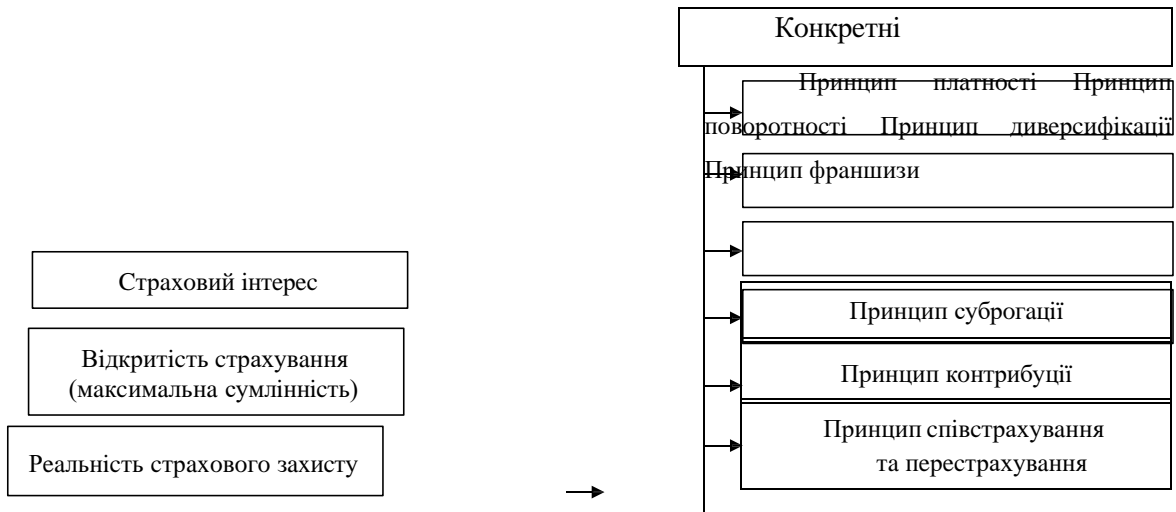

Рис. 11.3. Принципи страхування

Водночас створюються сприятливі умови для розвитку страхового ринку з метою забезпечення реалізації права на ефективний страховий захист юридичних і фізичних осіб.

Страховий ризик – це подія, на випадок виникнення якої проводиться страхування та яка має ознаки ймовірності та випадковості настання. Виявом реалізації страхового ризику є страховий випадок, тобто фактичне настання непередбачуваної події. У Законі України «Про страхування» зазначено, що страховий випадок – це подія, передбачена договором страхування або законодавством, ризик виникнення якої застрахований, з настанням якої виникає обов’язок страховика здійснити страхову виплату страхувальнику або іншій особі, визначеній у договорі страхування або відповідно до законодавства.

Відповідно до чинного страхового законодавства страховий інтерес – це матеріальна зацікавленість та/або потреба потенційного страхувальника (іншої особи, визначеної у договорі страхування) у страхуванні

ризиків, пов’язаних з життям, здоров’ям, працездатністю та пенсійним забезпеченням, з володінням, користуванням і розпорядженням майном, з відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди особі або її майну, а також шкоди, заподіяної юридичній особі. Будь-який договір страхування може бути укладений тільки за наявності у страхувальника інтересу до організації захисту на випадок втрати майна, здоров’я, працездатності чи життя. Це гарантує отримання певних доходів у разі настання обумовлених в страховому договорі подій. Зацікавленість у страховому захисті всіх

суб'єктів ринку шляхом передання відповідальності за наслідки ризику спеціалізованим установам – страховим компаніям зростає з потребою відшкодування збитку в умовах дефіциту фінансових ресурсів держави та підприємств або з можливостями одержання визначених страхових сум при завершенні дії договору страхування.

Принцип відкритості страхування (максимальної сумлінності) вважаємо принципом взаємної правдивості та довіри між страховиком та страхувальником. Страхувальник має надати страховику всю інформацію про об'єкт страхування для оцінювання ризику і встановлення ціни страхової послуги, а страховик зобов'язаний правильно визначити збиток і виплатити страхове відшкодування.

Принцип реальності страхового захисту передбачає виплату страхового відшкодування в розмірах реального збитку. Реалізація такого принципу вимагає створення умов, за яких досягається мета страхування – забезпечення гарантій надання страхового захисту. У цьому контексті доцільно дотримуватися конкретних принципів страхування.

Принцип платності передбачає передачу ризику за плату від страхувальника до страховика. Це дає змогу страховику сформувати відповідні страхові резерви, забезпечити окупність і прибутковість діяльності. Принцип поворотності означає повернення страхувальнику страхо-

вих платежів у вигляді страхового відшкодування в разі настання страхового випадку (при ризиковому страхуванні) або страхової суми (при страхуванні життя).

Принцип диверсифікації означає можливість здійснення страховими компаніями бізнес-процесів, безпосередньо не пов'язаних зі страхуванням, але спрямованих на забезпечення додаткових гарантій платоспроможності та виконання страхових зобов'язань. Чинним страховим законодавством визначено, що одним з видів діяльності з страхування, крім прямого страхування та перестраховання, є діяльність, пов'язана з управлінням активами страховика. На цьому принципі базується основна діяльність страховика в процесі розподілу взятих на страхування ризиків за територіальною й галузевою ознаками та інвестиційна діяльність, що пов'язана з розміщенням тимчасово вільних коштів в активах та управлінням ними.

Франшиза передбачає власну участь страхувальника у відшкодуванні збитків, тобто частина збитків не відшкодовується страховиком згідно з договором страхування та/або законодавством. Такий принцип застосовується з метою уникнення виплати за невеликими збитками, створення економічної зацікавленості в страхувальників, захисту страховиків від зловживань з боку страхувальників. При застосуванні франшизи відбувається поєднання самострахування з страхуванням.

На практиці розрізняють:

- умовну франшизу, тобто звільнення страховика від відшкодування збитку, що не перевищує встановленої у страховому договорі величини, та його повне покриття за умови, що обсяг збитку перевищує франшизу;
- безумовну франшизу, а саме звільнення страховика від відшкодування збитку в розмірі франшизи.

Суброгація означає передачу страховику, який виплатив страхове відшкодування, права вимоги до особи, відповідальної за заподіяний збиток. Інша назва – регресне право. На практиці таке право застосовується ще до настання реальної виплати страхового відшкодування.

Принцип контрибуції визначає, що одна страхова компанія пропонує іншій або іншим страховикам розподілити між собою виплату страхового відшкодування у разі страхування одного і того самого об'єкта одночасно кількома компаніями за однаковими ризиками. Для реалізації такого принципу на практиці необхідно перевірити достовірність інформації про наявність кількості полісів страхування за однаковими ризиками одних і тих самих предметів страхування, за якими необхідно відшкодувати збитки. З метою забезпечення надійного страхового захисту, платоспроможності та фінансової стійкості страховика у страхуванні застосовується принцип співстрахування (страхування об'єкта за одним спільним договором кількома страховиками) та перестрахування (передача однією страховою компанією іншій частини своїх зобов'язань згідно з укладеними договорами).

3.Класифікація страхування та перестрахування

Багатогранність і розгалуженість об'єктів страхування, широкий спектр страхових послуг визначають необхідність оптимального впорядкування взаємозалежних і взаємозумовлених елементів єдиного комп-

лексу страхових відносин. Це дасть змогу детальніше пізнати глибинну сутність страхування та окреслити напрямки розвитку страхового ринку в контексті врахування особливостей страхування за сферами діяльності страхових компаній та оподаткування, створення й реалізації страхових продуктів за видами страхування, визначення об'єктів страхування та обсягів відповідальності за страховими договорами, вибору методів передачі страхового ризику в перестрахування.

У Законі України «Про страхування» наведено класифікацію, що охоплює 23 класи страхування, зокрема 18 класів страхування іншого, ніж страхування життя, та 5 класів страхування життя (табл. 11.1).

В чинному страховому законодавстві зазначено, що перелік ризиків у межах класів страхування, характеристики та класифікаційні ознаки класів страхування, ризиків у

межах класів страхування, а також особливості здійснення діяльності із страхування та укладання договорів за класами страхування визначаються спеціальними законами з регулювання ринку страхування та нормативно-правовими актами регулятора. Відповідно регулятором – Національним банком України – 25.12.2023 р. прийнято Постанову «Про затвердження Положення про характеристики та класифікаційні ознаки класів страхування, особливості здійснення діяльності зі страхування та укладання договорів за класами страхування», яка є чинною з 1 січня 2024 р., де згруповано договори страхування відповідальності, страхування життя або/та здоров'я, страхування від збитків за класами та подано чітке роз'яснення кожного класу страхування щодо об'єкта, ризику та виплати страхового відшкодування.

Такий підхід до групування страхування за класами відповідає класифікації, яку застосовують країни-члени ЄС відповідно до директив ЄС із 1978 р. Проте, на відміну від класифікації в українському законодавстві, вона містить 7 класів довгострокового страхування (життя й пенсій) і 18 класів загального страхування.

У практичній страховій діяльності України страховики застосовують більш детальну класифікацію страхування з виокремленням форм проведення страхування, його галузей і видів з урахуванням статусу страховика та страхувальника в межах законодавчо визначених класів страхування (рис. 11.4). Оскільки одним з видів діяльності із страхування є перестраховання за класами страхування, визначеними чинним страховим законодавством, доцільно навести основні критерії класифікації перестраховання.

За формами проведення страхування поділяється на добровільне та обов'язкове. Добровільне страхування здійснюється на основі договору між страхувальником і страховиком. Загальні умови і порядок здійснен-

ня такого страхування визначаються правилами страхування, що встановлюються страховиком самостійно, відповідно до вимог чинного страхового законодавства та постанови Національного банку України.

Таблиця 11.1

**Класифікація страхування відповідно до Закону України
«Про страхування»**

Сфера діяльності або спеціалізація страховика	КЛАСИ страхування
Страхування інше, ніж страхування життя	<p>Клас 1 – страхування від нещасного випадку (у тому числі на випадок виробничої травми та професійного захворювання);</p> <p>клас 2 – страхування на випадок хвороби (у тому числі медичне страхування);</p> <p>клас 3 – страхування наземних транспортних засобів (окрім залізничного рухомого складу);</p> <p>клас 4 – страхування залізничного рухомого складу; клас 5 – страхування повітряних суден;</p> <p>клас 6 – страхування водних суден (морських суден, суден внутрішнього плавання та інших самохідних чи несамохідних плавучих споруд); клас 7 – страхування майна, що перевозиться (включаючи вантаж, багаж (вантажобагаж));</p> <p>клас 8 – страхування майна від вогню та небезпечного впливу природних явищ;</p> <p>клас 9 – страхування майна від шкоди, заподіяної градом, морозом, іншими подіями (включаючи крадіжку, розбій, грабїж, умисне пошкодження/знищення майна), крім подій, визначених у класі 8; клас 10 – страхування відповідальності, яка виникає внаслідок використання наземного транспортного засобу (в тому числі відповідальності перевізника);</p> <p>клас 11 – страхування відповідальності, яка виникає внаслідок використання повітряного судна (у тому числі відповідальності перевізника); клас 12 – страхування відповідальності, яка виникає внаслідок використання водного судна (у тому числі відповідальності перевізника); клас 13 – страхування іншої відповідальності (крім визначеної у класах 10, 11, 12);</p> <p>клас 14 – страхування кредитів;</p> <p>клас 15 – страхування поруки (гарантії);</p> <p>клас 16 – страхування інших фінансових ризиків (окрім визначених класами 14, 15);</p> <p>клас 17 – страхування судових витрат;</p> <p>клас 18 – страхування витрат, пов'язаних з наданням допомоги (асистанс) особам, які потрапили у скрутне становище під час здійснення подорожі.</p>
Страхування життя	<p>Клас 19 – страхування життя (інше, ніж передбачено класами 20, 21, 22, 23);</p> <p>клас 20 – страхування життя до шлюбу та до народження дитини; клас 21 – інвестиційне страхування життя;</p> <p>клас 22 – безперервне страхування здоров'я; клас 23 – пенсійне страхування.</p>

Рис. 11.4. Класифікація страхування і перестраховання в практичній діяльності українських страховиків

Види обов'язкового страхування встановлює держава з метою захисту інтересів не лише окремих страхувальників, а й суспільства загалом, а їхню характеристику та класифікаційні ознаки в межах класів наведено в проекті постанови Національного банку України. Для здійснення обов'язкових видів страхування законодавчими актами визначено перелік об'єктів страхування, обсяги страхової відповідальності, норми страхування, порядок сплати страхових платежів, права й обов'язки учасників страхування. Принцип обов'язковості однаково поширюється і на страхувальника, і на страховика. Страхувальник зобов'язаний застрахувати передбачений Законом України «Про страхування» об'єкт страхування, а страховик не має права відмовити йому в цьому.

Класифікація страхування за сферами діяльності або спеціалізацією страховика передбачає його поділ на страхування життя та страхування інше, ніж страхування життя. Зазначена класифікаційна ознака є основою виокремлення галузей страхування, які містять підгалузі та види відповідного страхування. При цьому всі ланки такої класифікації охоплюють і обов'язкову, і добровільну форми здійснення страхування.

У страховій практиці об'єктами страхування визначено три його галузі:

- майнове страхування як сукупність видів страхування, об'єктом яких є майно юридичних і фізичних осіб;
- особисте страхування – галузь страхування, в якій об'єктом страхування є життя, здоров'я, працездатність громадян;
- страхування відповідальності – галузь страхування, в якій об'єктом страхування є відповідальність перед третіми особами, які можуть зазнати збитків унаслідок діяльності або бездіяльності страхувальника.

Страхування інше, ніж страхування життя, охоплює всі галузі, а страхування життя є підгалуззю, видом особистого страхування, об'єкт страхових відносин в якому – майнові інтереси, пов'язані з життям і здоров'ям застрахованого.

Особисте страхування поділяється на три підгалузі:

- страхування від нещасних випадків;
- медичне страхування;
- страхування життя і пенсій. Підгалуззями майнового страхування є:
- страхування майна громадян;
- страхування майна юридичних осіб.

Класифікація страхування за родом небезпеки страхових ризиків передбачає виокремлення видів страхування за діяльністю страховика (морське, авіаційне, автотранспортне тощо) та за видами ризиків (фінансові, кредитні, екологічні тощо).

За статусом страхувальника страхові послуги поділяють на такі, що надаються

юридичним особам, а також такі, які обслуговують інтереси громадян. Ця класифікаційна ознака не поширюється на особисте страхування.

Класифікація страхування за організаційно-правовою формою страховика застосовується з метою забезпечення державного регулювання страхової діяльності. Відповідно розрізняють:

- комерційне страхування (послуги надають страхові компанії, створені у формі акціонерного товариства або товариства з додатковою відповідальністю);
- взаємне страхування (послуги надають товариства взаємного страхування);
- державне страхування (послуги надають державні страхові організації).

У Законі України «Про страхування» визначено: перестраховик (цесіонер, ретроцесіонер) – це страховик і страховик-нерезидент, які беруть ризик за договором перестраховування; перестраховувальник (цедент, ретроцедент) – це страховик (перестраховик), який передає ризик за договором перестраховування. Відповідно перестраховування як один із видів діяльності зі страхування класифікується за напрямом переміщення страхового ризику з виокремленням вхідного і вихідного перестраховування.

Якщо страховий ризик страховик передає страховикам (перестраховикам) - нерезидентам, то таке перестраховування називається зовнішнім. За умови розміщення страхового ризику в межах країни здійснюється внутрішнє перестраховування.

Для детальнішої характеристики сутності перестраховування в теоретичній і практичній площинах прокласифікуємо його за сферою діяльності страховика (перестраховувальника), виокремлюючи перестраховування ризиків із видів страхування інших, ніж страхування життя, та перестраховування ризиків із страхування життя. Крім того, за галузями і класами страхування, видами страхових ризиків перестраховування охоплює ризики майнового страхування, особистого страхування і страхування відповідальності. Така класифікація, на нашу думку, має практичну цінність при розмежуванні перестраховувальних послуг, оцінюванні перестраховувального ризику, ймовірності настання страхового випадку за перестраховувальними договорами та можливих виплат у вигляді компенсації частки страхового відшкодування за договорами страхування.

4. Поняття страхового ринку, його структура

Трансформація парадигми соціально-економічного розвитку України потребує створення цілісної інституціональної системи, спроможної забезпечити перетворення страхування і перестраховування як інфраструктурних інструментів у вагомий сегмент національної економіки. Одним із вагомих фінансових інструментів регулювання економічних відносин, зниження рівня ризику і невизначеності функціонування ринкової економіки є страхування. При цьому страховий ринок як своєрідний механізм підтримки економічної рівноваги та фінансової безпеки в суспільстві забезпечує стійкі гарантії захисту економічних інтересів учасників страхових процесів і набуває стратегічного значення у процесі макроекономічної стабілізації національної економіки.

Враховуючи різноманітні підходи учених до трактування поняття

«страховий ринок», наголосимо, що страховий ринок передусім є багатограним поняттям, а тому його сутність розкривається у комплексному вивченні та врахуванні всіх основних аспектів. Відповідно поняття

«страховий ринок» доцільно трактувати з погляду:

макроекономічного – як складову фінансового сектору економіки з більшістю властивих йому характеристик, функцій і принципів;

фінансового – як сукупність економічних відносин, які виникають між учасниками страхування і перестраховування (страховиком, страхувальником, перестраховальником і перестраховиком) щодо формування, розподілу і використання фінансових ресурсів з метою забезпечення страхового (перестраховального) захисту;

- *маркетингового* – як сферу послуг, де об'єктом купівлі-продажу є страхова (перестраховальна) послуга, на яку формуються попит і пропозиція;

- *інституціонального* – як сукупність інститутів, які визначають і регламентують правила та умови взаємовідносин учасників страхових (перестраховальних) процесів;

- *інституційно-організаційного* – як економічний простір, в якому взаємодіють інституційні організації, здійснюючи страхову та перестраховальну діяльність або обслуговуючи чи регулюючи її.

Страховий ринок виконує такі основні функції:

- захисну – забезпечення захисту інтересів учасників ринкових відносин;
- фінансову – формування страхового капіталу та його використання в процесі надання страхового захисту;
- інвестиційну – формування додаткових інвестиційних ресурсів;

- інтеграційну – поглиблення інтеграційних зв'язків і взаємопроникнення інституцій національного страхового й перестраховального ринків у міжнародний страховий простір.

Об'єктивними умовами функціонування страхового ринку є наявність:

- потреби в страхових послугах;
- об'єктів страхування, що мають споживчу вартість;
- суб'єктів страхування, здатних задовольнити потреби або їх споживати.

Загальну структуру страхового ринку характеризують його суб'єкти та об'єкти (рис. 11.5).

До основних суб'єктів страхового ринку належать:

- страховики (перестраховики);
- страхувальники (перестраховальники);
- страхові посередники (страховий агент, страховий брокер, перестраховий брокер).

Складовою страхового ринку є ринок перестраховування, тому його учасники – це суб'єкти страхового ринку, які взаємодіють між собою для досягнення основної мети страхування – забезпечення надійного страхового захисту.

На страховому ринку України функціонують такі об'єднання страховиків, як Ліга страхових організацій України, Асоціація «Страховий бізнес», Моторне страхове бюро України, Авіаційне страхове бюро України, Морське бюро України, Асоціація «Українське медичне страхове бюро».

Метою створення Ліги страхових організацій, Асоціації «Страховий бізнес» в Україні є добровільне об'єднання зусиль страховиків для формування повноцінного, дієвого та прозорого страхового ринку. Страховиками таких страхових об'єднань передбачено вирішення стратегічних завдань розвитку страхування в Україні, а саме:

- створення привабливого та доступного ринку для всіх страховиків та страхувальників нашої країни;
- подальше відтворення законодавчої та нормативної бази;
- перетворення страхування в ефективну складову ринкової економіки;
- розширення інвестиційних можливостей страховиків тощо. Основними завданнями Моторного страхового бюро України є забез-

печення гарантій збереження платоспроможності страховиків – членів Моторного транспортного страхового бюро щодо страхових зобов'язань; розвиток страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів та організація співпраці із страховими організаціями інших держав у цій галузі.

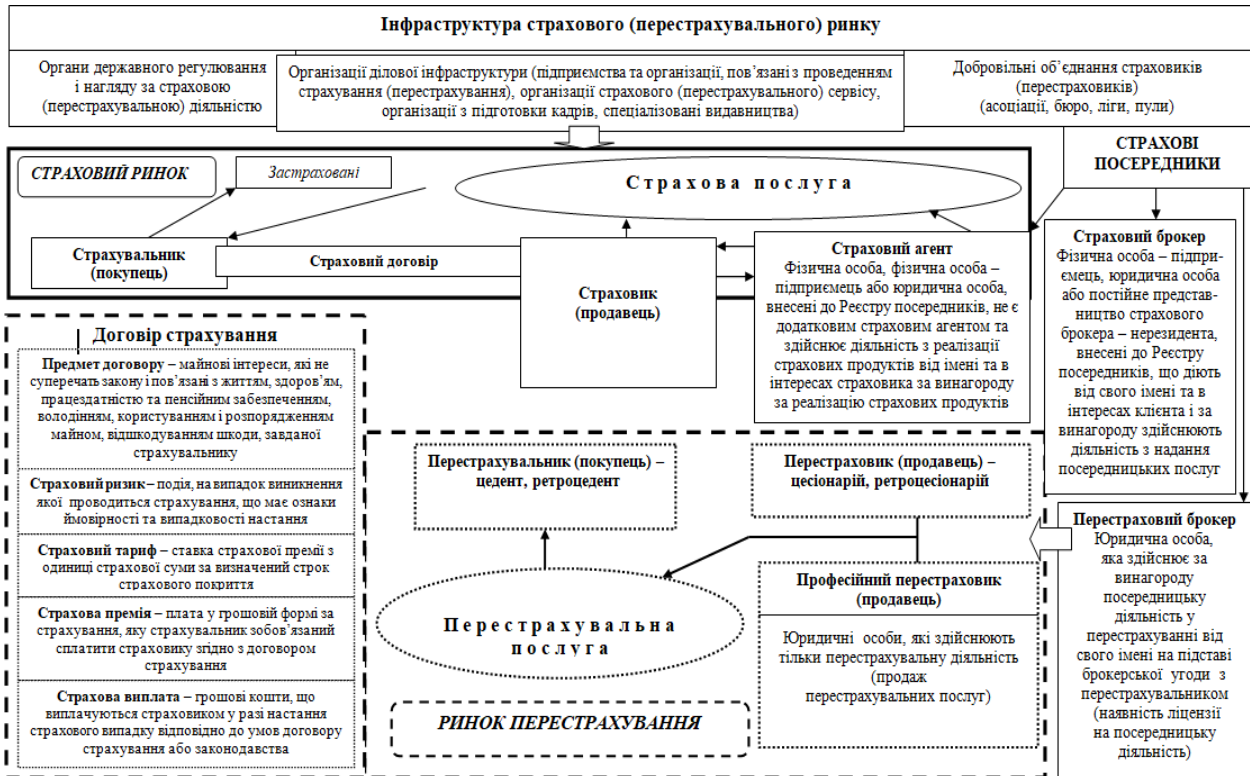

Рис. 11.5. Класифікація страхування і перестраховання в практичній діяльності українських страховиків

Авіаційне страхове бюро організоване з метою координації діяльності національних страховиків у галузі авіаційних ризиків; співпраці із суб'єктами господарювання, які експлуатують або обслуговують засоби авіаційного транспорту; дослідження та прогнозування національного ринку страхових послуг у галузі авіації; розроблення програм і методів страхування авіаційних ризиків, заходів щодо запобігання страховим випадкам тощо.

Морське страхове бюро створене для захисту і розвитку інтересів морського страхування, формування міжнародної політики страхування морської діяльності, узагальнення морського страхового законодавства. Основною метою Асоціації «Українське медичне страхове бюро» є сприяння розвитку медичного страхування в Україні за допомогою впровадження єдиних правил, вимог і стандартів діяльності, забезпечення необхідної допомоги страховим компаніям у проведенні медичного страхування, організації юридичного захисту прав страховиків та страхувальників на ринку послуг медичного страхування.

Об'єктом страхового ринку є страхові продукти – специфічні страхові (перестраховальні) послуги, що надаються страхувальнику при виконанні договору страхування (пропонуються на страховому ринку). Перелік класів страхування, за якими страхувальник може купувати страховий захист, формує асортимент страхового ринку.

Відповідно до чинного страхового законодавства страхова послуга – це вид фінансової послуги, що надається страховиком для забезпечення потреби потенційного страхувальника у страховому захисті на підставі договору страхування. Разом з тим, перестраховальна послуга – це послуга, що надається перестраховиком для забезпечення потреби потенційного перестраховальника у перестрахованні на підставі договору перестраховання (коверноти, сертифіката, полісу, свідоцтва тощо).

З метою дослідження чи наукового спостереження, вивчення умов функціонування та перспектив розвитку страхового ринку доцільно розглянути інші ознаки його класифікації.

За основу інституціональної структури страхового ринку взято приватну, комбіновану, публічну форми власності. За такою структурою розрізняють акціонерні, корпоративні, взаємні та державні страхові компанії, діяльність яких регулюється Господарським кодексом України, Законами України «Про господарські товариства» та «Про страхування». За територіальною ознакою розмежовують національний, регіональний і світовий страхові ринки.

За галузевою ознакою страховий ринок поділяють на ринок страхування життя та ринок загальних (ризикових) видів страхування (майнового, особистого, відповідальності).

Тема 12. Фінансовий ринок

1. Сутність фінансового ринку, його роль у сучасній економіці, інституційна будова.
2. Фінансовий ринок – складова фінансової системи. Типи фінансових ринків.
3. Ризики на фінансовому ринку.
4. Регулювання та саморегулювання фінансового ринку.

1. Сутність фінансового ринку, його роль у сучасній економіці, інституційна будова.

Дослідження сутності категорії «ринок» демонструє, що це багато-функціональне і різнорівневе комплексне поняття, основа якого змінювалася у міру поглиблення суспільного поділу праці, розвитку товарного виробництва і обміну. Беручи до уваги альтернативність теоретичних підходів до визначення цього поняття, можна дійти висновку, що більшість економістів, у тому числі автори підручника «Економікс» К. Мак-коннелл і С. Брю, вважають, що «... ринок – це інститут або механізм, що об'єднує покупців (*пред'явників попиту*) і продавців (*постачальників*) окремих товарів і послуг». Незважаючи на простоту зовнішньої форми означення категорії, за нею захований глибокий економічний зміст, що вимагає усвідомлення існуючої принципової відмінності між розумінням ринку як сфери товарного обігу і сукупності конкретних економічних процесів. У першому трактуванні йдеться про об'єкт ринкових відносин – продукт у формі товарів і послуг, а у другому – про відносини між економічними агентами з приводу цього продукту, що й відображає суть економічної категорії «ринок». Відповідно до цих міркувань ринок розглядається як певний тип господарських зв'язків між суб'єктами економічної системи.

Основою функціонування ринку є як прямі товарні відносини (виробництво → ринок → споживач), так і зворотні (споживач → ринок → виробництво). Саме механізм зворотних зв'язків є неодмінною і принциповою умовою стійкості й ефективності економічної системи. Спроби замінити об'єктивні зворотні зв'язки (*людські потреби, які через ринок визначають обсяг і структуру виробництва*) суб'єктивним адміністративним втручанням обертаються як деформацією ринку, так і колапсом економічної системи. За такого втручання виникають глибокі диспропорції, товарний дефіцит, знижується мотивація господарської діяльності, економічні потреби й інтереси втрачають роль рушійної сили економічного розвитку.

З огляду на вищезазначене ринок аналізується як спосіб організації та функціонування економічних зв'язків суб'єктів господарювання, що ґрунтується на принципах вільних купівлі-продажу, а також як суспільна форма функціонування

економіки із прямими і зворотними зв'язками, яка забезпечує взаємодію виробництва і споживання через процеси обміну.

Особливість таких процесів набула інтелектуального відображення у різних концепціях організації економічних систем, серед яких можна визначити два екстремуми: з одного боку, економічна система як сукупність незалежних ринкових агентів (*ринкова економіка вільної конкуренції – ранній капіталізм часів А. Сміта, яка у сучасних умовах є і певною мірою завжди була абстракцією*), а з іншого – ієрархічно структурована економічна система з чіткою субординацією економічних агентів та їхньою надмірною підпорядкованістю інституту держави, що призводить до значної деформації ринку (*командно-адміністративна система*). Насправді організація економічних систем завжди є певним співвідношенням між ринковим та ієрархічним (*позаринковим*) типами координації.

Таким чином, аналізуючи інституційні засади організації ринкової економіки як систему взаємопов'язаних формальними і неформальними відносинами державних та ринкових інститутів, які визначають умови руху доходів і ресурсів, зауважимо, що Україна має перейти саме до нових методів господарювання, що базуватимуться не лише на посиленні ринкового вектора розвитку, а й на реальному розмежуванні влади та власності, відмові від суб'єктивізму в державній економічній політиці й створенні організаційних та інституційно-правових основ для функціонування регульованої, соціальноорієнтованої ринкової економіки.

Важливою особливістю ринку є його структурованість, існування системи взаємопов'язаних і взаємозумовлених ринків, що за критерієм ринкових об'єктів охоплює: ринок товарів і послуг, ринок праці, фінансовий ринок (*ринок фінансових ресурсів і ринок фінансових послуг*). Незважаючи на відмінності у функціональному призначенні цих ринків і товарів, що є об'єктами купівлі-продажу на них, особливості організаційної структури кожного із них, їм загалом властиві фундаментальні засади існування ринку, зокрема: суспільний поділ праці; товарний характер виробництва; економічна незалежність і відокремленість суб'єктів ринку, основу якої створює приватна власність; існування ринкової конкуренції; наявність ринкової інфраструктури; відповідне економічне середовище і наявність ринкової психології населення, які визначаються правовою базою

Отже, за змістом фінансовий ринок відображає кінцеву мету перерозподілу фінансових ресурсів – трансформацію заощаджень в інвестиції для ефективного розміщення тимчасово вільного капіталу між багаточисленними кінцевими споживачами та найбільш ефективного його використання в інвестиційній сфері.

Автоматична трансформація заощаджень в інвестиції, тотожність обсягів

заощаджень із обсягами інвестицій у довгостроковому періоді були одними з основних постулатів традиційної економічної теорії, яка аналізує зв'язок між заощадженнями й інвестиціями переважно абстрактно, вважаючи, що капітал є мобільним і знаходить найбільш ефективне розміщення вийняткові під впливом дії закону попиту й пропозиції (*механізм прямого фінансування*). Одночасно початок ХХІ ст. в економічній теорії має свою ознаку, в якій механізм трансформації заощаджень в інвестиції набуває опосередкованого характеру у вигляді фінансового посередництва.

З огляду на зазначене кругообіг фінансових ресурсів у розгалуженій системі фінансового ринку, який здійснюється через канали прямого та непрямого фінансування, об'єктивно зумовлює необхідність розгляду механізму трансформації заощаджень в інвестиції, інакше кажучи, системи процесів, при яких забезпечується безперешкодний рух фінансових ресурсів від заощадників до позичальників. (рис. 10.1).

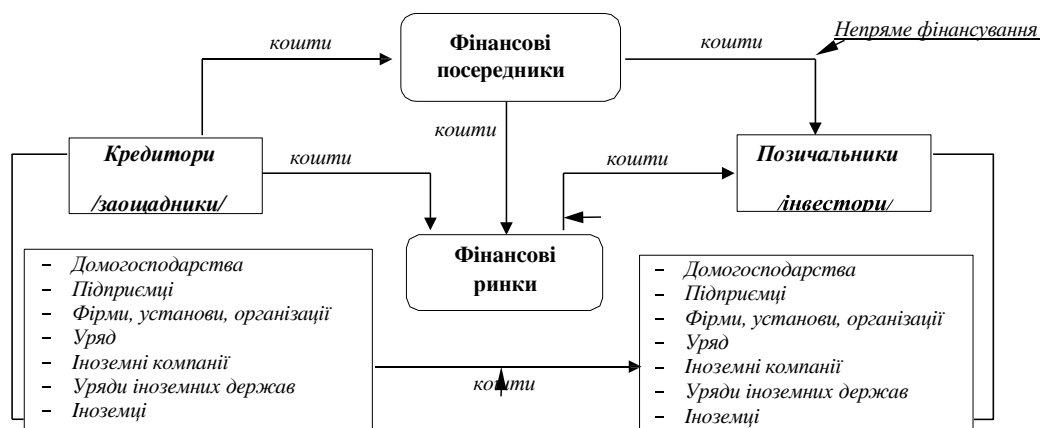

Рис. 10.1. Механізми трансформації заощаджень в інвестиції [22]

Проаналізувавши структуру фінансового ринку, доходимо висновку, що організаційно-інституційною структурою фінансовий ринок – це сукупність фінансово-кредитних інституцій (*банківських установ, небанківських кредитно-фінансових інституцій, страхових компаній, інвестиційних фондів, недержавних пенсійних фондів і т. ін.*) та суб'єктів інфраструктури фінансового ринку (*валютних і фондових бірж, депозитаріїв і реєстраторів, розрахунково-клірингових та інформаційно-консультативних центрів й ін.*), які виконують посередницькі та допоміжні функції у перерозподілі фінансових ресурсів і капіталу між кредиторами та позичальниками, продавцями і покупцями фінансових активів та інструментів. Усі ці учасники є професійними гравцями фінансового ринку, які забезпечують кругообіг фінансових ресурсів на фінансовому ринку.

Парадоксальним може бути той факт, що фінансовий ринок, із його структурними елементами – фінансовими посередниками – безпосередньо виступають суб'єктами перерозподілу грошових коштів і фінансових ресурсів між кредиторами та позичальниками (рис. 10. 2).

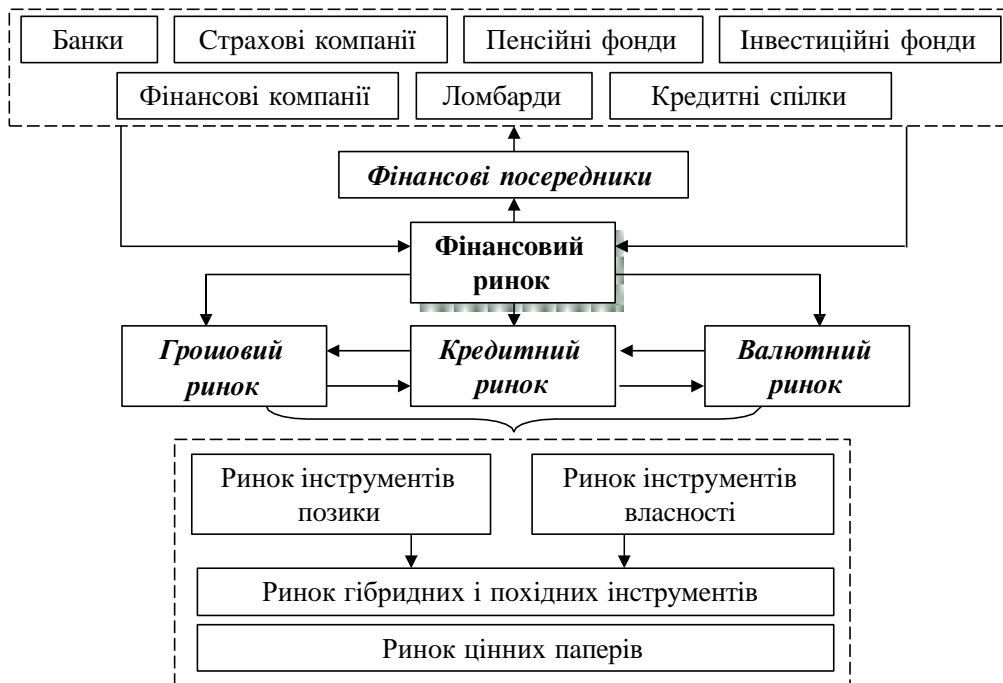

Рис. 10.2. Структура фінансового ринку

Можна також констатувати, що фінансовий ринок опосередковує рух реальних фінансових ресурсів (де об'єктом обміну виступають фінансові активи, які є однією з форм реалізації фінансових інструментів). Відповідно його можна характеризувати як сукупність суспільно-економічних відносин, що виникають із приводу купівлі та продажу фінансових активів, тобто при передачі фінансових інструментів від тих, хто має її надлишок (інвесторів), до тих, хто відчуває їхній дефіцит (позичальників).

Таким чином, стан фінансового ринку безпосередньо та опосередковано залежить від ступеня розвитку фінансових інституцій, їхнього забезпечення фінансовими ресурсами, фахового професійного рівня, інтегрованості та гнучкості. Отже, всі трансформаційні зрушення в економіці країни перебувають у прямій залежності від розвитку фінансового ринку, обсягу ресурсів, які концентруються на ньому, та різноманіття фінансових посередників.

До такого висновку доходимо, базуючись на світовому досвіді, який підтверджує, що кожен із фінансових інститутів виконує властиві лише йому функції в механізмі формування та використання фінансових ресурсів, а домінування одного із секторів може призвести до непередбачуваних наслідків. Саме з цієї позиції варто розглядати процеси конвергенції на світовому фінансовому ринку, коли усталені моделі побудови фінансового сектору набувають нових, до цього не властивих рис.

Проаналізувавши вищезазначене, доходимо висновку, що фундаментальними основами побудови економіки ринкового типу і відповідно сучасного фінансового ринку є фінансові посередники – інститути фінансового ринку (як універсальні, так і

спеціалізовані) (рис. 10.3), що виступають дієвими суб'єктами процесу руху капіталу як на мікро, так і на макрорівні.

Отже, ринок, на якому функціонують різноманітні фінансові інститути, які здійснюють трансформацію грошових потоків, дає змогу подолати суперечність між потребами суб'єктів господарювання та обмеженими можливостями індивідуальних інвесторів, що зумовлена як часовим фактором, так і заощаджувальним потенціалом окремих власників капіталу [23].

Діяльність державних інститутів відповідно відіграє важливу роль у забезпеченні основних принципів функціонування фінансового ринку: соціальної справедливості; надійності; захищеності інвесторів; урегульованості; контрольності; ефективності; правової упорядкованості; прозорості та відкритості; конкурентності.

Таким чином, можна стверджувати, що у сучасних умовах ефективне функціонування фінансового ринку неможливе без ефективного функціонування професійних фінансових посередників – фінансових інститутів. Особливо це є актуальним у період глобалізації фінансових ринків, виникнення новітніх інструментів і розширення попиту на них.

Рис. 10.3. Інституційна структура фінансового ринку

Сучасна структура фінансового ринку побудована як складна система, яка охоплює різні інституції, учасників і процеси. Головною метою функціонування фінансового ринку є забезпечення неперервного обігу фінансових активів і визначення їхньої абсолютної та відносної вартості – встановлення цін. Загалом ця система побудована як важливий механізм, що забезпечує доступ до капіталу для компаній, урядів та інвесторів (рис. 10.4).

Рис. 10.4. Функції фінансового ринку

Для визначення сутності функцій фінансового ринку охарактеризуємо кожен його складову.

По-перше, завдяки функції *забезпечення каналів мобілізації* капіталу індивідуальні та корпоративні інвестори мають можливість залучати фінансові ресурси для фінансування своїх проєктів, розширення бізнесу та здійснення коротко- та довгострокових інвестицій, у тому числі через проведення емісії акцій, облігацій та інших боргових цінних паперів, надання позик і реалізацію новітніх фінансових інструментів.

По-друге, не менш важливою є функція *забезпечення ліквідності*, за допомогою якої на фінансових ринках стрімко розвиваються та вдосконалюються механізми купівлі та продажу фінансових активів. Усі ці інструменти та технології забезпечують високий рівень ліквідності – швидкого обміну фінансових і матеріальних активів на гроші з максимальним нівелюванням впливу фактору часу на їхню ціну.

По-третє, як окрему функцію визначають *стимулювання інновацій та розвитку фінтех*. Сьогодні фінансовий ринок – це один із тих майданчиків, які швидко та динамічно розвиваються, тому саме він є фундаментом для розробки й впровадження нових інноваційних рішень і фінансових технологій (фінтех). Саме фінансовий ринок є

тією плат- формою, на якій з'являються, тестуються на реалізуються нові фінансові послуги, електронні платежі, криптовалюти й інші інноваційні рішення, які підвищують доступність, швидкість та ефективність фінансових операцій.

По-четверте, однією із фундаментальних функцій є функція **формування цін**. Саме завдяки механізмам фінансового ринку визначається ціна на фінансові активи шляхом збалансування попиту та пропозиції. Важливо, що сформована таким чином ціна на всі види фінансових ін-струментів й активів (*акції, облигації, валюту та ін.*) є відображенням ринку їхньої поточної та майбутньої вартості. Це важливо не лише для моніторингу та формування ціни на товари і послуги фінансового ринку, а й для визначення вартості самих компаній, для реалізації валютної політики і експортно/імпортного тренда глобальних гравців і компаній, які орієнтуються на зовнішні ринки чи міжнародну співпрацю. Вплив на формування ціни на фінансовому ринку мають багато різних факторів, зокрема макроекономічні, внутрішні політичні та соціальні події, поведінка контрагентів, що прямо чи опосередковано належні до фінансового ринку.

По-п'яте, визначають таку важливу функцію, як **розподіл ризиків**. Функціонування фінансового ринку також постійно супроводжується присутністю ризиків, до яких належать: волатильність цін, кредитні ризики, ризики ліквідності, мілітарні ризики та інші системні й випадкові ризики. Фінансовий ринок для оперативного реагування й управління ризиками пропонує унікальні інструменти, такі як похідні цінні папери, які дозволяють не лише інвестувати кошти для отримання доходу, а й перерозподіляють ризики між учасниками ринку, перекладаючи їх з одних суб'єктів на інших, диверсифікуючи між багатьма дрібними гравцями. Ця властивість стимулює активність операцій, сприяє ефективному управлінню ризиками та зменшує їхній вплив на окремі суб'єкти – відбувається «ефект масштабу».

По-шосте, не менш важливою є функція створення ефективних каналів **забезпечення інформацією**. Шляхом оперування великою кількістю інформації, яка обробляється висококласними спеціалістами за допомогою специфічних каналів комунікації, фінансовий ринок забезпечує передачу інформації про компанії, про економічні умови їхнього функціонування, фактори впливу на їхню діяльність або про ефективність і прибутковість окремих проєктів, інструментів чи угод, що прямо чи опосередковано впливає на формування цін на різні фінансові активи, на визначення ринкової вартості компанії та у підсумку допомагає інвесторам приймати обґрунтовані рішення та сприяє ефективному функціонуванню ринку.

По-сьоме, виокремлюють таку функцію фінансового ринку, як **ефективний розподіл ресурсів**, за допомогою якої ресурси спрямовуються до найбільш продуктивних секторів економіки. Постійний пошук найбільш ефективних інструментів і проєктів для

інвестування капіталу з високим майбутнім потенціалом дозволяє фінансовому ринку спрямовувати ресурси в ті сектори, які динамічно розвиваються, підтримують інновації та усіляко сприяють економічному зростанню.

По-восьме, варто сконцентрувати увагу на такій функції, як *функціонування пенсійних і страхових систем*. Ці дві системи є своєрідними найбільшими та доволі ефективними венчурними фондами, за допомогою яких фінансовий ринок отримує стабільні та довгострокові фінансові ресурси, які інвестують у різні фінансові активи, забезпечуючи власну прибутковість і насичуючи ринок «відносно дешевими» активами, проводячи водночас значну диверсифікацію ризиків.

По-дев'яте, значущою є функція із забезпечення *фінансової стабільності*. Одним із головних критеріїв стабільності всіх учасників ринку є уникнення або невілювання великих амплітудних коливань цін та уникнення валютних шоків. Для посилення контролю та зменшення впливу різних зовнішніх і внутрішніх чинників, що можуть спричинити дестабілізацію на ринку, держава та учасники ринку запроваджують регуляторну політику та засоби саморегулювання, що впливають на стабільність ринку, стійкість системи, впевненість і захист інвесторів. Ефективна та виважена регуляторна політика сприяє розвитку довіри, забезпечує прозорість й високу ефективність фінансового ринку.

По-десяте, вагома також функція забезпечення *прозорості та довіри*. Діяльність на фінансовому ринку вимагає прозорих правил, відкритості та доступу до достовірної інформації, справедливого нагляду, ефективного регулювання й контролю за оприлюдненими даними. Наявність усіх цих складових сприяє підвищенню довіри учасників ринку та забезпеченню їхнього добросовісного функціонування. Через високий рівень прозорості ринку і довіру між учасниками формується високий рівень ефективної комунікації та співпраці між різними учасниками ринку.

Отже, фінансовий ринок виконує багато функцій, які сприяють розвитку економіки, стимулюють залучення інвестицій, забезпечують джерела формування капіталу для підприємств і доступ до фінансових ресурсів для споживачів фінансових послуг, допомагають управляти ризиками та сприяють ефективному функціонуванню фінансової системи загалом. Фінансовий ринок відіграє важливу роль у сучасній економіці, забезпечуючи мобілізацію капіталу, розподіл ресурсів, управління ризиками, фінансову стабільність та сприяючи інноваціям.

2. Фінансовий ринок – складова фінансової системи. Типи фінансових ринків

Фінансовий ринок – це особлива сфера фінансової системи, складова її інфраструктури, де здійснюється рух тимчасово вільного капіталу, формуються і функціонують обмінно-перерозподільні відносини, пов'язані з процесами купівлі-продажу

вільних фінансових ресурсів, відбувається їхня трансформація в позиковий та інвестиційний капітал через фінансово-кредитні інститути на основі попиту й пропозиції, формуються ціна на різноманітні фінансові інструменти.

Головною передумовою існування фінансового ринку є «незбігання» потреб у фінансових ресурсах того чи іншого суб'єкта ринкових відносин із наявністю джерел задоволення таких потреб.

В економіці постійно відбувається рух, кругообіг фінансових ресурсів домашніх господарств, фірм, підприємств, корпорацій. У процесі господарювання в одних суб'єктів виникає потреба в додаткових коштах із метою розширення діяльності, а в інших нагромаджуються заощадження. Оскільки більшість збережень формується домашніми господарствами (*фізичними особами*), інвестиційними фондами та державними структурами, а більшість інвестицій здійснюється фірмами, то необхідний певний механізм, який забезпечуватиме переміщення потоків грошових фондів від перших до других. Саме цей механізм створюється завдяки функціонуванню фінансових ринків.

Фінансові ринки формуються з багатьох різних «каналів», якими грошові кошти у будь-якій своїй формі переміщуються від власників до позичальників.

Загалом на фінансовому ринку визначають три основні канали руху фінансових ресурсів: прямого фінансування, непрямого фінансування та «переливу капіталу».

При прямому фінансуванні кошти переміщуються безпосередньо від власника до позичальників через два «шлюзи» фінансового посередництва (*шляхом реалізації певного виду цінних паперів*): капітальне фінансування та фінансування через отримання позик.

Друга група каналів фінансового ринку – непряме фінансування. При непрямому фінансуванні кошти, які переміщуються від заощадників до фірм, проходять через систему особливих інститутів (*банки, взаємні фонди, страхові компанії та інші фінансові посередники*).

Третій канал – це «перелив капіталу», що відбувається безпосередньо між учасниками ринку без прямого посередництва третіх осіб, зрідка із залученням певних інфраструктурних елементів ринку.

Отже, можна стверджувати, що мобілізація і перерозподіл фінансових ресурсів в умовах ринку відбуваються саме на фінансовому ринку, який складається з:

- ринку цінних паперів (фондового ринку);
- ринку банківських позик;
- ринку грошових ресурсів.

Ринок цінних паперів відповідно поділяється на первинний і вторинний: на первинному ринку відбувається мобілізація фінансових ресурсів шляхом емісії цінних паперів, тобто нові випуски зобов'язань (*цінних паперів*) продаються вперше; на вторинному ринку

цінних паперів проходить перерозподіл фінансових ресурсів між галузями діяльності через подальші продаж і купівлю непогашених зобов'язань на фондовій біржі з допомогою фінансових посередників. Вторинні ринки існують також для заставних активів, деяких видів позик та інших фінансових активів.

Фінансовий ринок є невід'ємною складовою фінансової системи, однією з її основних сфер, через яку здійснюється ринковий перерозподіл фінансових ресурсів.

Перевагами такого перерозподілу є:

- 1) значне зменшення термінів, необхідних для залучення коштів;
- 2) зміна ставлення до фінансових ресурсів, мобілізованих через фінансовий ринок, зростання зацікавленості в їхньому раціональному використанні;
- 3) участь у процесах перерозподілу фінансових ресурсів, окрім тимчасово вільних коштів юридичних осіб, коштів населення.

Держава пов'язана з фінансовим ринком через економічні відносини, що виникають між нею й іншими суб'єктами ринку щодо створення, розподілу, перерозподілу та використання вартості ВВП і національного доходу країни. При цьому утворюються централізовані та децентралізовані фонди фінансових ресурсів. Через державні позики на фінансовому ринку шляхом емісії та розміщення державних цінних паперів держава має змогу фінансувати дефіцит державного бюджету.

Систему взаємозв'язків на фінансовому ринку між різними економічними суб'єктами (державою, юридичними та фізичними особами) відображено на рис. 10.5.

Фінансовий ринок – це сукупність всіх грошових ресурсів країни, зокрема ресурсів, які перебувають у постійному русі, розподілі чи перерозподілі, змінюються під впливом стану попиту і пропозиції на ці ресурси з боку різних суб'єктів економіки.

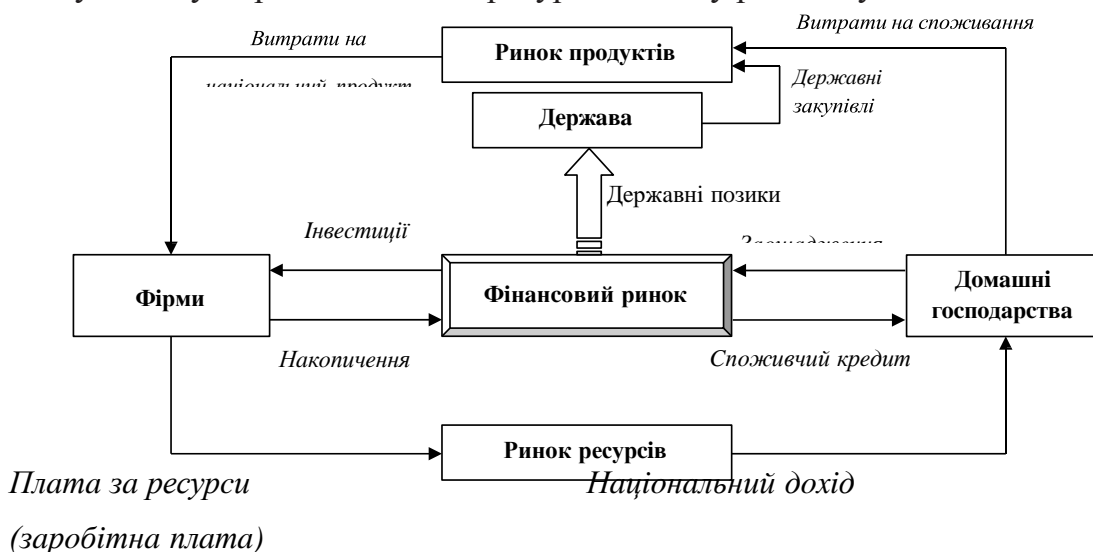

Рис. 10.5. Система взаємозв'язків між суб'єктами фінансового ринку

Наведене визначення фінансового ринку не є абсолютно точним з практичної точки

зору. Не всі угоди про обмін теперішньої вартості на майбутню оформляються у вигляді цінних паперів, які можуть бути предметом вільної купівлі-продажу. Як правило, розмежовують кредит-ний ринок і власне ринок цінних паперів. Кредит також вважається угодою про обмін теперішньої вартості на майбутню, але зобов'язання позичальника перед кредитором не є предметом вільної купівлі-продажу.

Додаткові труднощі для визначення структури фінансових ринків містять розбіжності в термінах виконання фінансових зобов'язань. Короткострокові зобов'язання (*терміном від кількох днів до кількох місяців*) є високоліквідними і в цьому вони близькі за своїми властивостями до грошей. Ринки короткотермінових фінансових інструментів (*ЦП чи кредитних угод*), як правило, об'єднує поняття «грошовий ринок». На відміну від грошового ринку, ринок капіталів охоплює права власності, реалізація яких здійснюється протягом відносно тривалого терміну. Спрощену структуру фінансових ринків зображено на рис. 10.6.

Отже, **грошовий ринок** є однією зі складових фінансового ринку, який спеціалізується на операціях із грошовими активами та інструментами у короткостроковому періоді. Основною функцією грошового ринку є забезпечення доступу його учасників до «швидких ресурсів» – короткострокового фінансування. Грошовий ринок також має надати інструменти для ефективного управління ліквідністю, зниження впливу фінансового ризику, забезпечення потреб у короткострокових активах та інших динамічних фінансових ресурсах.

На грошовому ринку активно проводять такі операції:

- 1) залучення депозитів – фінансові установи можуть мобілізувати короткострокові фінансові активи через депозитні вклади від фізичних та юридичних осіб, що дозволяє зберігати кошти й отримувати власникам таких ресурсів відсотки за користування ними;
- 2) короткострокове фінансування – банківські та небанківські фінансові установи кредитують потреби приватного сектору через короткострокові кредитні програми; підтримують внутрішню ліквідність через надання коротких кредитів іншим банкам і фінансовим установам; відкривають овердрафти та короткі кредитні лінії для фінансування поточних потреб корпорацій та урядів, які потребують швидких грошей для покриття розривів між вхідними і вихідними фінансовими потоками;
- 3) репо-операції – це операції купівлі-продажу з відстрочкою відшкодування реальної вартості угоди. Під час укладення таких угод власники цінних паперів можуть тимчасово обмінювати їх на реальні грошові ресурси з обов'язковим зворотним викупом за заделегідь встановленою ціною;
- 4) операції з іншими інструментами грошового ринку. Такими грошовими інструментами є векселі, короткострокові облігації, комерційні

папери та інші фінансові інструменти, які мають високу ліквідність і строк погашення яких – до року.

Основними функціями грошового ринку є підтримка стабільності, здійснення розрахунків і проведення передачі грошей між різними суб'єктами економіки, формування відсоткових ставок, управління ризиками, забезпечення ліквідності та доступ до інформації (рис. 10.7).

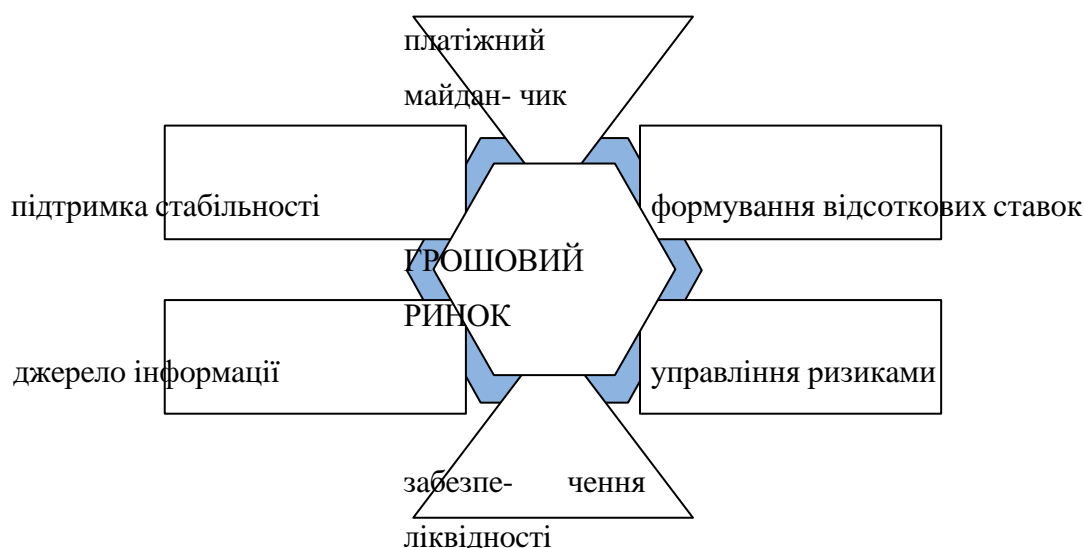

Рис. 10.7. Функції грошового ринку

Грошовий ринок має забезпечувати підтримку стабільності фінансової системи через ефективне функціонування банків та інших фінансових установ, сприяючи виконанню монетарної політики центрального банку. Фактично грошовий ринок є засобом регулювання ліквідності в економіці шляхом контролю циркуляції обсягу грошових коштів, що важливо для забезпечення стабільності фінансової системи та макроекономічної ситуації.

Грошовий ринок також є своєрідним платіжним майданчиком, на якому здійснюються розрахунки та відбувається передача грошей між різними суб'єктами економіки шляхом переказів коштів через платіжні системи, використання трансакцій з електронними грошми та інших форм безготівкових платежів.

На грошовому ринку формується відсоткова ставка через збалансування попиту і пропозиції грошових коштів, що відображає вартість короткострокового кредиту з урахуванням стану ліквідності та ризиків на ринку.

Важливою функцією грошового ринку також є управління ризиками. Завдяки похідним інструментам грошового ринку, таким як ф'ючерси,

опціони, учасники ринку можуть зменшувати ризики й оптимізувати свої фінансові позиції, уникаючи негативного впливу від змін процентних ставок, курсів валют, інфляції та інших факторів.

Не менш значущою характеристикою грошового ринку є його ліквідність. Ліквідність демонструє швидкість і зручність, з якою фінансові інструменти можуть бути куплені або продані без значного коливання від початкової/номінальної їхньої ціни. Висока ліквідність фінансових інструментів стимулює ефективне функціонування грошового ринку та забезпечує здатність його учасників швидко розраховуватися і переказувати кошти.

Окрім того, грошовий ринок є джерелом актуальної інформації про загальний стан в економіці та фінансовій системі. Будь-які коливання на грошовому ринку, зокрема зміна відсоткових ставок, зниження або підвищення ліквідності, можуть відображати економічні тенденції, настрої ринку, тренди та очікування щодо майбутнього.

Водночас структура грошового ринку залежно від країни та фінансової системи чи рівня розвитку фінансового ринку може змінюватися. У деяких країнах грошовий ринок є більш організованим і централізованим, де функціонує певна фінансова установа, яка надає послуги з управління ліквідністю та розрахунками. В інших країнах грошовий ринок є більш децентралізованим, на якому учасники взаємодіють безпосередньо між собою.

Грошовий ринок представлений багатьма інститутами, зокрема такими: центральні банки, комерційні банки, інші фінансові установи, корпорації, підприємства, фізичні особи та державні органи. Кожен із цих учасників має власні мотиви і потреби для присутності та взаємодії на грошовому ринку.

Наприклад, банки та небанківські фінансово-кредитні установи використовують грошовий ринок для залучення і розміщення грошових коштів. Вони залучають депозити від юридичних і фізичних осіб, інших банків та фінансових установ, а також надають короткострокові позики. Комерційні банки та фінансові установи також використовують грошовий ринок для управління своєю ліквідністю та виконання регуляторних вимог.

Центральний банк як мегарегулятор відіграє основну роль на грошовому ринку через контроль грошової політики та вплив на відсоткові ставки і ліквідність у системі. Центральний банк встановлює базову (облікову) процентну ставку, проводить операції на відкритому ринку (різного роду інверсії), надає кредити банківським та іншим фінансо-

вим установам, вживає заходи для контролю ліквідності й стабільності фінансової системи.

Корпорації та інші підприємства можуть використовувати грошовий ринок для залучення короткострокового фінансування й управління своїми фінансовими потоками. Вони можуть випускати короткострокові облігації, залучати кредити або використовувати інші інструменти грошового ринку для вирішення власних поточних фінансових потреб.

Державні органи й уряди також щільно взаємодіють на грошовому ринку. Вони емітують державні та муніципальні облігації для фінансування бюджетних потреб, проводять операції для підтримки валютного курсу або застосовують інтервенцію, впливаючи на ринку на відсоткові ставки за допомогою агресивної монетарної політики.

Загалом грошовий ринок є важливим компонентом фінансового ринку, де здійснюється обіг грошових коштів, управління ліквідністю та ризиками, формування відсоткових ставок і забезпечення функціонування платіжних систем. Він відіграє важливу роль у забезпеченні стабільності фінансової системи та сприяє ефективному функціонуванню економіки.

За терміном реалізації майнових прав виокремлюють **ринок капіталів**, який є однією з основних складових фінансового ринку і відіграє важливу роль у залученні та розподілі довгострокових фінансових ресурсів. Саме на цьому ринку його контрагенти (*підприємства, установи, фінансові інститути, уряди та інші організації*) мають можливість залучати капітали для фінансування своїх проєктів, розвитку бізнесу, інвестицій та забезпечення інших тривалих потреб (рис. 10.8).

На ринку капіталів активно обертаються різні види фінансових інструментів, основними з них є акції, облігації, деривативи та інші безстрокові та довгострокові цінні папери. Кожен з інструментів ринку капіталів має свої особливості, ризики та потенціал доходності.

Одним з основних видів цінних паперів ринку капіталів є акції. **Акція** – цінний папір без установленого строку обігу, що засвідчує пайову участь у капіталі акціонерного товариства, підтверджує членство в цьому акціонерному товаристві та право на участь в управлінні ним, дає право його власникові на одержання частини прибутку у вигляді дивідендів, а також на участь у розподілі майна при ліквідації такого акціонерного товариства. Інвестори можуть придбавати акції публічних компаній на фондових біржах або приватні акції в невеликих компаніях.

Одним із поширених інструментів на ринку капіталів є **облігації** – зобов'язання позичальника оплачувати власнику боргового інструмента фіксовану премію через регулярні проміжки часу аж до строку його по-

гашення. Строк боргового зобов'язання – період, до якого завершується кінцевий термін боргового інструмента. Облігація засвідчує внесення її власником грошових коштів і підтверджує зобов'язання відшкодувати йому номінальну вартість цього цінного паперу в передбачений у ньому строк з виплатою фіксованого процента (*якщо інше не передбачено умовами випуску*). Облігації – позиковий інструмент, за допомогою якого емітент (*підприємство, уряд, муніципалітет тощо*) залучає кошти від інвесторів, обіцяючи повернути їх разом із відсотком (*купоном*) протягом визначеного терміну. Облігації можуть бути випущені державними, корпоративними, муніципальними та іншими установами.

ринок, на якому здійснюються операції з середньо- та довгостроковими фінансовими інструментами, які відображають як відносини позики, так і відносини власності

Ринок капіталів також охоплює торгівлю **деривативами**, такими як ф'ючерси, опціони та свопи. Деривативи є фінансовими контрактами, а їхня вартість базується на ціні базового активу, такого як акції, облігації, сировина, валюта тощо. Торгівля деривативами дає інвесторам можливість захистити свої позиції від коливань цін, здійснювати спекулятивні операції та різні стратегії ризик-менеджменту.

Крім того, на ринку капіталів можуть обертатись й інші види цінних паперів, такі як права вимоги, депозитні сертифікати, комерційні папери тощо. Кожен із цих інструментів має свої особливості та використовується для різних фінансових стратегій і цілей.

Загалом ринок капіталів має важливе значення для економіки, оскільки забезпечує неперервний доступ до довгострокового капіталу для тих, хто має у цьому потребу, допомагає управляти ризиками та стимулює інвестиції через високий рівень дохідності, позитивно впливає на економічний розвиток через «довгострокове інвестиційне плече». Він також згладжує цінну дискримінацію, оскільки сформовані на ринку ціни на цінні папери відображають як очікувану доходність, так і враховують потенційні ризики, що сприяє ефективному розподілу та перерозподілу капіталу.

За своєю формою, залежно від розвитку та інтеграції фінансового ринку, ринок капіталів може бути **організованим** та **децентралізованим**. На організованому ринку капіталів перерозподіл фінансових ресурсів відбувається через фондові біржі та електронні торгові платформи, де торгівля цінними паперами здійснюється за визначеними правилами і процедурами. На децентралізованих ринках обіг капіталу проходить шляхом укладення позабіржових угод, тобто торгівля цінними паперами й укладення угод відбуваються без прямої участі біржі, оскільки кожен з інвесторів та емітентів самостійно визначає «правила гри».

На ринку капіталів загалом можна виокремити кілька основних учасників, які взаємодіють між собою.

По-перше, це емітенти цінних паперів – підприємства, організації, уряд, муніципальні органи та інші, які випускають цінні папери з метою залучення капіталу. Цінні папери можуть бути різноманітними: від класичних (*акції, облигації, векселі та ін.*) до похідних і гібридних інструментів (*опціони, варанти, ф'ючерси, форварди, свопи та ін.*).

По-друге, власники капіталу – це інвестори, які мають вільні кошти та бажання вкладати їх у різні активи, проекти, фонди на ринку капіталів. Вони можуть бути інституціональними (*пенсійні фонди, страхові компанії тощо*) або індивідуальними інвесторами.

По-третє, інтермедіари – це професійні посередники, які допомагають учасникам ринку капіталів здійснювати торгівлю та різні операції з цінними паперами. Інтермедіари можуть бути брокерськими компаніями, інвестиційними банками, дилерськими фірмами тощо. Вони надають послуги з купівлі-продажу цінних паперів, здійснення торгових операцій та інші фінансові послуги.

По-четверте, інституційні регулятори здійснюють регуляторну діяльність на ринку капіталів, оскільки його функціонування підлягає регулюванню та контролю з боку різних державних та інституційних регуляторних органів. Це можуть бути національні біржі, фінансові урядові органи, комісії з цінних паперів, саморегулювальні організації учасників ринку тощо. Регуляторні органи встановлюють правила та стандарти для діяльності на ринку капіталів, забезпечують прозорість і захист інвесторів.

Основними функціями ринку капіталів є:

1) забезпечення фінансування. Ринок капіталів сприяє залученню необхідних коштів для реалізації локальних і глобальних проектів підприємств та урядів, дозволяє реалізовувати політику зростання через розширення виробництва, введення нових технологій, розвиток інфраструктури, інтервенцію на нові ринки, розширення асортименту товарів і послуг, реалізацію нових бізнес-моделей та ін.;

2) інвестиції та розподіл капіталу. Ринок капіталів дозволяє інвесторам розміщувати свої фінансові ресурси в різних активах. Це допомагає розподілити капітал між різними проектами, компаніями, галузями, країнами, що сприяє ефективному використанню ресурсів і стимулює розвиток економік;

3) формування цін. Ринок капіталів допомагає встановлювати ціни на різні цінні папери відповідно до попиту та пропозиції. Ціни відображають очікувану дохідність і ризику, пов'язані з цими активами. Це надає інвесторам інформацію для прийняття рішень щодо інвестування та ризик-менеджменту;

4) забезпечення ліквідності. Ринок капіталів дає можливість здійснювати купівлю та продаж цінних паперів з метою забезпечення ліквідності інвесторам. Ліквідність ринку дозволяє учасникам за потреби швидко конвертувати свої інвестиції в гроші;

5) захист прав інвесторів. Ринок капіталів має правову та регуляторну базу, яка забезпечує захист прав інвесторів. Регуляторні органи встановлюють правила і норми діяльності, що сприяють прозорості та довірі на ринку.

Отже, ринок капіталів є важливою складовою фінансової системи, яка сприяє економічному розвитку та забезпечує реалізацію інвестиційних проєктів. На ринку капіталів відбувається процес реалізації попиту та пропозиції цінних паперів. Інвестори, які мають вільні кошти, шукають можливості для вкладення своїх грошей з метою отримання доходу. Водночас підприємства й організації, які потребують капіталу для фінансування своїх проєктів або розширення діяльності, випускають цінні папери для залучення коштів.

За типом зобов'язань як окремий ринок виділяють **ринок цінних паперів**, який є однією з важливих складових фінансового ринку. Він є місцем, де відбувається купівля-продаж цінних паперів, таких як акції, облігації, векселі та інші фінансові інструменти. Ринок цінних паперів дає можливість компаніям, урядовим органам та іншим емітентам випускати цінні папери з метою залучення капіталу або фінансування своєї діяльності (рис. 10.9).

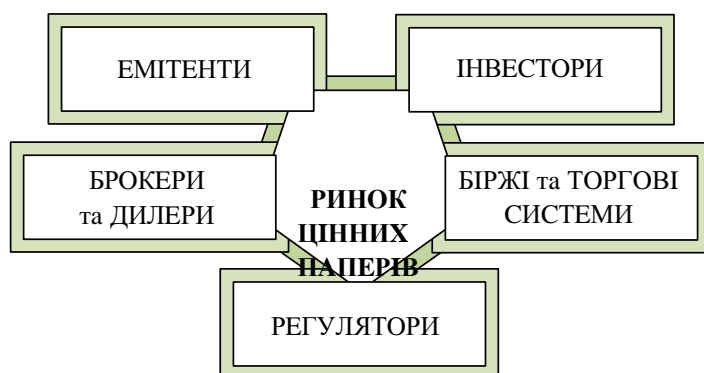

Рис. 10.9. Учасники ринку цінних паперів

До емітентів цінних паперів можна зарахувати різні підприємства, урядові структури, муніципалітети та інші організації, які випускають цінні папери на ринок. Згідно з чинним законодавством кожен із них може випускати певні види цінних паперів для залучення капіталу або фінансування проєктів.

Інвесторами, як правило, є особи або організації, які придбавають цінні папери на ринку з метою інвестування вільних фінансових ресурсів для отримання доходу. Інвестори можуть бути інституціональними або індивідуальними.

На ринку цінних паперів активно працюють фінансові посередники, які виконують роль посередника між емітентами й інвесторами. Це, як правило, такі посередники, як брокери та дилери. Вони допомагають здійснювати торгівлю цінними паперами, забезпечують ліквідність ринку та надають інші фінансові послуги.

Усі операції проходять через спеціалізовані установи і торгові май-данчики – біржі та торгові системи. Біржа – це організована платформа, де відбуваються торги цінними паперами. Електронні торгові системи дозволяють виконувати торгівлю цінними паперами в електронному форматі.

Ринок цінних паперів – це своєрідний майданчик, який підлягає жорсткому регулюванню і контролю з боку різних регуляторних державних та інституційно-ринкових органів, таких як фінансові комісії, центральні банки, асоціації. Їхня роль полягає у забезпеченні прозорості, встановленні правил, норм діяльності та корпоративної етики на ринку та захисті інвесторів.

Ринок цінних паперів відіграє важливу роль у забезпеченні доступу до капіталу для компаній та урядів, створенні інвестиційних можливостей для інвесторів і фондів, формуванні цін та забезпеченні ліквідності на фінансовому ринку. Він є основним фактором розвитку економіки та суспільства, залучення інвестицій у різні сектори господарювання.

Ще одним видом фінансового ринку, який виділяють в окрему ін-ституційну форму, є **кредитний ринок**. Діяльність на кредитному ринку полягає у наданні та отриманні кредитів між кредиторами (*фінансовими установами, компаніями або фізичними особами*), які мають вільні ко-шти, і позичальниками (*фінансовими установами, компаніями або фізич-ними особами*), які потребують фінансової підтримки для розвитку бізне-су, реалізації проєктів або задоволення особистих потреб (рис. 10.10).

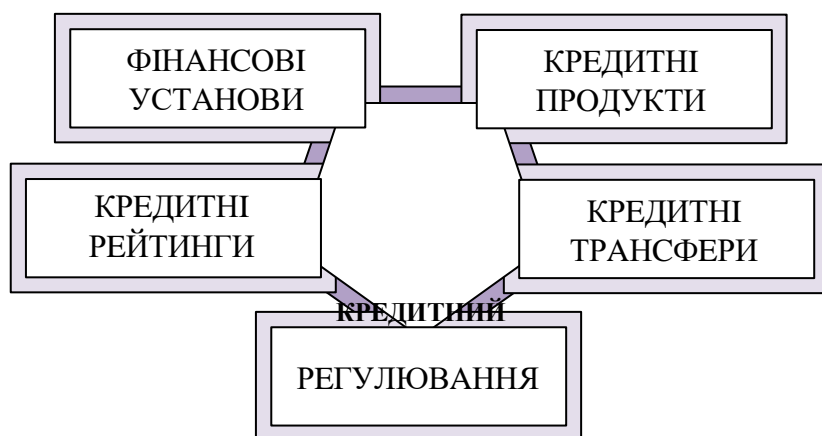

Рис. 10.10. Структура кредитного ринку

Основою функціонування кредитного ринку є **кредитування**. Базо-вою функцією банків, кредитних установ та інших фінансових інститу-тів є надання позик підприємствам і приватним особам на умовах термі-новості, платності та зворотності. За терміном використання кредитних ресурсів, вони поділяються на коротко-, середньо- або довгострокові кредитування з різними умовами повернення.

Для зручності позичальників інститути кредитного ринку пропону-ють різні **кредитні**

продукти, такі як іпотека, автокредит, кредитна лінія, фінансовий кредит, бланковий кредит, кредитні картки тощо, які відповідають різним фінансовим потребам клієнтів.

Не менш важливими є репутація позичальника та його кредитна історія, що формує **рейтинг кредитоспроможності**. Для визначення такого індикативного рейтингу кредитний ринок використовує систему оцінювання кредитоспроможності, щоб з'ясувати, наскільки великий ризик повернення кредиту у конкретного позичальника.

Такий підхід має назву

«скоренг». Він дає змогу приймати оперативні рішення про видачу кредиту, встановлення відповідного рівня процентної ставки, умови кредитування, додаткові вимоги для застави, гарантій, страхування тощо.

Загалом кредитний ринок є малоліквідним, його продукти важко перепродаються та передаються. Однак за допомогою новітніх інструментів інституту фінансового ринку можуть **обмінюватись кредитами**. Трансфер кредитів – це важливий елемент у діяльності учасників кредитного ринку, що дозволяє фінансовим установам обмінюватися кредитами між собою для оптимізації балансів, забезпечення ліквідності та задоволення додаткових потреб клієнтів.

Водночас кредитний ринок не функціонує самостійно та відокремлено, а підпадає під **регуляторні вимоги діяльності**. На кредитному ринку всі операції чітко регламентовані та спрямовані на збереження стабільності й безпеки фінансової системи, захист прав споживачів фінансових послуг.

Кредитний ринок є важливою складовою фінансової системи країни. Він сприяє перерозподілу фінансових ресурсів від тих, хто має зайві кошти, до тих, хто потребує додаткових інвестицій для розвитку своєї діяльності. Кредити дають можливість пришвидшити економічний розвиток, стимулюють підприємництво, сприяють створенню нових робочих місць і розвитку інфраструктури.

Окрім того, кредитний ринок забезпечує гнучкість фінансування. Позичальники можуть вибирати різні види кредитів з різними строками, рівнями процентних ставок та умовами повернення, що дозволяє їм адаптувати фінансові інструменти до власних потреб і можливостей.

Однак на кредитному ринку присутній ризик. Кредитори мають бути уважними при оцінюванні кредитоспроможності позичальників, оскільки можуть виникати ситуації, коли останні не можуть повернути кредити, що може призвести до втрат для кредиторів і негативно вплинути на стан фінансової системи загалом.

Крім того, на кредитному ринку діє конкуренція між різними кредиторами. Це стимулює їх до покращення умов кредитування, зниження процентних ставок і запровадження нових фінансових продуктів, що забезпечує більшу доступність кредитів для позичальників.

На фінансовому ринку виокремлюють й інші ринки, які є більш нішовими та спеціалізованими. До них можна зарахувати такі:

1) ринок мікрофінансування. Ринок мікрофінансування забезпечує доступ до фінансових послуг, таких як мікрокредити та мікрозабезпечення, для малозабезпечених груп населення. Цей ринок сприяє фінансовій включеності, розвитку малого підприємництва та зменшенню рівня бідності;

2) ринок валют (Forex). На ринку валют проводять операції купівлі-продажу різних валют. Учасниками ринку є комерційні банки, інвестиційні фонди, корпорації та приватні особи. Ринок валют дозволяє конвертувати одну валюту в іншу та визначає курси обміну валют;

3) ринок криптовалют. Ринок криптовалют охоплює торгівлю цифровими або криптографічними валютами, такими як Bitcoin, Ethereum, Ripple тощо. Цей ринок швидко розвивається і надає нові можливості для інвестицій та фінансових операцій;

4) ринок міжбанківських позик. Ринок міжбанківських позик є механізмом, за допомогою якого банки між собою позичають або залучають кошти. Цей ринок відіграє важливу роль у забезпеченні ліквідності банків і стабільності фінансової системи;

5) ринок фондових індексів. Це ринок, де торгують фінансовими інструментами, що відображають вартість певного портфеля акцій або інших фінансових активів. Фондові індекси використовуються для вимірювання руху ринку та визначення відносної процентної зміни вартості акцій компаній. Ринок фондових індексів дозволяє інвесторам отримувати доступ до широкого спектра акцій різних компаній і прийняття інвестиційних рішень;

6) ринок страхування. Ринок страхування дозволяє страховим компаніям надавати фінансовий захист у разі нещасного випадку, збитку або ризику. Цей ринок охоплює різні види страхування, в т.ч. автомобільне, медичне, майнове та ін.;

7) ринок пенсійних фондів. Ринок пенсійних фондів охоплює управління пенсійними активами та надання пенсійних послуг. Цей ринок дозволяє людям зберігати та інвестувати кошти для майбутньої пенсії;

8) ринок міжнародних фінансових послуг. Ринок міжнародних фінансових послуг охоплює широкий спектр фінансових послуг, які надаються на міжнародному рівні. Це міжнародні платежі, міжнародне кредитування, фінансування зовнішньої торгівлі, інвестиційні послуги, міжнародні фондові ринки та ін. Ринок міжнародних фінансових послуг сприяє забезпеченню глобальної фінансової інтеграції та співпраці між країнами. Кожен із цих ринків має свої унікальні характеристики, учасників та функції. І разом вони утворюють різноманітну та динамічну систему

фінансового ринку, яка сприяє розкриттю різних можливостей для ін-вестицій, управління ризиками та розвитку економіки.

На фінансовому ринку функціонують різні фінансові посередники, які взаємодіють між собою для проведенн фінансових операцій, розмі-щення капіталу та управління ризиками (рис. 10.11).

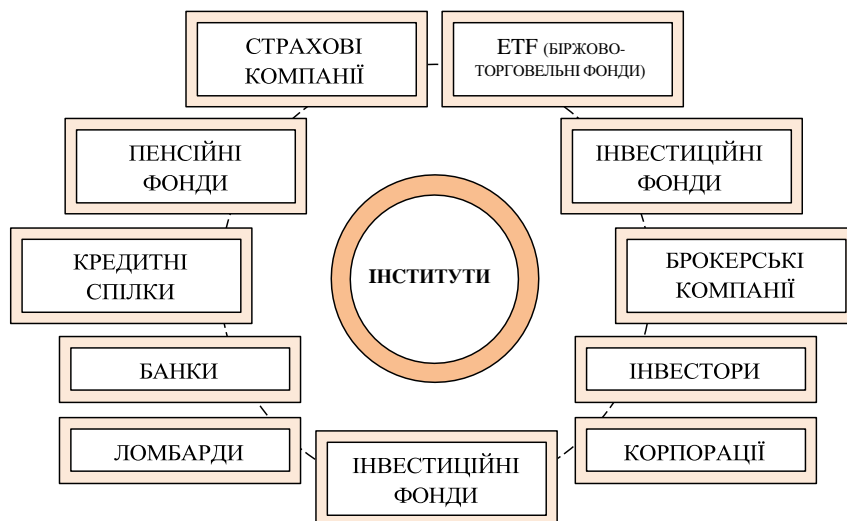

Рис. 10.11. Інститути фінансового ринку

Фінансові інститути оперують різними видами фінансових інстру-ментів для обміну теперішньої вартості на майбутню, для здійснення операцій з обміну та управління ризиками, для передачі прав власності та багатьох інших операцій фінансового ринку. Основні види фінансових інструментів відображено на рис. 10.12.

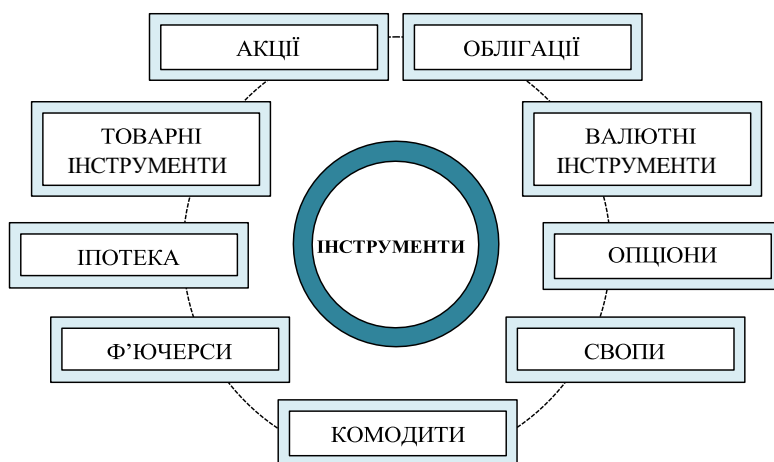

Рис. 10.12. Інструменти фінансового ринку

Усі вищезазначені фінансові інструменти відрізняються за своєю природою, ризиками та можливостями. Вони дають можливість учасникам ринку застосовувати різні способи управління ризиками, здійснення інвестицій та забезпечення ліквідності. Кожен інструмент має власні особливості, індивідуальні ризики та потенційну дохідність.

3. Ризики на фінансовому ринку

Дослідження ризиків фінансового ринку є важливим завданням у сучасних умовах, оскільки фінансові ринки не тільки базовий елемент глобальної економіки, а й осередок великої кількості можливих небезпек і викликів. Для визначення сутності ризиків проаналізуємо їх з різних ракурсів, беручи до уваги також економічні коливання, політичні та регуляторні фактори, кредитні ризики, ризики ліквідності, ризики процентних ставок і системні ризики. Охарактеризуємо інструменти і стратегії управління ризиками, які можуть використовуватися для зменшення наслідків потенційних фінансових загроз через вдосконалення систем управління ризиками, розвиток новітніх технологій для прогнозування та зменшення ризиків. Основними ризиками в діяльності фінансового ринку є такі: ринковий, кредитний, ліквідності, валютний, процентної ставки, системний (рис. 10.13)

Рис. 10.13. Види фінансових ризиків

Ці ризики відображають основні аспекти, які потрібно врахувати в діяльності на фінансовому ринку. Управління ризиками є важливою складовою стратегії інвестування та торгівлі, що передбачає необхідність визначення ризиків, диверсифікацію портфеля, використання захисних інструментів і врахування довгострокових фінансових цілей.

Для визначення сутності ризиків проаналізуємо кожен з цих видів детальніше.

По-перше, **ринковий ризик** – це ризик, який супроводжується зміною цін на фінансові інструменти через коливання попиту та пропозиції на ринку. Ринковий ризик може бути спричинений економічними, політичними або геополітичними подіями, змінами в регуляторному середовищі або в компаніях. Він може призвести до збитків, якщо ціна активів знижується. Це один з основних ризиків на фінансовому ринку, що містить різні елементи, які впливають на вартість фінансових інструментів.

Одним із таких елементів є **загальні коливання ринку**. Вони є наслідком природних коливань і загальною нестабільності фінансового ринку. Як приклад, це коливання цін на акції, облігації, валюту та інші фінансові інструменти. Амплітуда таких коливань може бути різною і першопричиною є різні фактори, в т. ч. економічні показники, політичні події, зміни в процентних ставках та інші фундаментальні фактори впливу.

Не менш важливим елементом ринкового ризику є **секторальний ризик**, який поширюється на рівні окремих секторів ринку. Наприклад, в такому секторі, як технології, можуть бути специфічні ризики, пов'язані з нововведеннями, змінами технологічного ландшафту або нетиповою конкуренцією. Цей тип ризику може виникати також унаслідок сезонних факторів або змін відносної популярності чи відторгнення певного сектору.

Важливим чинником ринкового ризику також є **валютний ризик**, пов'язаний зі зміною валютних курсів. Для інвесторів, які інвестують в іноземній валюті, зміна валютного курсу впливає на загальну вартість інвестиційного портфеля. Валютні ризики виникають через економічні, політичні та інші фактори, що впливають на попит і пропозицію на валютних ринках.

Зміна рівня процентних ставок також може мати значний вплив на фінансовий ринок. Зміна процентних ставок приводить до коливання вартості фінансових інструментів, кредитів і технологій. Така зміна може бути викликана центральним банком, економічними факторами або змінами у фінансовій політиці.

На амплітуду ринкового ризику впливають геополітичні події, такі як політичні конфлікти, війни, терористичні атаки, зміни урядів та ін. Сукупність цих факторів формує **геополітичний ризик**, який керований і залежний від геополітичних подій. Дестабілізуючі фактори, які виходять за сформовані сталі межі, мають негативний вплив на

ринкову стабільність, інвестиційний клімат і макроекономічне позиціонування.

Комбінація вищезазначених ризиків та інших факторів приводить до формування складних умов для інвесторів й учасників ринку. Важливим є вміння управляти ризиками. Це є невід'ємною частиною успішної торгівлі та інвестування, враховуючи аналіз ринку, диверсифікацію інвестиційних портфелів, використання захисних стратегій та ефективного ризик-менеджменту.

По-друге, **кредитний ризик** – це ризик невиконання взятих фінансових зобов'язань. Кредитний ризик пов'язаний з підвищенням рівня неплатоспроможності емітента фінансового інструменту або боржника, що є наслідком фінансових труднощів, негативних змін у компанії або впливу негативних зовнішніх чинників. Для визначення природи виникнення кредитного ризику охарактеризуємо його складові.

Передусім це **неплатоспроможність емітента**, пов'язана з можливістю того, що емітент фінансового інструменту, такого як облігація або кредит, не зможе виконати свої зобов'язання щодо повернення залученого/запозиченого капіталу або виплати встановлених процентів вчасно. Це може бути наслідком фінансових труднощів, несприятливих економічних умов, зниження рівня дохідності або впливу інших зовнішніх та внутрішніх чинників.

Наступною складовою є **кредитний скоринг** – система оцінювання кредитоспроможності емітента або боржника. Кредитний скоринг враховує різні фактори, такі як історія платежів, фінансовий стан, рейтинги кредитних агентств та інші параметри для визначення рівня кредитного ризику.

Ще одним елементом є **кредитний спред** – різниця між дохідністю фінансового інструменту і дохідністю безризикового активу з аналогічним строком погашення. Чим вищий кредитний ризик, тим вищий кредитний спред, який компенсує ризик інвестора, пов'язаний із неплатоспроможністю емітента.

Важливе значення також має **кредитний рейтинг**, що встановлюється професійними кредитними агентствами і є одним з інструментів оцінювання кредитного ризику, який надає інвестору оцінку кредитної якості емітента або боржника на основі його фінансової стабільності, здатності погашати зобов'язання та визначення впливу інших факторів. Відповідно до встановлених кредитних рейтингів, інвестори можуть приймати виважені рішення щодо ризиковості інвестицій.

Не менш вагому роль відіграє **диверсифікація**. Інвестори можуть зменшити кредитний ризик шляхом диверсифікації свого портфеля –

розподілу інвестицій між різними емітентами, секторами або регіонами для зниження впливу неплатоспроможності одного емітента на загальний портфель.

Управління кредитним ризиком загалом охоплює аналіз кредитоспроможності, моніторинг кредитних показників, диверсифікацію портфеля та використання захисних стратегій, таких як страхування кредитного ризику чи використання договорів із кредитним забезпеченням.

По-третє, **ризик ліквідності** – це ризик, пов'язаний зі здатністю купити або продати фінансові інструменти без впливу на їхню ціну. Якщо ринок є недостатньо ліквідним, тоді складно здійснювати операції купівлі або продажу фінансових інструментів. Це призводить до втрат, особливо у разі потреби швидкого виходу з позиції.

Ліквідність ринку визначається його *«глибиною»*, тобто наявністю значної кількості учасників, які мають за мету купити та продати фінансові інструменти. Чим більші обсяги ринку, тим легше здійснювати купівлю або продаж фінансових інструментів без суттєвого впливу на ціну.

Рівень ліквідності також відображається у *спреді між цінами купівлі та продажу фінансового інструменту*. Величина спреда вказує на різницю між граничними цінами, за якими учасники ринку готові купувати та продавати. У цій позиції простежується обернена залежність – чим менша величина спреда, тим більша ліквідність ринку.

Не менш важливою складовою ліквідності є *обсяг торгівлі* ринку. Величина обсягу укладених угод є однією з ознак ліквідності ринку. Чим більше фінансових інструментів купується і продається на ринку, тим більше можливостей для учасників ринку здійснювати операції без значних змін у цінах.

Наступним елементом, який відображає рівень ризику ліквідності, є *час виконання заявок*. Ліквідний ринок характеризується високою оперативністю виконання заявок на купівлю або продаж. За таких обставин учасники ринку можуть легко знайти контрагента для здійснення операції без зайвих затримок.

Одним з важливих індикаторів рівня ризику ліквідності є показник *концентрації ринку*. Присутність на ринку обмеженої кількості активних учасників або домінування одного чи кількох великих гравців є прямою ознакою низької ліквідності, за якої виконання заявок вважається більш складним процесом.

Значний вплив на ліквідність мають *новини та події*. Важливі новини, події або «інформаційні шоки» на ринку безпосередньо впливають

на ліквідність, особливо якщо вони викликають несподівані реакції учасників ринку. Реакцією на такі інсайти є збільшення спредів, зниження обсягів торгівлі, загальне підвищення тиску на складові, які формують ліквідність.

Для ефективного управління ризиком ліквідності необхідно: проводити аналіз ліквідності ринку; встановити стратегію управління інвестиційним портфелем; використовувати ліквідні фінансові інструменти; розробляти альтернативні інвестиційні плани; проводити регулярний моніторинг ринкових умов.

По-четверте, **валютний ризик** – це ризик, пов'язаний зі зміною валютних курсів. Якщо операції проводяться в іноземній валюті, зміна валютного курсу може вплинути на вартість активів при їхній конвертації у національну валюту. Такий ризик є одним із основних факторів прийняття рішень на фінансовому ринку, особливо для учасників, які здійснюють операції з різними валютами. Валютний ризик виникає внаслідок коливань валютних курсів і може мати значний вплив на прибутки або збитки всіх контрагентів. Розглянемо основні складові валютного ризику.

Валютні коливання – це ризики, пов'язані зі зміною валютних курсів. Валюти змінюють свою вартість відносно одна одної через економічні, політичні та інші фактори. Коливання валютних курсів можуть привести до прибутків або збитків залежно від позицій у валютних операціях.

Економічні фактори – це ризик зміни процентних ставок, інфляція, рівень зайнятості, стан економіки та інші макроекономічні показники. Зміни цих факторів впливають на валютні курси і призводять до виникнення валютних ризиків.

Політичними факторами є політична нестабільність, політичні конфлікти, вибори та інші події, які мають значний вплив на валютні курси. Неочікувані політичні зміни, як правило, призводять до значних коливань валютних курсів і, як наслідок, підвищують валютні ризики.

Учасники ринку, які зазнають впливу валютних ризиків, використовують різні стратегії для управління ними. Ці стратегії можуть передбачати використання форвардних угод, опціонів, ф'ючерсів, валютних свопів, хеджування ризиків або інших інструментів фінансового ринку для захисту від небажаних коливань. Управління валютними ризиками є важливою складовою для багатьох учасників фінансового ринку, особливо для міжнародних компаній, інвесторів та трейдерів. Інструменти управління валютними ризиками дозволяють зменшити негативні на-

слідки валютних коливань та забезпечити більшу стабільність фінансових операцій.

По-п'яте, **ризик зміни процентної ставки** – це ризик, пов'язаний зі зміною рівня процентних ставок. Зміна процентних ставок може вплинути на вартість облігацій, кредитів та інших фінансових інструментів, особливо з фіксованою процентною ставкою.

Подамо розширену характеристику ризику зміни процентної ставки.

Зміни рівня процентних ставок – ризик процентної ставки виникає зі змінами рівня процентних ставок на ринку. Це можуть бути зміни базової процентної ставки, довгострокових облігаційних ставок, кредитних ставок та інших процентних ставок, які впливають на фінансовий ринок.

Вплив на вартість фінансових інструментів – зміни процентних ставок мають прямий вплив на вартість фінансових інструментів. Зростання процентних ставок призводить до зниження вартості облігацій, акцій та інших інструментів, які мають фіксований дохід, оскільки ринкова вартість таких інструментів зменшується при збільшенні процентних ставок.

Вплив на дохідність – зміни процентних ставок також впливають на дохідність фінансових інструментів. Наприклад, зростання процентних ставок знижує дохідність облігацій, які виплачують фіксований купонний дохід, оскільки нові емісії облігацій матимуть вищі купонні ставки.

Роль центральних банків – зміна облікової ставки Національного банку України безпосередньо впливає на зміну процентної ставки на ринку та на вартість активів й інвестиційний клімат у країні загалом.

Стратегії управління ризиком процентної ставки – учасники ринку, в діяльності яких є значний ризик впливу процентних ставок, використовують різні стратегії управління процентним ризиком. Це можуть бути операції з хеджування ризиків, такі як процентні свопи, опціони й інші похідні інструменти, а також стратегії довгострокового планування та диверсифікації інвестиційного портфеля.

Економічні фактори – ризик процентної ставки залежить від різних економічних факторів, таких як інфляція, рівень зайнятості, стан економіки, ринкові очікування та інші макроекономічні показники. Зміни цих факторів можуть вплинути на рівень процентних ставок і створити ризик для учасників ринку.

Управління ризиком процентної ставки базується на аналізі ринкових умов, стратегічному плануванні, використанні похідних інструмен-

тів, розробці політик і процедур управління ризиком, а також застосуванні регулярного моніторингу ринкових умов та економічних факторів. По-шосте, **системний ризик фінансового ринку** – це ризик, що випливає з можливості поширення фінансових проблем або кризи з одного сектору ринку на інший. Системний ризик може виникнути за умови низької ліквідності, банкрутства одного інституту або коли системна помилка має негативний вплив на інші компанії або ринки. Системний ризик спричиняє виникнення значних порушень або недоліків, які мають глобальні наслідки для фінансової системи загалом. Охарактеризуємо детальніше складові системного ризику фінансового ринку.

Важливою є **взаємопов'язаність** фінансового ринку мережею взаємозв'язків між різними учасниками, фінансовими інституціями, ринками та країнами. Системний ризик виникає через взаємопов'язаність цих елементів, оскільки проблеми або системні помилки в одному сегменті можуть швидко поширюватися та впливати на інші суміжні сегменти.

Не менш значущим елементом поширення системного ризику є **трансмісія ризику**. Системний ризик може передаватися через різні канали та механізми між інституціями, які знаходяться в одній екосистемі. Наприклад, проблеми в одному банку можуть спричинити втрату довіри до інших банків, що призведе до масового зняття вкладів. Передача ризику також може відбуватися через фінансові інструменти, деривативи, міжбанківські кредити та інші фінансові операції.

Суттєвий вплив також має **контагійний ефект**, коли проблеми або стресові ситуації в одному сегменті фінансового ринку поширюються та посилюються, впливаючи на інші сегменти. Наприклад, зниження цін на акції може спровокувати паніку на ринку, що призведе до масових продажів і подальшого зменшення цін на різні активи.

Значущим є також ефект масштабного впливу **великих фінансових установ**. Дії та стан фінансових гігантів, таких як системні банки або страхові компанії, мають значний вплив на системний ризик. Проблеми в таких установах можуть викликати ланцюгову реакцію, оскільки їхні дії та рішення мають вплив на багато інших учасників ринку і глобальну економіку.

Системний ризик залежить також від **макроекономічних факторів**, таких як стан економіки, зайнятість, інфляція, політична стабільність та ін. Зміни в цих факторах впливають на фінансову систему загалом і створюють системний ризик.

Регулятори та наглядові органи відіграють важливу роль у мінімізації системного ризику. Їхні дії та політика, в т. ч. моніторинг ринку, затвердження стандартів, ліцензування і регулювання фінансових інституцій, спрямовані на забезпечення стабільності та запобігання системним ризикам.

Управління системним ризиком охоплює посилення моніторингу ринкових умов, розробку стратегій управління ризиком, підвищення стандартів і регуляторних вимог, а також співпрацю між учасниками ринку та регуляторами для забезпечення стійкості й протидії системним ризикам.

4. Регулювання та саморегулювання фінансового ринку

Регулювання та саморегулювання фінансового ринку, а також регуляторна політика базуються на сукупності заходів і правил, які призначені для контролю, нагляду та стимулювання функціонування фінансової системи в країні. Всі заходи у цій сфері мають за мету забезпечити стабільність ринку, запобігти фінансовим кризам та зберегти довіру всіх його учасників до фінансової системи.

Регулювання фінансового ринку здійснюється на різних рівнях: глобальному – міжнародному, національному та регіональному – локальному. Міжнародні організації, такі як Міжнародний валютний фонд (МВФ), Всесвітня банківська група, Банк міжнародних розрахунків, виконують роль глобальних регуляторів і наглядають за станом фінансової системи у світі; Міністерство фінансів України, Національний банк України, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, Українська асоціація фондового ринку, Асоціація українських банків, Асоціація страховиків України, Асоціація кредитних спілок України та інші організації провадять регуляторну політику на національному та регіональному – локальному рівнях.

Регуляторна політика визначає цілі та завдання (рис. 10.14), які реалізовує через регулювання фінансового ринку.

1) *Забезпечення стабільності фінансової системи.* Регулятори встановлюють правила та норми, щоб запобігти системним ризикам, які можуть вплинути на функціонування фінансової системи. Вони встановлюють вимоги до мінімального обсягу капіталу, обмеження щодо здійснення ризикових операцій, нормативи формування резервів, вимоги до нормативів діяльності, а також проводять стрес-тести для оцінювання стійкості та ліквідності фінансових установ.

Рис. 10.14. Цілі та завдання регулювання фінансового ринку

2) *Захист інвесторів та споживачів.* У цій сфері регуляторна політика спрямована на забезпечення прозорості, відкритості та відповідальності фінансових установ перед інвесторами і споживачами послуг шляхом встановлення правил щодо ведення відкритої інформаційної політики; оприлюднення фінансової звітності, яка підтверджена висновками аудитора; дотримання корпоративних і етичних правил у діяльності та наданні консультаційних послуг тощо.

3) *Запобігання фінансовим злочинам.* Регулятори встановлюють чіткі правила та норми, які дають змогу запобігти шахрайству, відмиванню грошей, фінансуванню тероризму й іншим фінансовим злочинам. Встановлюються також процедури ідентифікації клієнтів, контролю операцій із підозрою на незаконне походження коштів, приділяється значна увага співпраці з правоохоронними органами.

4) *Стимулювання економічного зростання.* Регулятори, ухвалюючи відповідні рішення, передусім визначають, як вони впливатимуть на діяльність фінансових установ та чи сприятимуть розвитку фінансового ринку та економіки загалом. Наприклад, це може виявлятися через відкриття ширшого доступу до відповідних фінансових продуктів для малого та середнього бізнесу, сприяння запровадженню в діяльності інновацій, зниження адміністративних бар'єрів для входження на ринок та ін. Залежно від країни та її фінансової системи, регуляторна політика може містити різні інструменти та заходи для досягнення визначених цілей. До таких заходів належать: нормативно-правове регулювання; ліцензування; спостереження та нагляд, регулювання ринкової конкуренції, фінансовий моніторинг, боротьба з шахрайством і злочинністю та ін.

Усі заходи у сфері регуляторної політики здійснюються з метою забезпечення ефективності, стабільності та довіри до фінансового ринку, а також захисту інтересів усіх учасників фінансової системи. Залежно від ситуації на ринку вони можуть бути орієнтованими на запобігання негативним наслідкам, врегулювання амплітудних коливань ринку, а також на боротьбу з кризовими явищами.

Саморегулювання на фінансовому ринку є основним доповнюючим елементом державного регулювання та забезпечення внутрішнього контролю і нагляду діяльності учасників ринку (рис. 10.15). Воно базується на діяльності професійних організацій, таких як асоціації, об'єднання, аналітичні, інформаційні, рейтингові, клірингові центри та інші учасники ринку.

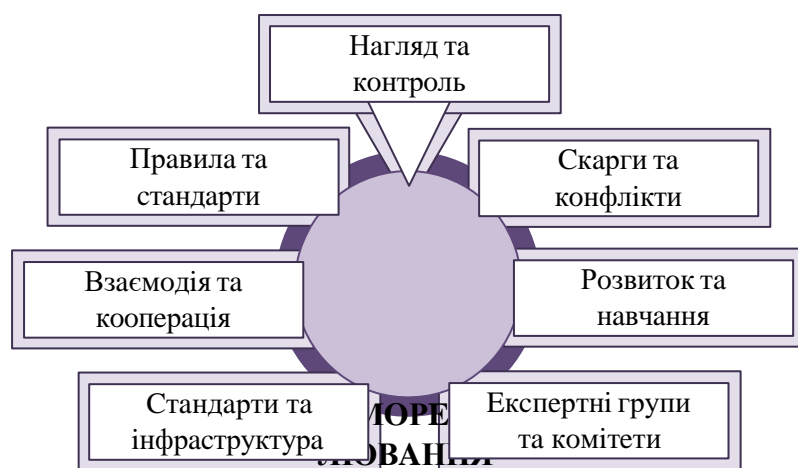

Рис. 10.15. Складові саморегулювання фінансового ринку

1) *Встановлення правил та стандартів.* Саморегулювальні організації встановлюють власні правила, норми та стандарти, які регулюють поведінку учасників ринку. Вони сприяють встановленню етичних норм, прозорості та відповідальності у фінансовій діяльності.

2) *Нагляд і контроль.* Саморегулювальні організації здійснюють нагляд та контроль за діяльністю своїх членів. Вони можуть проводити аудити, перевірки та моніторинг, щоб забезпечити дотримання правил і стандартів.

3) *Розгляд скарг та врегулювання конфліктів.* Саморегулювальні організації встановлюють правила щодо розгляду скарг і врегулювання кон-

фліктів між учасниками ринку. Вони можуть визначати процедури для вирішення спорів, арбітражу та медіації.

4) *Професійний розвиток і навчання.* Саморегулівні організації сприяють професійному розвитку своїх членів шляхом проведення професійних навчань, семінарів, тренінгів та сертифікатних програм.

5) *Створення експертних груп та комітетів.* Деякі саморегулівні організації створюють експертні групи або комітети, що формуються з представників ринку та залучених фахівців для обговорення й вирішення питань, пов'язаних з регулюванням і розвитком ринку. Ці групи розробляють рекомендації, проводять дослідження та вносять пропозиції щодо вдосконалення функціонування системи.

6) *Розвиток стандартів та інфраструктури.* Саморегулівні організації сприяють розвитку стандартів та інфраструктури ринку. Вони можуть встановлювати вимоги до торговельних платформ, клірингових систем, систем розрахунків та інших інфраструктурних складових ринку з метою забезпечення його ефективності й стабільності.

7) *Взаємодія з державними регуляторами.* Саморегулівні організації співпрацюють з державними регуляторами, обмінюючись інформацією, узгоджуючи правила та спільно працюючи над розвитком і вдосконаленням регуляторної політики.

Отже, саморегулювання має за мету забезпечити внутрішній контроль, прозорість і високі стандарти професійної поведінки серед учасників ринку. Воно сприяє забезпеченню стійкості, довіри та розвитку ринку шляхом ефективного саморегулювання та взаємодії з державними регуляторами.

В Україні фінансовий ринок регулюється як державними органами, так і саморегулівними організаціями. Основними державними органами, відповідальними за регулювання фінансового ринку України, є: Міністерство фінансів України; Рахункова палата України; Національний банк України (НБУ) – мегарегулятор ринку для всіх банківських і небанківських фінансових установ; Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку (ДКЦПФР). Паралельно з інституціями, які здійснюють державне регулювання, в Україні діють також саморегулюючі організації. Вони здійснюють саморегулювання та контроль на фінансовому ринку. Це Українська асоціація фондового ринку (УАФР); Асоціація українських банків (АУБ); Асоціація страховиків України (АСУ); Асоціація кредитних спілок України та ін.

Тема 13. Фінансова безпека держави

1. Економічна та фінансова безпека держави: завдання, об'єкти, суб'єкти та основні загрози

2. Економічна злочинність як загроза фінансовій безпеці держави

3. Загрози та ризики фінансової безпеки України

4. Класифікація загроз фінансовій безпеці держави

Економічна безпека є провідною складовою національної безпеки держави. Національна безпека - це захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток країни, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам. Основними характеристиками національної безпеки держави є економічна незалежність, стабільність національної економіки, здатність до розвитку.

Відповідно, економічна безпека держави - це стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз, забезпечувати високу конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі і характеризує здатність національної економіки до сталого та збалансованого зростання.

Якщо економічну безпеку розглядати як цілісну систему, то логічно виокремити її об'єкти та суб'єкти.

Об'єкти економічної безпеки держави:

- 1) економічна система країни;
- 2) окремі сфери діяльності: військової, соціальної, політичної, правової, інформаційної і т.д.;
- 3) суспільство з його інститутами, організаціями, фірмами, підприємствами;
- 4) особистість (індивід).

Суб'єкти економічної безпеки — держава і суспільство з усіма його інституціями. Якщо конкретизувати, то суб'єктами економічної безпеки є державні та місцеві органи виконавчої і законодавчої влади; міністерства, відомства, комерційні та некомерційні організації, громадські організації, окремі громадяни тощо.

Основними завданнями економічної безпеки є:

- а) забезпечення пропорційного та безперервного економічного зростання;
- б) подолання інфляції та безробіття;
- в) формування ефективної структури економіки;
- г) зменшення дефіциту бюджету та державного боргу;

- д) забезпечення соціального захисту і підвищення якості життя населення;
- е) стабілізація національної валюти;
- ж) підвищення конкурентоспроможності країни тощо.

Економічної безпеки можна досягти тоді, коли ступінь залежності країни від інших держав, а також ступінь загострення внутрішньополітичної, соціально-економічної та екологічної ситуації не перевищує межі, за якою втрачається національний суверенітет, послаблюється економічний потенціал, суттєво знижуються рівень і якість життя громадян. Нехтування економічною безпекою держави може призвести до:

- руйнації внутрішнього виробництва;
- витіснення з внутрішнього ринку вітчизняних товаровиробників;
- банкрутства підприємств;
- підриву системи життєзабезпечення нації.

Для забезпечення стабільного економічного розвитку першочерговими завданнями є усунення загроз економічній безпеці країни. Загрози економічній безпеці держави - це сукупність наявних та потенційно можливих явищ і чинників, що створюють небезпеку для реалізації національних інтересів у економічній сфері.

За ступенем впливу загрози поділяють на мінімальні, середні та максимальні. Мінімальний рівень впливу загрози свідчить, що певна проблема зумовлює виникнення несприятливих умов для відтворюваних процесів в економіці. Середній рівень впливу загрози вказує на те, що проблема спричиняє несприятливі тенденції в економіці.

Максимальний рівень впливу загрози показує, що проблема породжує необоротні негативні процеси в економіці.

За місцем виникнення загрози економічній безпеці держави можна поділити на дві групи: зовнішні та внутрішні.

Зовнішні загрози економічній безпеці держави:

- а) енергетична залежність національного виробництва;
 - б) сировинна орієнтація експорту українських товарів;
 - в) імпортна інтервенція товарів на внутрішній ринок та зростання залежності від імпортних поставок;
 - г) висока заборгованість міжнародним фінансовим організаціям;
 - д) низька конкурентоспроможність вітчизняних товарів на світовому ринку.
- Внутрішніми загрозами економічної безпеки держави можуть бути:
- а) істотне скорочення валового внутрішнього продукту;

- б) зниження інвестиційної та інноваційної активності і науково-технічного та технологічного потенціалу;
- в) скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку;
- г) нестабільність фінансової (передусім податкової) та грошово-кредитної політики держави;
- д) зростання дефіциту державного бюджету та внутрішнього боргу.

2. Економічна злочинність як загроза фінансовій безпеці держави

Загальноприйнятого кримінально-правового і кримінологічного поняття “економічна злочинність” нині не існує, незважаючи на його широке використання в науковому світі. Це, безумовно, обмежує можливості конструктивного діалогу з метою вдосконалення та уніфікації законодавства про боротьбу з цим явищем. Злочини економічної спрямованості характеризуються різноманітністю, високоінтелектуальними ознаками, швидкою адаптацією до нових форм, методів підприємницької діяльності (застосування банківських документів, нових електронних засобів платежу, засобів зв'язку й оргтехніки), опануванням нових банківських валютних і митних технологій здійснення господарських операцій. До економічної злочинності за часів СРСР та досі в Україні відносили деякі види злочинів проти держави (порушення правил про валютні операції, виготовлення і збут підроблених грошей або цінних паперів), злочини проти соціалістичної власності (розкрадання, вчинені шляхом присвоєння, розтрати чи зловживання службовим становищем, шахрайство тощо), господарські злочини

(спекуляцію, приписування, приватну підприємницьку діяльність, комерційне підприємництво), посадові злочини (хабарництво, зловживання владою та службовим становищем тощо).

Перехід України до нової економічної системи спричинив глобальну кризу в усіх сферах життєдіяльності. Одним із найбільш небезпечних проявів цієї кризи є економічна злочинність. Саме вона є підґрунтям для організованої злочинності та внаслідок особливих умов, які надають їй сталого розвитку, збільшує рівень корумпованості державного апарату та правоохоронних органів. Основні принципи нової економічної системи було сформульовано в Конституції України 1996 р., згідно з якою визнаються та захищаються всі форми власності, гарантується вільне підприємництво та підтримання конкуренції. Створення ринків товарів і послуг, розвиток комерційних структур, легалізація підприємництва відбувалися в нашій країні на фоні значного зниження

життєвого рівня населення, загострення соціально-економічних суперечностей, криміналізації суспільних відносин. Тому з цим такі соціально значущі сфери, як підприємництво, виробництво та розподіл матеріальних благ, опинилися перед загрозою встановлення кримінального контролю, що досить негативно й деструктивно впливає на гарантування економічної безпеки країни. Аналіз економічної злочинності свідчить, що протягом останніх років динамічно зростає частка тяжких злочинів економічної спрямованості, передусім зловживань із кредитними та фінансовими ресурсами у сфері підприємницької діяльності, а також розкрадань, хабарництва. Найбільш криміналізованими виявилися відносини у фінансово-кредитній та банківських системах, зовнішньоекономічній діяльності, у сферах енергозабезпечення та приватизації. Заслуговує на увагу такий перелік ознак економічної злочинності, запропонований Є. Дементьєвою на підставі аналізу зарубіжної кримінологічної літератури:

- здійснюються в процесі професійної діяльності;
- здійснюються у межах та під прикриттям законної економічної діяльності;
- мають корисливий характер;
- характеризуються тривалим систематичним розвитком;
- завдають шкоди економічним інтересам держави, приватного підприємництва та громадян;
- вчинюються юридичними і фізичними особами, які діють від імені та в інтересах підприємства.

Слід зважати на відмінності економічної злочинності від традиційної майнової злочинності (крадіжки, грабежі, розбої тощо). Економічна злочинність має такі особливості:

1. Під час здійснення традиційного злочину є злочинець, якого слід знайти і притягнути до кримінальної відповідальності, а факт самого злочину є очевидним. В економічному злочині сам факт вчинення злочину є сумнівним або таким, який важко довести. При цьому використовуються витончені способи приховування слідів, виконавців, коштів, отриманих злочинним шляхом.
2. Якщо традиційний злочинець засуджується до позбавлення волі, то для нього стримувальний ефект цього покарання здебільшого є незначним. Застосування ж цього заходу щодо “економічного злочинця” є більш ефективне, оскільки він насамперед боїться втратити свій соціальний статус і репутабельність, без яких не зможе виступати як надійний діловий партнер.
3. Економічній злочинності притаманні такі ознаки:

- складається із кримінально караних діянь суб'єктів господарювання;
 - посягає на порядок управління економікою;
 - завдає значних збитків державі, суспільству та окремим громадянам;
 - має тривалий характер;
 - вчинюється фізичними особами, оскільки за кримінальним законодавством України суб'єктом злочину може бути лише фізична особа;
 - характеризується високою латентністю, що зумовлено як природною латентністю, так і значними складнощами під час розслідування злочинів у сфері економіки;
 - характеризується тісним зв'язком з організованою злочинністю, корупцією, тіншовою економікою та іншими негативними явищами в суспільстві;
 - більш ніж інші види злочинності здатна бути способом життя певної частини населення, формуючи у нього напівкримінальний менталітет.
- Розрізняють такі види економічних злочинів:
1. Злочини, пов'язані з порушенням правил вільної конкуренції:
 - порушення антидемпінгового законодавства;
 - комерційне шпигунство;
 - змова щодо фіксування цін тощо.
 2. Злочини, пов'язані з порушенням прав споживачів:
 - випуск недоброякісної продукції;
 - шахрайства, які завдають матеріальної шкоди споживачам.
 3. Злочини, що посягають на фінансову систему держави:
 - приховування прибутку;
 - ухилення від сплати податків.
 4. Злочини, що ґрунтуються на зловживанні інвестиціями і спричинюють збитки компаньйонам, акціонерам тощо:
 - шахрайства з фінансовими документами.
 5. Злочини, які пов'язані із зловживанням депозитним капіталом і завдають збитків депозитаріям, кредиторам, гарантам:
 - удавані банкрутства;
 - махінації зі субсидіями;
 - шахрайства у сфері страхування;
 - неповернення кредитів із наступним їх викраденням.
 6. Злочини, що посягають на фінансовий комерційний сектор економіки:
 - використання підроблених банківських документів ;
 - використання підроблених платіжних засобів (електронних грошей).

7. Злочини, пов'язані з незаконною експлуатацією природи і порушенням стандартів та нормативів щодо захисту навколишнього середовища, які спричиняють йому шкоду:

- забруднення техногенними відходами;
- незаконне будівництво;
- виробництво шкідливих продуктів.

8. Злочини, які пов'язані зі свідомим порушенням правил техніки безпеки праці з боку менеджменту та спричиняють матеріальні збитки і фізичну шкоду робітникам.

9. Зловживання та шахрайства у сфері соціального страхування та пенсійного забезпечення робітників.

10. Комерційні хабарі.

11. Комп'ютерні злочини.

12. Торгівля забороненими товарами і послугами (наркотики, зброя, люди, дикі тварини, людські органи).

13. Контрабанда (автотранспортних засобів, наркотиків, зброї, культурних цінностей, трансплантатів, людей тощо).

14. Виготовлення і збування підроблених грошей і цінних паперів.

15. Спекуляція.

Нелегальний ринок – це сукупність відносин, які здійснюються з порушенням чинних правових норм і зводять разом покупців і продавців товарів та послуг.

Нелегальний ринок є базовим інститутом тіньової і кримінальної економіки.

Причинами виникнення і розвитку нелегальних ринків є:

- наявність правової заборони на виготовлення товарів, реалізацію послуг, виконання робіт (наркотичні засоби, трансплантанти, крадене майно, відмивання злочинно отриманих доходів);
- наявність установлених законодавством бар'єрів для доступу на ринок (державна монополія, ліцензування, вікові обмеження для малолітніх на ринку праці, авторські права, захист інтелектуальної власності (патент, товарний знак);
- державне регулювання цін (установлення максимальних цін, обмеження рентабельності, встановлення фіксованого валютного курсу на рівні, нижчому за рівноважний);
- високий рівень оподаткування та інших витрат, пов'язаних із виконанням установлених законом зобов'язань;
- недостатня жорсткість державного контролю, нездатність держави реалізувати правову заборону або виконання регулюючих розпоряджень;

– недієздатність державних інститутів регулювання ринку, забезпечення прав власності, контрактної дисципліни (наприклад, неефективність судової системи вирішення суперечок, виконань судових рішень, пов'язаних з витребуванням боргів породжують ринок кримінальних послуг з їх «вибиванням»). Нелегальними ринками є: ринок наркотичних засобів; ринок зброї; ринок автотранспортних засобів; ринок культурних цінностей; фінансовий ринок; ринок праці; ринок трансплантатів; організована проституція; торгівля людьми; незаконна торгівля дикими тваринами; нелегальний гральний бізнес.

3. АГРОЗИ ТА РИЗИКИ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Загрози фінансової національної безпеки тривалий час можуть не проявлятися у відкритій формі, тому моніторинг ризиків, які є джерелом їх появи, має відбуватися постійно на всіх рівнях національної економічної системи. Прояв одразу багатьох загроз може спровокувати черговий кризовий період для фінансової сфери держави, вихід із якого буде можливим лише за умови прийняття швидких та ефективних управлінських рішень щодо усунення фінансових проблем, а також компенсації негативних наслідків дії загроз на державному рівні. Отже, до основних ризиків та загроз для національної фінансової безпеки можна віднести фінансову залежність від зовнішніх інвестицій та різних форм фінансової допомоги, вивезення капіталу в офшорні зони, низький рівень довіри користувачів фінансових продуктів та послуг до їх реалізаторів, присутність в економічній системі явищ тіньової економіки та корупції, нераціональне та нецільове використання державних фінансів. Найбільший деструктивний вплив на стан системи фінансової безпеки держави можуть мати внутрішні загрози. Активізація впливу внутрішніх загроз на стан фінансової безпеки без вжиття будь-яких безпеко орієнтованих заходів у межах реалізації фінансової політики робить країну менш захищеною та вразливою перед зовнішніми загрозами її фінансової безпеки.

4. КЛАСИФІКАЦІЯ ЗАГРОЗ ФІНАНСОВІЙ БЕЗПЕЦІ ДЕРЖАВИ

Забезпечення фінансової безпеки України — це діяльність держави і всього суспільства, спрямована на:

- стабільне функціонування фінансової сфери, на захист національних цінностей та інтересів у цій специфічній сфері;
- запобігання та протидію загрози правам і свободам людини,

матеріальним і духовним цінностям суспільства, конституційному ладу, суверенітету і територіальній цілісності країни;

– всебічне сприяння соціально-економічному розвитку України, в першу чергу в плані підвищення якості життя громадян. Відповідно, місія системи фінансової безпеки держави полягає у своєчасному виявленні та запобіганні як зовнішніх, так і внутрішніх небезпек і загроз національним інтересам у фінансовій сфері, забезпеченні монетарного суверенітету банківської системи України, ефективності та конкурентоспроможності фінансової системи. Водночас місія системи забезпечення фінансової безпеки як структурного елементу системи фінансової безпеки, полягає у моніторингу загроз та своєчасному реагуванні на виявлені загрози. Під останньою зазвичай розуміють невідповідність бажаного і фактичного рівнів досягнення цілей управління фінансовою безпекою. З метою своєчасного та адекватного реагування на загрози фінансовій безпеці необхідно ідентифікувати загрози та структурувати проблеми забезпечення безпеки. В контексті зазначеного доцільним є:

- визначити об'єкти загроз фінансовій безпеці;
- класифікувати та систематизувати загрози фінансовій безпеці України.

Фінансова безпека визначається, як стан фінансової системи країни, за якого створюються необхідні фінансові умови для стабільного соціально-економічного розвитку країни, забезпечується її стійкість до фінансових шоків та дисбалансів, створюються умови для збереження цілісності та єдності фінансової системи країни. Було наведено перелік індикаторів та джерел вхідної інформації за складовими фінансової безпеки, зокрема для: банківської безпеки; безпеки небанківського фінансового ринку; боргової безпеки; бюджетної безпеки; валютної безпеки; грошово-кредитної безпеки.

Під об'єктами загроз фінансовій безпеці України визначаються фінансові інтереси як держави в цілому, так і учасників фінансового ринку, суб'єктів підприємницької діяльності, громадян тощо. Класифікація та систематизація загроз фінансовій безпеці України взаємопов'язаний процес. Завдання класифікації полягає у виявленні подібності і різниці загроз, відмежуванні однієї від іншої, розподіленні їх по певним групам з тим, щоб встановити зв'язки між ними. В цьому сенсі

класифікація виступає як аналітичний момент систематизації. Остання завершує цей процес, об'єднує виявлені зв'язки в єдину структуру, тобто виступає як ціль та підсумок класифікації, її синтетичний момент. Разом з цим систематизація визначає загальним напрямком подальшого цілеспрямованого дослідження загроз фінансовій безпеці України. Отже, під поняттям "класифікація загроз фінансовій безпеці" будемо розуміти єдине систематизоване групування загроз фінансовій безпеці, за ознаками сутності деструктивного впливу на об'єкт безпеки, джерел загроз, а також за просторово-часовими та змістовними характеристиками деструктивного впливу.

Розглянемо класифікацію загроз фінансовій безпеці в офіційному дискурсі державного управління. Так, в Концепції забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері (2012 р.) до явищ і чинників, що можуть призвести до створення зовнішніх загроз національній безпеці у фінансовій сфері віднесено:

- обмеженість доступу до міжнародних фінансових ринків;
- значна залежність від експортно-імпортової діяльності; погіршення стану зовнішньої торгівлі, зростання дефіциту платіжного балансу, зокрема рахунка поточних операцій;
- значна залежність від зовнішніх кредиторів;
- вплив світових фінансових криз на фінансову систему держави.

Також у Концепції до явищ і чинників, що можуть призвести до створення внутрішніх загроз національній безпеці у фінансовій сфері, віднесено:

- нестабільність та недосконалість правового регулювання інвестицій;
- практика та досвід регулювання у фінансовій сфері;
- нерівномірний розподіл податкового навантаження на суб'єктів господарювання, що зумовлює ухилення від сплати податків та відплив капіталу за кордон;
- відплив капіталу за кордон внаслідок погіршення інвестиційного клімату;
- низький рівень бюджетної дисципліни і незбалансованість бюджетної системи; збільшення обсягу державного боргу;
- тінізація економіки;

- недостатній рівень золотовалютних резервів;
- значний рівень доларизації економіки;
- істотні коливання обмінного курсу національної валюти, не обумовлені дією макроекономічних факторів;
- слабкий розвиток фондового ринку, зокрема в частині застосування механізмів обліку та переходу прав власності на цінні папери, а також забезпечення захисту прав інвесторів на фондовому ринку;
- недостатній рівень капіталізації фінансової системи. У науковому дискурсі визначено такі внутрішні загрози фінансовій безпеці України, як :
- низький рівень соціально-трудових відносин, соціальної спрямованості економіки;
 - помилки, зловживання та інші відхилення (безгосподарність, різноманітні економічні злочини, тощо) в управлінні фінансової системи держави;
- скорочення використовуваної ресурсної основи у фінансово-кредитній сфері діяльності для виходу з економічної кризи та успішного проведення подальших реформ;
- розвал фінансово-кредитної системи і послаблення її стабілізуючих функцій у сфері виконання та формування бюджету;
- падіння платоспроможності населення;
- скорочення ролі внутрішніх соціально-економічних стимуляторів економічного зростання;
- зростання економічної злочинності, корупції;
- зростання фінансових втрат в результаті збільшення масштабів і поглиблення соціальної напруженості в сфері економічних відносин;
- недосконалість механізмів формування економічної політики держави;
 - втрата фінансової самостійності у вирішенні соціально-економічних питань та власної фінансової інфраструктури;
 - нераціональний розподіл банківською системою кредитних ресурсів у стратегічно важливі види економічної діяльності;
 - дефіцит державного бюджету;
 - дефіцит платіжного балансу;

- високий рівень інфляції; низький рівень страхових виплат;
- низька частка довгострокового страхування;
- слабкий розвиток інфраструктури фондового ринку;
- зростання внутрішнього і зовнішнього боргу;
- криза інвестиційної сфери;
- низька ефективність бюджетно-податкової системи;

– дисбаланс у динаміці макроекономічних показників.

У науковому дискурсі визначено такі зовнішні загрози фінансовій безпеці України, як:

- інтернаціоналізація та глобалізація світового господарства;
- порушення національних пріоритетів України у сфері фінансів через просування іноземними партнерами вигідних їм економічних проектів і фінансових програм;
- формування іноземними партнерами такої структури зовнішньоекономічних зв'язків з Україною, коли остання поступово перетворюється на їх сировинний придаток;
- зростання зовнішньої фінансової заборгованості України, посилення її залежності від іноземних кредитів;
- нерозвиненість ринків капіталу та їх інфраструктури;
- криза грошової і фінансово-кредитної систем;
- нестабільність економіки;
- високий рівень зовнішньої заборгованості на 1 особу.

Вітчизняний дослідник Е. Дмитренко запропонував класифікацію загроз фінансовій безпеці за такими критеріями:

1. За напрямками впливу на фінансову діяльність (джерело загрози): внутрішні та зовнішні;
2. За ступенем небезпеки: особливо небезпечні, небезпечні;
3. За можливістю дії: реальні, потенційні;
4. За масштабами дії: національні, локальні, індивідуальні;
5. За тривалістю дії: тимчасові, постійні;
6. За характером впливу: прямі, безпосередні, опосередковані;
7. За терміном дії: довгострокові, середньострокові, короткострокові, поточні;

8. За сферою фінансової діяльності: загрози фінансовій безпеці у бюджетній, податковій, банківській, валютній сферах, у сфері грошового обігу та розрахунків.

До класифікаційної сітки за критерієм джерело загрози варто додати трансграничні загрози, що є поєднанням дії як внутрішніх так і зовнішніх загроз. Водночас до класифікаційної сітки загроз фінансовій безпеці пропонуємо доповнити такі критерії класифікації, як:

- критерій форми реалізації деструктивного фінансового впливу, що дає змогу визначити ступінь маскуванню ворожих та недоброзичливих намірів суб'єктів фінансових відносин (явні та скриті загрози);
- критерій напрямів деструктивного фінансового впливу на фінансову систему (загрози інтересам держави, учасників фінансового ринку, суб'єктів підприємницької діяльності, громадян тощо). Критерій ступеня небезпеки замінюють на критерій максимально можливих збитків або ступеню впливу загроз на виживання суб'єкта фінансової безпеки (низький, середній та високий ступінь впливу загрози).

Враховуючи складність фінансово-кредитної сфери пропонуємо розширити класифікацію загроз фінансовій безпеці за критерієм сфера фінансової діяльності, а саме до загроз у сфері фінансово-грошового обігу, у банківській сфері, загроз, що пов'язані із функціонуванням фондового ринку запропоновано додатково виокремити загальні загрози фінансовій безпеці та загрози фінансовій безпеці, що пов'язані із зовнішньоекономічною діяльністю.

Це дозволить дослідити загрози фінансовій безпеці трансграничного характеру, що поєднують у собі дію внутрішніх та зовнішніх загроз, а також спрогнозувати каскадний ефект їх реалізації за певних умов.

Враховуючи вищенаведені викладки можна зробити наступний висновок: безпека у функціональному і системотворчому сенсі — це простір відповідальності держави.

Саме тому смисловий простір державно-управлінського змісту поняття "загрози фінансовій безпеці" розкривається за допомогою визначення загрози як інституту, в якому втілюється причина діяльності держави щодо забезпечення фінансової безпеки.

В рамках інституціонального підходу загроза фінансовій безпеці є вірогідністю негативних дій на фактори безпеки, й далі на об'єкти фінансової безпеки: фінансові інтереси як держави в цілому, так і

учасників фінансового ринку, суб'єктів підприємницької діяльності, громадян.

Встановлено, що в офіційному дискурсі державного управління загрози фінансовій безпеці класифіковано лише за критерієм джерело загрози внутрішні та зовнішні загрози.

В науковому дискурсі загрози фінансовій безпеці класифіковано за низкою критеріїв, а саме:

- за напрямами впливу на фінансову діяльність (джерело загрози); за ступенем небезпеки; за можливістю дії; за масштабами дії;
- за тривалістю дії;
- за характером впливу;
- за терміном дії;
- за сферою фінансової діяльності.

Доведено, що з причин складності фінансово-кредитної сфери в умовах фінансової глобалізації, трансграничного характеру сучасних загроз фінансовій безпеці України класифікація загроз, яка використовується в офіційному та науковому дискурсах державного управління не дозволяє в повній мірі побудувати чітку ієрархію загроз та розробити адекватні заходи державного реагування на виявлені загрози.

З метою систематизації загроз фінансовій безпеці України пропонується до класифікаційної сітки за критерієм джерело загрози додати трансграничні загрози, класифікаційну сітку загроз фінансовій безпеці доповнити такими критеріями класифікації, як:

- критерій форми реалізації деструктивного фінансового впливу, критерій напрямів деструктивного фінансового впливу на фінансову систему;
- критерій ступеню небезпеки замінити на критерій максимально можливих збитків;
- за критерієм сфера фінансової діяльності додатково виокремити загальні загрози фінансовій безпеці та загрози фінансовій безпеці, що пов'язані із зовнішньоекономічною діяльністю.

Тема 14. Міжнародні фінанси

1. Міжнародні фінанси: інтерпретація сутності.

2. Світове фінансове середовище: поняття, складові та фактори розвитку.

3. Глобальні фінансові дисбаланси: сутнісні характеристики та класифікація.

1. Міжнародні фінанси: інтерпретація сутності

Протягом усієї історії свого становлення і розвитку міжнародні фінанси традиційно привертали до себе значну увагу з боку суб'єктів міжнародного бізнесу, національних держав, міжнародних організацій та представників наукової спільноти. Щоб наголосити на суспільній значущості, складності й міждисциплінарності міжнародних фінансів, вчені не шкодують епітетів і порівнянь. Так, американські вчені М. Енг, Ф. Ліс та Дж. М. Лоуренс назвали міжнародні фінанси «клеєм, який з'єднує багато різноманітних внутрішніх і міжнародних видів діяльності та процесів» [6]. Натомість відомий американський економіст, професор Каліфорнійського університету П. Ліндерт метафорично порівняв вивчення міжнародних фінансів з «мандруванням на іншу планету», яка є «...зовсім незнайомою цариною, далекою від економіки звичайного господарства. Цю територію заселено дивовижними істотами – хеджерами, арбітрами, щоріхськими гномами, змією в тунелі, – тут можна почути про повзучу прив'язку та брудне плавання. Це зона, де небезпечно покладатися на звичайну інтуїцію. Це сфера, в якій неможливо застосовувати макро- чи мікроекономічну теорію без суттєвих змін» [8, с. 274].

Опанування міжнародних фінансів – це складний процес, що спирається на знання з теорії фінансів, макроекономіки, міжнародних економічних відносин, теорії грошей, зовнішньополітичної діяльності дер-

жави, міжнародного фінансового права і фінансової математики. Серед усіх видів економічної діяльності важко знайти більш складну сферу, де ґрунтовні знання мають поєднуватись із чітким розрахунком, інтуїцією та мистецтвом прийняття рішень. Адже міжнародні фінанси – це «економічна сукупність часу і невизначеності щодо рішень, які стосуються декількох різних країн з урахуванням того, що кожна суверенна держава має власну валюту, свої закони бізнесу і політичні системи» [2, с. 12]. Відчуття особистої причетності до прийняття складних рішень у міжнародному фінансовому середовищі визначає величезну відповідальність кожного, хто їх приймає, за наслідки своїх дій.

Незважаючи на велику кількість навчальної літератури та наукових праць, присвячених міжнародним фінансам, інтерпретація їхньої сутності залишається доволі полемічною. Зокрема, в навчальній літературі подано різні тлумачення сутності цього поняття, які часто не узгоджуються між собою і свідчать про складну та суперечливу

систему сучасних між-народних фінансів. У цьому неважко переконатися, якщо звернутися до відповідних розділів підручників і навчальних посібників (табл. 13.1).

Сучасне розуміння сутності міжнародних фінансів достатньо широке й передбачає їхній розгляд крізь призму розгалуженої системи між-народних валютно-фінансових відносин у контексті функціонування міжнародних фінансових інституцій та міжнародного перерозподілу фінансових ресурсів через світовий фінансовий ринок. Це визначає необхідність інтегрованого підходу до висвітлення цього питання, основу якого становить аналіз взаємодії багатьох елементів світової фінансової архітектури, що прямо чи опосередковано пов'язані з рухом валютно-фінансових потоків.

Охарактеризуємо найбільш поширені визначення міжнародних фінансів як багатоаспектного поняття з урахуванням інтегрованого підходу.

Міжнародні фінанси є синтезованим поняттям, що інтегрує в собі сутнісні характеристики фінансів у широкому розумінні і водночас є особливою складовою міжнародних економічних відносин. Інакше кажучи, *міжнародні фінанси*, з одного боку, – це *галузь фінансів*, яка вивчає фінансові операції та відносини, що відбуваються між суб'єктами різних країн, а з іншого боку, *міжнародні фінанси* – це *одна з основних форм міжнародних економічних відносин*, функціонування і розвиток яких пов'язані з існуванням та обслуговуванням усього комплексу між-народних відносин загалом. Зокрема, міжнародні фінанси є складовою міжнародних економічних відносин у частині тих з них, які пов'язані з міжнародним рухом фінансових активів.

Таблиця 13.1

Інтерпретація сутності поняття «міжнародні фінанси»

№ п/п	Автор(и)	Дефініція
1.	Х. Дж. Менвіл	Міжнародні фінанси – це «економічна сукупність часу і невизначеності щодо рішень, які стосуються декількох різних країн з урахуванням того, що кожна суверенна держава має власну валюту, свої закони бізнесу і політичні системи» [2, с. 12].
2.	Т. Шемет	Міжнародні фінанси – це «частина економічної теорії, що вивчає взаємодію нерезидентів – суб'єктів різної державної належності» [24, с. 9].
3.	С. Боринець	Міжнародні фінанси – це «досить розгалужена структура з множинністю державних, приватних і власне міжнародних елементів, через які здійснюються координація і регулювання міжнародних фінансових зв'язків» [9, с. 10].
4.	О. Рогач, А. Філіпенко, Т. Шемет	Міжнародні фінанси – це «сукупність відносин зі створення і використання грошових коштів, необхідних для здійснення зовнішньоекономічної діяльності державами, фірмами, іншими юридичними та фізичними особами» [21, с. 34].
5.	М. Д. Леві	Міжнародні фінанси «...охоплюють вивчення міжнародних валютних угод, визначення валютного курсу, коригування платіжного балансу, міжнародних ринків капіталу та процесу фінансового посередництва

		між країнами» [5].
6.	С. Доровська, В. Шило, С. Ільїна, Н. Іванова, В. Барабанова	Міжнародні фінанси «...у широкому розумінні – сукупність фінансових ресурсів всіх країн, міжнародних організацій та міжнародних фінансових центрів світу; у вузькому розумінні – це ті фінансові ресурси, які використовуються у міжнародних економічних відносинах, тобто у відносинах між резидентами і нерезидентами» [12, с. 14].
7.	О. Мозговий, Т. Мусієць, Л. Руденко-Су-дарєва	Міжнародні фінанси – це «складова міжнародних економічних відносин; вони пов'язані з міжнародним рухом фінансових активів [20, с. 14].
8.	Ю. Козак та інші	Міжнародні фінанси – це «сукупність відносин щодо створення і використання коштів (активів), необхідних для зовнішньоекономічної діяльності міжнародних компаній і держав» [1, С. 11].
9.	І. Ю. Зайцева	Міжнародні фінанси – це «фонди фінансових ресурсів, які утворилися на основі розвитку міжнародних економічних (ринкових) відносин і використовуються для забезпечення безперервності й рентабельності суспільного відтворення на світовому рівні та задоволення спільних потреб, які мають міжнародне значення» [13, с. 13].
10.	П. Кругман, М. Обстфельд	Міжнародні фінанси – це «галузь економіки, яка вивчає динаміку валютних курсів, іноземні інвестиції і те, як вони впливають на міжнародну торгівлю» [7].
11.	Н. В. Касьянова, В. М. Ко-четков та ін.	Міжнародні фінанси – це «важлива складова міжнародних економічних відносин, що зосереджена на міжнародному русі фінансових активів. Міжнародні фінанси охоплюють міжнародні грошові відносини, які містять іноземний елемент» [14, с. 7 – 8].

Система міжнародних фінансових відносин складається між різними суб'єктами, основними з яких є: держави; міжнародні міжурядові організації; міжнародні фінансові організації; юридичні особи, серед яких особливе місце займають мультинаціональні корпорації, транснаціональні банки (ТНБ), суверенні інвестиційні фонди (СІФ), фінансово-кредитні інститути, біржі; фізичні особи.

Таким чином, міжнародні фінансові відносини є доволі складною і розгалуженою системою руху валютно-фінансових потоків, які можна згрупувати за такими напрямками:

- взаємовідносини між юридичними особами різних країн;
- взаємовідносини держави з юридичними та фізичними особами інших країн;
- взаємовідносини держави з урядами інших країн і міжнародними фінансовими організаціями;
- взаємовідносини держави та юридичних осіб з міжнародними фінансовими інституціями.

Від налагодженості цих відносин значною мірою залежать узгодження індивідуальних, корпоративних, національно-державних, регіональних та глобальних інтересів та задоволення спільних потреб як на регіональному, міжнародному, так і глобальному рівні.

При цьому важливо розмежовувати такі поняття, як «міжнародні фінанси» та «світові фінанси». У науковій літературі є спроби розширено трактувати поняття «світові фінанси» і розчинити в ньому предмет міжнародних фінансів. Хоча насправді йдеться про два самостійні предмети вивчення, однаково важливі для системного розуміння сучасних глобальних процесів.

У сфері світових фінансів, крім національних суб'єктів (держави, юридичні та фізичні особи), виокремлюють наднаціональні суб'єкти, зокрема міжнародні організації й міжнародні фінансові інституції. На основі такого умовного поділу до трактування міжнародних фінансів часто підходять дещо звужено, вважаючи, що вони відображають виключно діяльність міжнародних організацій і фінансових інститутів. З огляду на зазначене суб'єктів фінансових відносин умовно можна поділити на національно-державні та міжнародні. Так, національно-державні фінанси, як правило, функціонують у межах території однієї держави, на основі національного законодавства, не залучаючи іноземних суб'єктів та є виключно внутрішньо-національними. Міжнародні фінанси охоплюють міждержавні й транснаціональні фінансові відносини, для яких характерний іноземний елемент. До того ж міжнародні фінанси є не лише результатом відносин держав як цілісних блоків. Вони перед-

бачають співпрацю з метою раціонального розміщення внутрішніх ресурсів для вироблення і прийняття раціональних зовнішньоекономічних та політичних рішень. Міжнародні фінанси обслуговують: по-перше, економічні зв'язки між резидентами різних країн; по-друге, відносини країн світу з міжнародними і регіональними організаціями (ООН, ЄС); по-третє, операції урядів та резидентів різних країн на міжнародних фінансових ринках.

Отже, світові фінанси реалізуються у двох діалектичних формах: національно-державні фінанси й міжнародні фінанси. При цьому національно-державні фінанси – це завжди складова світових фінансів, проте не завжди елемент міжнародних фінансів (йдеться про закриті національні економіки та їхні фінансові системи). Хоча національно-державна форма є первинною щодо міжнародної, останню можна розглядати як вищу, більш досконалу й найбільш динамічно зростаючу. Динамізм саме цієї складової світової економіки і світових фінансів надає глобальних ознак усьому сучасному світовому господарству.

Міжнародні фінанси – це самостійна економічна категорія, яка, будучи невід'ємною складовою фінансів у широкому розумінні, характеризується ознаками, характерними для фінансів загалом, але водночас вона має свої особливості, які вирізняють її як особливу систему фінансових відносин. *Як економічна категорія, міжнародні фінанси* – це сукупність відносин у грошовій формі, опосередкованих рухом валютно-фінансових потоків, що виникають у зв'язку з перерозподілом фінансових ресурсів та капіталу в системі світової економіки через дію ринкового і неринкового механізмів.

Видимою зовнішньою формою вияву міжнародних фінансів є розгалужена система руху валютно-фінансових потоків, що виникають між суб'єктами фінансових відносин на міжнародному і глобальному рівнях. Фінансові ресурси та капітал нерівномірно розподілені у світовому масштабі між власниками – приватними особами, мультинаціональними корпораціями і транснаціональними банками, міжнародними організаціями та міжнародними фінансовими інституціями, державами. Це приводить до постійного руху валютних і фінансових потоків у системі світової економіки між його суб'єктами. Частина фінансових ресурсів обслуговує міжнародний економічний обмін товарами та послугами, набуваючи форми міжнародних валютно-розрахункових операцій. Вони обслуговують відносини обміну, пов'язані з міжнародною торгівлею, що опосередковані рухом грошових, а точніше валютних потоків, оскільки у системі світового господарства і міжнародних відносин торгівля товарами, послугами та факторами виробництва здійснюється опосередко-

вано через обмін іноземних валют. Відносини обміну характеризуються валютними надходженнями і валютними платежами, які відображаються у торговельному балансі, стан якого характеризує відносини обміну та якісний вимір міжнародних валютно-фінансових потоків. Позитивне сальдо відображає перевищення валютних надходжень над платежами, що є передумовою стабільності національної валюти, і навпаки. Інша частина фінансових ресурсів та капіталу не пов'язана безпосередньо з міжнародною торгівлею реальними активами й відносинами обміну і в процесі свого перерозподілу між суб'єктами світової економіки створює виключно міжнародний рух капіталу. При цьому перерозподіл фінансових ресурсів та капіталу в системі світового господарства відбувається через дію ринкового й неринкового механізмів. Найбільша частка фінансових активів купується і продається на глобальному (світовому) фінансовому ринку (на світових ринках капіталів), інша частина набуває форми офіційної міжнародної фінансової допомоги, а ще інша частина потрапляє у золотовалютні резерви. Таким чином, відносини перерозподілу виникають у процесі формування та використання централізованих грошових фондів світових та регіональних міжнародних організацій та фінансових інституцій, а також у процесі перерозподілу фінансових активів на світовому фінансовому ринку.

За матеріально-речовим втіленням міжнародні фінанси часто ото-
тожнюють з фондами фінансових ресурсів, що утворюються у результаті перерозподільних відносин і використовуються для задоволення спільних потреб, що мають міжнародне значення. Такий підхід дещо звужує розуміння міжнародних фінансів, обмежуючи їх виключно формуванням та використанням централізованих грошових фондів світових і регіональних міжнародних організацій та фінансових інституцій. Відповідно поза увагою залишаються каналний характер руху фінансових ресурсів і перерозподіл капіталу між різними учасниками міжнародних економічних відносин, у тому числі, через посередництво світового фінансового ринку. *З інституційного погляду, міжнародні фінанси – це сукупність бан-*

ків, валютних та фондових бірж, міжнародних фінансових інституцій, регіональних фінансово-кредитних установ, міжнародних і регіональних економічних організацій та об'єднань, через які здійснюється рух світових фінансових потоків.

Міжнародні фінанси виконують певні функції, що розкривають їхнє функціональне призначення у системі міжнародних економічних відносин і в розвитку світового фінансового середовища. Передусім слід наголосити, що категорія «міжнародні фінанси» – це логічне продовження та розвиток більш загальної категорії «фінанси», тому вони характеризу-

ються функціями, властивими фінансам загалом, але одночасно міжнародні фінанси мають свої особливості.

Сутність міжнародних фінансів як економічної категорії реалізується через перерозподільну, контрольну, регулюючу і координуючу функції. Через механізм міжнародних фінансів здійснюється перерозподіл фінансових ресурсів та капіталу між різними суб'єктами міжнародних економічних відносин. При цьому перерозподіл фінансових ресурсів і капіталу в системі міжнародних фінансових відносин визначається як *об'єктивними закономірностями* (капітал орієнтується на високу норму прибутковості та / чи низький рівень ризиковості фінансових трансакцій), так і *політикою (інтересами) суб'єктів міжнародних відносин*. Міжнародні фінанси через механізми перерозподілу фінансових ресурсів та капіталу дають змогу суб'єктам міжнародних фінансових відносин задовольнити певною мірою їхні об'єктивні потреби та економічні інтереси.

Фінанси на рівні кожної держави об'єктивно виконують контрольну функцію, оскільки фінанси – це не лише інструмент розподілу і перерозподілу, а й інструмент контролю за діяльністю суб'єктів обмінно-розподільних відносин. Рух грошових потоків відображає обмін, розподіл та перерозподіл вартості, тому об'єктивно він вимагає контролю. У процесі фінансових взаємовідносин різні суб'єкти контролюють один одного. Саме така підконтрольність забезпечує збереження фінансових ресурсів і формування доходів на законній основі. Контрольна функція міжнародних фінансів у цьому разі є своєрідним інтегрованим поняттям, що передбачає:

- *валютний контроль* (забезпечення дотримання валютного законодавства, недопущення незаконного відпливу («втечі») капіталу, контроль за валютними позиціями банків, обов'язкове декларування зарубіжних авуарів та ін.);
- *митний контроль* (процедури з попередження і виявлення порушення митних правил, а також контроль за правомірністю застосування тарифних та нетарифних правил і механізмів захисту національних економічних інтересів у межах світової торгівлі товарами та послугами);
- *податковий контроль* (здійснення ефективного і дієвого контролю за дотриманням податкового законодавства у сфері міжнародних відносин, уникнення випадків незаконного ухилення від сплати податків);
- *адміністративний контроль* (встановлення валютних обмежень: від ліцензування валютних операцій до повної заборони певних валютних операцій), обов'язкові повернення й продаж валютної виручки чи її частини експортерами-резидентами через центральний чи уповноважений банк, який має валютну ліцензію, обмеження на

продаж іноземної валюти імпортерам, обмеження строків платежів за експортом та імпортом товарів і строків надходження імпортних товарів у разі здійснення попередньої оплати);

– *інституційний контроль* у сфері міжнародних фінансових відносин (контроль з боку міжнародних інституцій: Світова організація торгівлі (СОТ), Міжнародний валютний фонд (МВФ), Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням «брудних грошей» (ФАТФ), Базельський комітет банківського нагляду, Європейський центральний банк, міжнародні банки тощо).

Окрім перерозподільної й контрольної, міжнародні фінанси виконують регулюючу та координуючу функції. Практична реалізація цих функцій полягає у прийнятті узгоджених рішень щодо міжнародних фінансів, розробленні поточної й стратегічної міжнародної фінансової політики. Адже міжнародна фінансова сфера залишається найбільш вразливою підсистемою світової економіки внаслідок офшоризації та тінізації фінансових ресурсів, зростання обсягів спекулятивних операцій і слабкої інституційної спроможності регулятивних механізмів. Саме тому в контексті світових фінансових криз увага до цієї функції міжнародних фінансів значно посилилася.

Отже, міжнародні фінанси є багаторівневою системою, яка характеризується певною органічною цілісністю, взаємопов'язаністю складових та структурною єдністю функціональних елементів, кожен з яких може бути предметом окремого вивчення. Як наука і навчальна дисципліна, міжнародні фінанси вивчають: особливості та канали перерозподілу світових фінансових ресурсів, форми, яких набуває міжнародний перелив капіталів; специфіку міжнародного руху і перерозподілу валютно-фінансових потоків та активів; вплив системних детермінант на еволюцію міжнародних фінансів, становлення і розвиток світового фінансового середовища.

Як практичний вид діяльності міжнародні фінанси – це мистецтво прийняття фінансових рішень в умовах невизначеності й крос-культурних відмінностей, які стосуються кількох різних країн чи можливостей ведення бізнесу в різних країнах, з урахуванням політичних, правових, економічних, соціальних, демографічних та культурних особливостей цих країн.

2. Світове фінансове середовище: поняття, складові та фактори розвитку

У широкому розумінні світове фінансове середовище – це частина світового економічного середовища, що безпосередньо пов'язана з фінансовою діяльністю його суб'єктів. На думку М. Енга, Ф. Ліса і Л. Мауера, світове фінансове середовище охоплює широкий спектр умов,

факторів та інститутів, що визначають особливості зростання світового фінансового ринку і впливають на рішення, які приймаються інвесторами, керівниками банків, фінансових та нефінансових корпорацій. Як правило, це середовище прийняття рішень у глобальному масштабі в умовах ризиків і невизначеності.

У вузькому розумінні світове фінансове середовище найчастіше розуміють як сукупність усіх суб'єктів міжнародних фінансових відносин, які пов'язані між собою розгалуженою мережею валютно-фінансових та кредитних потоків (рис. 13.1). Кожен із цих суб'єктів має свої характерні особливості розвитку, але разом з тим вони підпорядковані єдиним принципам організації і функціонування.

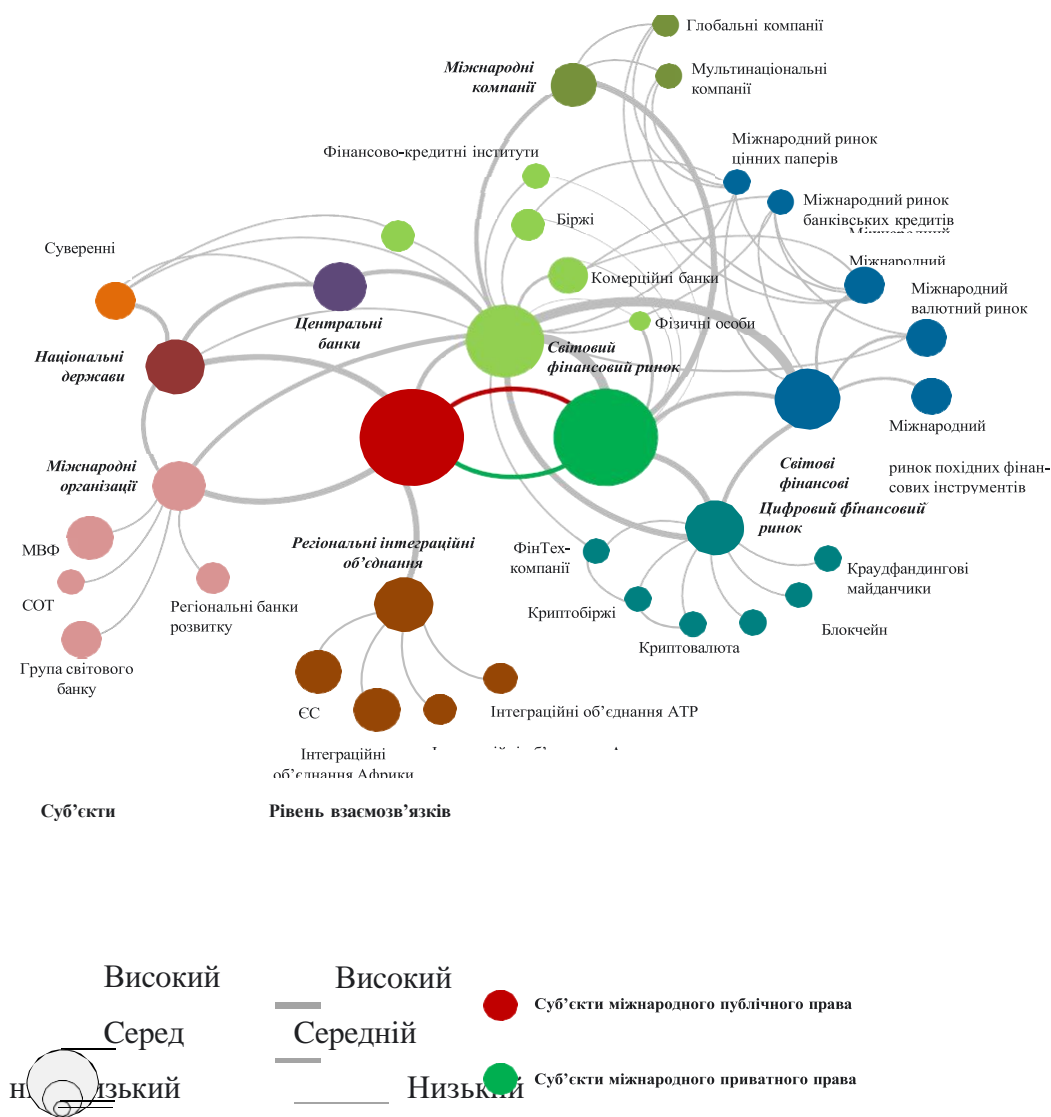

Рис. 13.1. Складові світового фінансового середовища

Світовий фінансовий ринок – це одна з найважливіших складових світового фінансового середовища, оскільки він є найпотужнішою скла-

довою у системі міжнародного перерозподілу фінансових ресурсів та капіталу як за масштабільністю операцій, так і за багатоканальністю руху валютно-фінансових потоків. Він забезпечує перерозподіл фінансових ресурсів між країнами, регіональними інтеграційними об'єднаннями, фінансовими та нефінансовими корпораціями, збалансовуючи таким чином світовий попит і пропозицію на капітал (рис. 13.2).

Рис. 13.2. Складові світового фінансового ринку

Світовий фінансовий ринок має певну географічну локалізацію, що зумовлено існуванням цілої низки міжнародних фінансових центрів, які акумулюють та перерозподіляють по всьому світу значні обсяги позичкових капіталів. За одним з алегоричних порівнянь вивіз капіталу забезпечив свого часу появу так званої «розсіяної речовини галактик». При цьому так само, як концентрація цієї «розсіяної речовини» у певних місцях вела до «появи зірок та планет», так і концентрація капіталу стала причиною утворення міжнародних фінансових центрів, в яких сконцентрована значна кількість фінансово-кредитних установ, що обслуговують світову торгівлю фінансовими активами та міграцію капіталів. Тут здійснюється лівова частка усіх міжнародних валютних, кредитних, депозитних, емісійних та страхових операцій.

Таким чином, світовий фінансовий ринок можна розглядати як сукупність міжнародних фінансових центрів, які мобілізують і перерозподіляють у всьому світі значні обсяги фінансових ресурсів. На основі таких фінансових центрів виникли та розвиваються найбільші міжнародні фінансові ринки.

З інституційної точки зору, міжнародний фінансовий центр – це місце зосередження банків і спеціалізованих фінансово-кредитних інституцій, що забезпечують здійснення міжнародних валютних, кредитних, фінансових операцій і операцій з цінними паперами та золотом.

До найважливіших ознак, яким має відповідати міжнародний фінансовий центр, можна зарахувати такі:

- стабільна валюта та стійка фінансова система;
- гнучка система фінансових інструментів, що забезпечують кредиторам, позичальникам та інвесторам варіативність щодо ліквідності, ризиків і доходності;
- наявність розвиненої інституційної інфраструктури (банківські та небанківські фінансово-кредитні установи, біржі й ін.), що забезпечує раціональне та ефективне функціонування фінансових ринків;
- економічна свобода і високий рівень правових гарантій, що забезпечують довіру в міжнародних масштабах;
- наявність найсучасніших цифрових технологій та засобів зв'язку, що дають змогу ефективно і швидко здійснювати міжнародні розрахунки й платежі;
- наявність висококваліфікованого кадрового персоналу.

За рівнем організації і функціонування світовий фінансовий ринок об'єднує національні фінансові ринки країн та міжнародний фінансовий ринок, що відрізняються як умовами емісії, так і механізмом обігу фінансових активів. Міжнародний фінансовий ринок є своєрідним ядром світового фінансового ринку, що забезпечує перерозподіл капіталу між країнами через різні форми фінансових операцій. Цей ринок, відокремившись від національних ринків у частині проведення зовнішніх (іноземних) операцій, тісно пов'язує всі національні ринки на міжнародному рівні. В такому концептуальному розумінні він охоплює: 1) відносини між національними та іноземними учасниками (резидентами і нерезидентами) в одній чи різних країнах, у результаті яких відбувається вивіз національного чи ввіз іноземного капіталу; 2) відносини між резидентами різних країн (міждержавний фінансовий ринок).

Міжнародний фінансовий ринок не може існувати відособлено від національних ринків. Його функціонування базується, з одного боку, на національних ринках та національних інститутах й інструментах інфра-

структури і регулювання цих ринків, а з іншого – на міжнародних організаціях інфраструктури та регулювання (міжнародні фондові й валютні біржі, міжнародні системи клірингу, розрахунків і депозитного обслуговування, синдикати транснаціональних банків та ін.), які при цьому розташовані на території конкретних країн і є їхніми резидентами (у США, Японії, Швейцарії, Великобританії, Франції та ін.). Проте до складу міжнародного фінансового ринку не входять внутрішні операції національних фінансових ринків і саме цим він відрізняється від світового.

Міжнародний фінансовий ринок як складова світового фінансового ринку – це надзвичайно розгалужена система акумулювання вільних фінансових ресурсів та надання їх позичальникам із різних країн на принципах ринкової конкуренції. На відміну від національних, міжнародні фінансові ринки вирізняються масштабністю операцій (щоденні операції на міжнародних фінансових ринках у багато разів перевищують операції світової торгівлі товарами); для них не існує географічних кордонів і часових обмежень, оскільки операції тут проводяться цілодобово; їхні учасники – це переважно першокласні банки, корпорації, фінансово-кредитні інститути з високим інвестиційним рейтингом, надзвичайно диверсифікованою є сегментарна структура ринків, інструментів та операцій в умовах революції сфери фінансових послуг, при цьому забезпечуються стандартизація операцій і застосування високого ступеня інформаційних технологій.

Незважаючи на майже столітню історію становлення та розвитку міжнародного фінансового ринку, донині не склалося єдиної, загальноприйнятої класифікації цієї системи. Це пояснюється тим, що між окремими структурними сегментами міжнародного фінансового ринку неможливо провести чіткої межі. У спеціалізованій науковій літературі виділяють такі головні сегменти міжнародного фінансового ринку:

- міжнародний валютний ринок;
- міжнародний ринок боргових зобов'язань (у тому числі міжнародний ринок банківських кредитів і міжнародний ринок боргових цінних паперів);
- міжнародний ринок цінних паперів (у тому числі міжнародний ринок титулів (або прав) власності та міжнародний ринок боргових цінних паперів (міжнародні ринки облігацій));
- міжнародний ринок похідних фінансових інструментів (*деривативів*). Важливою складовою світового фінансового середовища є міжнародні фінансові інституції й міжнародні фінансові організації, роль яких у сучасних міжнародних відносинах та багатосторонній дипломатії залишається актуальною. Це зумовлено тим, що у результаті глобального

розвитку збільшується кількість проблем, які одна держава не спроможна вирішити самостійно без постійної співпраці з іншими країнами і без посередництва міжнародних організацій.

При розкритті сутності міжнародної організації фахівці використовують два концептуальні підходи. Відповідно до першого підходу, *міжнародна організація* – це об'єднання суверенних держав, створене на основі міжнародного договору та статуту для виконання певних функцій; таке об'єднання засноване відповідно до міжнародного права, наділене міжнародною правосуб'єктністю і має систему постійно діючих органів (наприклад, ООН чи ЄС). У процесі своєї діяльності міжнародні організації вступають у взаємовідносини з урядами країн-членів щодо формування спільного бюджету чи цільових фондів, кошти яких використовуються на фінансування спільних заходів, програм та проєктів цих організацій, а також на утримання їхнього апарату й міжнародну фінансову допомогу країнам. Так, країни можуть отримувати допомогу від міжнародних організацій як у формі прямого фінансування, так і опосередковано – через різні централізовані заходи, міжнародні проєкти та програми.

За правовим статусом міжнародні організації належать до сфери міжнародного публічного права. При цьому за організаційною формою фінанси міжнародних організацій схожі до державних фінансів, але їхнім головним суб'єктом є не держава, а міжнародна організація. Важливою ознакою міжнародних організацій є функціонування постійно діючих компетентних органів із відповідними функціями. Такі органи створюються, як правило, на основі багатостороннього міжнародного договору та додаткових угод з певних питань, що визначають мету, завдання, структуру, порядок набуття членства, права й обов'язки членів та процедурні питання роботи.

Згідно з другим підходом, *міжнародна організація* – це *міжнародна фінансова інституція*, що є інститутом багатосторонніх міжнародних відносин, який може мати взаємовідносини як з урядами, так і з суб'єктами господарювання окремих країн. Важливе місце в системі інституціональних структур регулювання міжнародних фінансових відносин займають міждержавні валютно-кредитні організації. Історично та об'єктивно розвиток міжнародних валютно-кредитних відносин супроводжувався формуванням розгалуженої інституціональної інфраструктури, до складу якої входять як глобальні (Міжнародний валютний фонд, Група Світового банку, Банк міжнародних розрахунків), так і регіональні валютно-фінансові установи (наприклад, Європейський банк реконструкції та розвитку, Міжамериканський банк розвитку, Азійський банк розвитку, Африканський банк розвитку й ін.).

Взаємовідносини міжнародних фінансових інституцій з урядами держав формуються за рахунок: 1) внесків окремих країн до статутного капіталу організацій; 2) реалізації кредитних взаємовідносин (через надання кредитів урядам, їхнє погашення і сплату відсотків). При цьому взаємовідносини з підприємствами мають переважно кредитний характер. Так, міжнародні фінансові інституції переважно фінансово забезпечують певні проєкти, надаючи кредити окремим підприємствам, як правило, на конкурсній основі.

Отже, суб'єктами світового фінансового середовища є міжнародні економічні організації та міжнародні фінансові інституції, які забезпечують перерозподіл частини світових фінансових ресурсів для забезпечення потреб світового економічного розвитку. Міжнародні організації й міжнародні фінансові інституції мають розвинену інституціональну інфраструктуру; частина з них є глобальними, а межі функціонування іншої частини є дещо географічно обмеженими. Звичайно вони фінансують проєкти і програми в масштабах усієї світової економіки, а не окремих країн (хоча інтереси країн на етапі розгляду та затвердження проєктів і програм обов'язково враховуються).

Загалом поява міжнародних фінансових інституцій була зумовлена декількома чинниками: зростанням інтернаціоналізації господарського життя, динамічним розвитком мультинаціональних корпорацій та міжнародної банківської діяльності; розвитком міждержавних форм регулювання валютно-кредитних і фінансових відносин; посиленням нестабільності світової економіки, у тому числі валютної системи та світових фінансових ринків. Відповідно функціональне призначення міжнародних фінансових інституцій полягає у: здійсненні міждержавного валютного і кредитно-фінансового регулювання; стабілізації світової економіки й міжнародних фінансів на основі об'єднання зусиль світового співтовариства; розробленні та координації стратегії і тактики міжнародної валютної й кредитно-фінансової політики. Метою діяльності міжнародних фінансових інституцій є сприяння розвитку міжнародної торгівлі та міжнародного і регіонального валютно-фінансового співробітництва, підтримання рівноваги платіжних балансів країн, що входять до них, регулювання курсів їхніх валют, надання кредитів цим країнам та гарантування приватних позик за кордоном.

Традиційно важлива складова міжнародного фінансового середовища – це суверенні національні держави. У межах світового фінансового середовища кожна держава як суб'єкт міжнародного публічного права, наділений такими характеристиками, як правосуб'єктність, імунітети і спадкоємність, реалізує свою фінансову політику. Національні фінансові системи у світовому фінансовому середовищі становлять відокремлені ланки – своєрідний

«архітектурний ансамбль», проте вони не функціонують на єдиних засадах та принципах. Нині практично відсутні уніфіковані фінансові інститути (єдині правила і механізми розподілу й перерозподілу фінансових ресурсів, єдина система контрольних органів, уніфіковані фіскальна політика та принципи побудови бюджетних систем). Разом з тим, дії й політика центральних банків окремих країн, таких як Федеральна резервна система США, Європейський центральний банк, Банк Японії, здійснюють глобальний вплив на процентні ставки, пропозицію грошей і загальну макроекономічну стабільність.

Розуміння особливостей функціонування світового фінансового середовища має важливе значення для фінансових та нефінансових компаній, інвесторів, політиків, фінансових аналітиків і експертів, оскільки це дає їм змогу орієнтуватися в системі міжнародних фінансів, керувати ризиками та використовувати можливості у швидко мінливому і взаємопов'язаному світі. На розвиток світового фінансового середовища впливає безліч факторів та системних детермінант (табл. 13.2).

Таблиця 13.2

Системні детермінанти розвитку світового фінансового середовища

Фактори зовнішнього середовища непрямого впливу	Фактори зовнішнього середовища безпосереднього впливу	Фактори внутрішнього середовища
1	2	3
<i>Геополітичні ризики</i> (зокрема, геополітична конфронтація міждержавні конфлікти, торговельні війни і геополітичні кризи, розпад та поява держав, інтеграційні й дезінтеграційні процеси можуть призвести до нестабільності невизначеності світовому фінансовому	<i>Глобальні торговельні потоки</i> (обсяги і міжнародної торгівлі впливають на динаміку валютних курсів, процентні ставки та загальні економічні умови; коливання цін на нафту і метали, впливають на економічні умови країн-експортерів та країн-імпортерів	<i>Фінансові установи</i> (стійкість банків, інвестиційних компаній та інших фінансових установ мають вирішальне значення для стабільності світового фінансового середовища)

середовищі)	сировини)	
<p><i>Економічні фактори</i> (темпи загального економічного зростання країн регіонів впливають на фінансові ринки та довіру інвесторів; високі непередбачувані темпи інфляції впливають на динаміку валютних курсів й інвестиційні рішення; умови ринку праці визначають рівень економічної стабільності)</p>	<p><i>Грошово-кредитна політика</i> (рішення, прийняті центральними банками окремих країн світу, такими як Федеральна резервна система США, Європейський центральний банк, Банк Японії, щодо процентних ставок, пропозицій грошей та інших монетарних інструментів, впливають на вартість позик, інвестиційні рішення, потоки капіталу і ліквідність фінансового ринку)</p>	<p><i>Мультинаціональні й глобальні компанії</i> (визначають тенденції розвитку світового фінансового середовища і впливають на глобальну фінансову динаміку, можуть лобювати законодавчі зміни та впливати на фіскальну і монетарну політику держави, активно впроваджують інновації у фінансовій сфері)</p>
<p><i>Технологічні розробки</i> (інновації у фінансових технологіях (FinTech), блокчейн та цифрові валюти впливають на ефективність доступності фінансових послуг)</p>	<p><i>Податково-бюджетна політика</i> (політика уряду щодо оподаткування, державних витрат, дефіциту бюджету та державних боргів впливає на економічну діяльність і фінансову стабільність)</p>	<p><i>Настрої інвесторів</i> (сприйняття, очікування та схильність до ризику учасників ринку відіграють вирішальну роль у цінах на активи і ринкових тенденціях)</p>

Продовження табл. 13.2

1	2	3
<p><i>Екологічні фактори</i> (підвищення обізнаності про зміну клімату та екологічні ризики впливає на інвестиційні рішення фінансові правила)</p>	<p><i>Глобальні потоки капіталу</i> (переміщення капіталу через кордони зумовлене такими факторами, як різниця у процентних ставках та сприйяття ризику; потоки капіталу можуть призвести до надлишку ліквідності в одних країнах і фінансової крихкості в інших)</p>	<p><i>Світовий фінансовий ринок</i> (він забезпечує перерозподіл валютно-кредитних ресурсів між країнами, регіональними інтеграційними об'єднаннями, фінансовими та нефінансовими корпораціями, збалансовуючи таким чином світовий попит і пропозицію на капітал)</p>
<p><i>Глобальне регуляторне середовище та нормативно-правова база</i> (правове середовище і нормативно-правова база впливають на діяльність фінансового ринку, поведінку фінансових установ та учасників ринку і захищають права інвесторів)</p>	<p><i>Фінансова глобалізація</i> (ступінь взаємозалежності між економіками та фінансовими ринками посилює транскордонних подій на світове фінансове середовище)</p>	<p><i>Глобальна інституційна інфраструктура</i> (роль та ефективність міжнародних установ, таких як Міжнародний валютний фонд (МВФ) і Світовий банк, впливають на глобальну фінансову стабільність)</p>

Зазначені у таблиці 13.2 фактори тісно взаємопов'язані, а ступінь і масштаб їхнього впливу змінюються з часом. Розуміння взаємодії між цими системними детермінантами має вирішальне значення для політиків, інвесторів та інших зацікавлених сторін, які приймають рішення у світовому фінансовому середовищі.

3. Глобальні фінансові дисбаланси: сутнісні характеристики та класифікація

У широкому розумінні можна виділити два основних емпіричних підходи до визначення сутності й причин виникнення глобальних дисбалансів. *Перший підхід*

робить акцент на глобальних дисбалансах, що виступають сукупністю дефіцитів і профіцитів рахунку поточних операцій та накопичуються у світовій економіці як результат міжнародних асиметрій у попиті й пропозиції на товари. У такому розумінні глобальні дисбаланси є результатом впливу структурних факторів і відмінностей в економічній політиці, яку проводять різні країни. Наприклад, профіцит торговельного балансу в одній країні може бути пов'язаний із політикою, яка сприяє заощадженням, тоді як дефіцит торговельного балансу в іншій країні може бути пов'язаний із політикою, що заохочує споживання. Платіжні дисбаланси розглядаються як джерело порушення стійкості та рівноваги у глобальній економіці. Корекція таких дисбалансів може стати причиною трансформацій у сфері міжнародної торгівлі. *Другий підхід* робить акцент на міжнародних асиметриях у попиті й пропозиції на

активи (зокрема, незадоволеному попиті з боку міжнародних інвесторів на фінансові активи економічно розвинутих країн), зміщуючи акцент аналізу з рахунку поточних операцій у бік рахунку операцій із капіталом. Йдеться про так звані моделі заощаджень та інвестицій, відмінності в яких у різних країнах можуть призвести до дисбалансу. Країни з вищою нормою заощаджень і нижчим рівнем інвестицій можуть накопичувати надлишок заощаджень, тоді як країни з високим рівнем інвестицій та нижчим рівнем заощаджень, як правило, стикаються з дефіцитом рахунку операцій із капіталом.

Формулюючи основні концептуальні підходи до трактування поняття «глобальні фінансові дисбаланси», скористаємося загальновідомими філософськими категоріями – «сутність» і «явище», «зміст» та «форма».

За сутністю глобальні фінансові дисбаланси – це економічна категорія, яка відображає порушення дії об'єктивних економічних законів і кількісно-вартісних пропорцій у світовій економіці, що виникають у процесі руху вартості між основними суб'єктами міжнародних обмінно-розподільчих та перерозподільчих відносин. З іншого боку, *глобальні фінансові дисбаланси* – це явище, що виникає у разі нееквівалентного міжнародного обміну товарами і послугами, порушення пропорцій розподілу світової доданої вартості й перерозподілу світових рентних доходів, заощаджень та інвестицій. Таке явище набуває матеріального вираження у валютних надходженнях і валютних платежах, що відображаються у платіжному балансі країни, фіскальних доходах та витратах (і втратах) бюджету.

За змістом глобальні фінансові дисбаланси – це порушення кількісно-вартісних пропорцій у сфері міжнародної торгівлі й міжнародного руху капіталу, що характеризуються незбалансованістю валютно-фінансових потоків за обсягами та наповненістю, їхньою різновекторною спрямованістю і асинхронністю у просторі та часі.

Зокрема, глобальні фінансові дисбаланси у сфері міжнародної торгівлі пов'язані передусім з нееквівалентністю обміну товарами і послугами, що супроводжується незбалансованістю валютних потоків з матеріальними цінностями та благами, й безпосередньо відображається у торговельних дисбалансах країн-учасниць такого обміну. При цьому основними *формами прояву глобальних фінансових дисбалансів* є: валютно-цінові диспаритети і платіжні дисбаланси; зовнішня заборгованість та незбалансована між-народна ліквідність; дисбаланси у світових заощадженнях й інвестиціях; глобальні фіскальні розриви тощо.

По-перше, глобальні фінансові дисбаланси є формою прояву асиметрій глобального розвитку і ключовою складовою глобальних дисбалансів у широкому розумінні. Оскільки світове фінансове середовище, з одного боку, характеризується структурно-функціональною цілісністю, а з іншого – розглядається як невід'ємна складова цілісної системи глобальних суспільних відносин, то природа глобальних фінансових дисбалансів безпосередньо пов'язана з асиметричністю глобального розвитку в різних сферах (зокрема, у геополітичній, економічній, технологічній, демографічній і соціокультурній, енергетичній, екологічній та інституційній сферах).

По-друге, глобальні фінансові дисбаланси – це форма прояву фінансових суперечностей між інтересами окремих суб'єктів світового фінансового середовища. Як відомо, фінанси завжди пов'язані з наявністю та необхідністю вирішення суперечностей між окремими суб'єктами, оскільки фінансові взаємовідносини не є і не можуть бути знеособленими – вони завжди адресні та конкретизовані, в кожній зі сторін цих

відносин (суб'єктів) свої інтереси, які водночас є і суперечливими, й узгодженими. У цьому контексті формами прояву економічної рівноваги є наявність оптимальної відповідності між інтересами суб'єктів економічної діяльності, з одного боку, та диспропорційності, неузгодженості, конфліктності – з іншого. Тобто глобальні фінансові дисбаланси стають результатом виникнення певних суперечностей, що призводять до її порушення.

По-третє, глобальні фінансові дисбаланси є результатом порушення пропорцій глобального економічного розвитку. В широкому розумінні економічні диспропорції – це порушення кількісно-вартісних співвідношень між стадіями й елементами суспільного виробництва, що призводять до втрати економічної рівноваги. Оскільки механізм формування економічних пропорцій визначається об'єктивними економічними законами, то саме їхнє порушення призводить до втрати як часткової, так і загальної економічної рівноваги та загострення диспропорцій у розвитку всіх сфер, ринків та галузей економіки.

По-четверте, глобальні фінансові дисбаланси є результатом накопичення системних ризиків у світовій економіці, що супроводжуються перманентною фінансовою нестабільністю та фінансовими потрясіннями, які неодноразово охоплювали всю світову економіку. Гіпотетично сучасні глобальні фінансові ринки дають змогу суб'єктам світової економіки (у т.ч. фінансовим інститутам) через використання інноваційних фінансових інструментів інтегрувати і мінімізувати ризики втрат від неочікуваних та різких змін валютних курсів і відсоткових ставок, швидко адаптуватися до стресових ситуацій та асиметричних шоків (наприклад, до зміни кон'юнктури нафтового ринку). Проте насправді спостерігається парадокс: ринки не мінімізують ризики, а лише видозмінюють, структурують і перерозподіляють їх. З урахуванням систематичного характеру глобальних ризиків та миттєвого поширення інформації через основні світові фінансові центри системні ризики залишаються постійною потенційною загрозою для функціонування світового фінансового середовища, а внутрішні фінансові дисбаланси окремих національних економік мають здатність миттєво поширюватися на інших учасників глобальної економіки.

По-п'яте, глобальні фінансові дисбаланси є причиною порушення стійкості й стабільності світової економіки. Стійкість системи в ширшому контексті розуміють як її урівноважений стан чи стабільний, розмірений розвиток, за якого вона довго зберігає і виявляє свої властивості, не піддаючись руйнівному зовнішньому впливу. В економіці рівновага вважається стійкою, якщо після будь-якого порушення балансу проявляється природна зворотна тенденція до стану рівноваги. Звичайно в аналізі загальної економічної рівноваги використовуються поняття статичної та динамічної стійкості. Якщо для статичної стійкості вирішальне значення має загальна зміна надлишкового попиту, що сформувався на ринку у відповідь на зміну цін, то динамічна стійкість передбачає деякий відрізок часу, необхідний ринковій системі для повернення до стану рівноваги. При цьому динамічна стабільність може проявлятися у двох формах: *локальна динамічна стійкість*, при якій система через певний час повернеться до стану рівноваги, якщо порушення несуттєві; *глобальна фінансова стабільність*, при якій система в підсумку обов'язково повернеться до стану рівноваги незалежно від масштабності порушень.

По-шосте, глобальні фінансові дисбаланси – це передумова і причина кризових явищ у світовій економіці. Такі категорії, як «рівновага»,

«дисбаланси» та «криза», нерозривно пов'язані в контексті циклічного розвитку, оскільки «...циклічність завжди є органічним поєднанням двох складових: кризи і рівноваги» [10, с. 133]. Тому «...криза у кожному своєму вияві, у своїх сутнісних характеристиках може бути осмислена лише як невід'ємна складова циклу і водночас

протилежність економічної рівноваги» [10, с. 126]. Фаза кризи є найбільш складним та суперечливим періодом у циклічній динаміці будь-якої системи, оскільки це період порушення рівноваги, виникнення альтернативних векторів майбутнього розвитку і здійснення складних трансформацій, що завершується переходом системи в якісно новий стан.

Вихідні теоретичні положення глобальних фінансових дисбалансів як складової частини про циклічний розвиток світової економіки базуються на основних методологічних концептах теорії криз. По-перше, *кризи неминучі* – вони об'єктивно виникають тоді, коли потенціал ключових елементів старої системи практично вичерпався та водночас зародились елементи нової системи. Цей період супроводжується накопиченням дисбалансів, невизначеністю системи і волатильністю її ключових елементів. По-друге, кризи можна розглядати як граничну межу накопичених змін та дисбалансів, оскільки «...*кризи – порушення рівноваги і водночас процес переходу до нового стану рівноваги*». По-третє, «...*рівновага – окремий випадок кризи*». Дисбаланси можна розглядати як особливу форму «нескінченної кількості криз» та як зовнішній прояв внутрішньо властивих циклічній динаміці суперечностей. По-четверте, кожна криза у своїй динаміці проходить декілька стадій: *латентний період*, коли дисбаланси загострюються, але ще не проявляються кризовими явищами; цей період, як правило, збігається із завершальним етапом фази стабільного розвитку (зрілості) попереднього циклу й початком зародження наступного; *період обвалу*, коли всі суперечності загострюються, а дисбаланси проявляються через різке погіршення динаміки показників розвитку системи; у цей період порушується стійкість і зростає альтернативність варіантів розвитку нової системи; *період згладжування кризи* й переходу до фази депресії, коли забезпечується тимчасова рівновага (у нижній фазі циклічного розвитку); це період корекції існуючих дисбалансів та зародження нових. Тривалість цих періодів, як і самої кризи, неоднакова, а наслідки не прогнозовані. Відповідно, кризи та дисбаланси при всіх їхніх негативних оцінках – це рушійні сили розвитку. Вони виконують три найважливіші функції: усунення застарілих елементів діючої системи – *руйнівна функція*; утвердження елементів нової системи – *творча функція*;

«випробовування на міцність», збагачення і передавання у спадок тих елементів системи, які акумулюються, накопичуються та переходять у майбутнє (інколи частково модифікуючись) – *спадкова функція*. За характером перебігу кризи поділяються на «*вибухові*», які розвиваються лавиноподібно і призводять до повного руйнування систем та знищення їхньої початкової форми, і «*згасаючі*», які розвиваються поступово та ведуть до згасання флуктуацій і встановлення нової рівноваги. Аналогічно дисбаланси за своїм характером можуть передувати новому етапу в розвитку системи або

її руйнуванню та розпаду, зумовлюючи резонансний ефект.

По-сьоме, глобальні фінансові дисбаланси є своєрідним критерієм виміру національної й міжнародної економічної безпеки. Проблема глобальних фінансових дисбалансів тісно пов'язана зі структурними змінами в балансі сил між урядами, міжнародними організаціями і глобальними ринками. Гіпертрофоване перебільшення потенціалу глобальних фінансових ринків та недалекоглядне ігнорування ключової ролі державної влади в урегулюванні їхнього ефективного функціонування особливо проявляються в періоди світових криз. За таких умов актуалізуються не лише проблеми забезпечення фінансової стабільності, а й питання дієвості державної влади, збереження економічної незалежності та гарантування економічної безпеки держави.

Спираючись на основні сутнісні характеристики глобальних фінансових дисбалансів і зважаючи на ієрархічно структурований дефініційний ряд цього інтегрованого поняття, можемо виокремити основні види фінансових дисбалансів, узагальнену класифікацію яких подано у табл. 13.3.

Таблиця 13.3

Класифікація глобальних фінансових дисбалансів*

Види	Ідентифікаційні ознаки і сутнісні характеристики
1	2
<i>Середовище виникнення</i>	
внутрішні	кризові імпульси, що зароджуються всередині економічної системи (т. зв. ендогенні асиметричні шоки), пов'язані з дефектами її галузевої та інституційної структури; це більшість дисбалансів, пов'язаних з наростанням кризових тенденцій у виробничій, інвестиційній і фінансовій сферах
зовнішні	кризові імпульси, що зароджуються у зовнішньому щодо економічної системи середовищі (наприклад, негативні ефекти глобального середовища – т. зв. екзогенні асиметричні шоки), пов'язані з дефектами й суперечностями взаємодії в масштабах глобального середовища (наприклад, технологічне лідерство чи технологічна залежність суттєво впливає на обсяги доходів та втрат від участі у глобальних ланцюгах доданої вартості); це більшість дисбалансів, пов'язаних з функціонуванням міжнародних фінансових і товарних ринків

когерентні	кризові імпульси, що мають змішаний характер та, як правило, підсилюють один одного: зокрема, дисбаланси, спровоковані світовими де-структивними тенденціями, яким властивий свій ритм (він пов'язаний з особливостями динаміки глобальних (фінансових) ринків), визначають позиції експортерів, а отже, впливають на стан національної економіки
<i>Форми прояву (за характером і масштабістю наслідків)</i>	
порушення стійкості	несуттєві порушення локальної динамічної стійкості, при яких система через певний час повернеться до стану рівноваги
фінансова нестабільність	масштабні порушення глобальної фінансової стабільності, при яких система дуже важко (хоча в підсумку обов'язково) повертається до стану рівноваги
кризові явища	загострення суперечностей (у т. ч. геополітичних, економічних, соціальних та ін.), інтегральна дія яких визначає або економічний поступ, або глибокий розлад фінансової системи й економічну кризу
<i>Причини виникнення</i>	
циклічні	виступають як неминучі, закономірні, такі, що повторюються у певній фазі циклу; обумовлюються циклічним характером економічного розвитку, внаслідок якого відбуваються періодичні зміни співвідношення попиту і пропозиції на світових ринках
структурні	зумовлені значними диспропорціями між виробничими та технологічними можливостями в масштабах світової економіки і глобальних ринків; виникають через нездатність швидко адаптуватися до змін попиту на світових ринках
системні	дисбаланси, які одночасно виникають та розвиваються в суміжних сферах, набувають ефекту синергії, поглиблюються і загострюються у результаті взаємодії, але разом з тим ведуть до комплексного оновлення взаємопов'язаних систем
	ті, що мають випадковий, імовірнісний характер і виникають через психологічні фактори (залежать від розчарування і

стохастичні	паніки) або обставини непереборної дії (природні катаклізми), тому вони важко піддаються прогнозуванню у часі й супроводжуються колапсами ділової активності (обвалами фондових індексів)
-------------	---

Продовження табл. 13.3

1	2
кон'юнкту- рні	виникають унаслідок зміни кон'юнктури світового ринку під впливом макроекономічних факторів і асиметричних шоків та є результатом збігу в часі певних ознак, які характеризують поточний стан в економіці
трансляційні	виникають унаслідок порушення балансової рівноваги і супроводжуються можливими втратами через перерахування суми коштів з однієї валюти в іншу (наприклад, при щорічній переоцінці валютного боргу) або в разі неточності прогнозування макроекономічних параметрів тощо
<i>Характер виникнення</i>	
об'єктивні	вимушені й об'єктивно зумовлені закономірностями розвитку суспільства (наприклад, циклічністю розвитку)
суб'єктивні	є результатом колективних дій людей (прийняття відповідних економічних чи політичних рішень, заходів дискреційної фіскальної політики), хоча їхнє виникнення і загострення у багатьох випадках неочікувані та стохастичні
спекулятивні	є результатом спекулятивних дій (спекулятивних операцій), зумовлених динамікою ринкової кон'юнктури (зміною ринкових цін, відсоткових ставок, валютних курсів тощо), та мають, як правило, тимчасовий характер
<i>Глибина і тривалість</i>	
хронічні	виникають внаслідок часткового збігу в часі кризових тенденцій різної періодичності в одній сфері, які поглиблюють одна одну; в результаті дисбаланси стають більш тривалими в часі і більш радикальними за наслідками (вони приводять до найбільш суттєвих змін не лише у світовому господарстві, а й у структурі суспільства)
стійкі	існують у довгостроковому періоді, у період загострення мають доволі радикальні наслідки (як правило, вони супроводжуються структурними кризами) та потребують серйозних змін у структурі, змісті й формах еко-

	номічних і соціальних відносин
тимчасові	середньо- та короткострокові, проходять порівняно легко й безболісно і можуть призвести до тимчасової втрати стійкості та стабільності
блукаючі	тимчасові (інколи випадкові), зумовлені дією стохастичних асиметричних шоків (наприклад, вибухом ділової активності спекулятивного характеру, неочікуваним прийняттям урядовими органами і міжнародними органами заціями яких-небудь обмежувальних заходів та санкцій, а також природними й техногенними катастрофами); вектори і масштаби їхнього впливу на ринкову ситуацію можуть бути дуже різними; ця категорія дисбалансів об'єктивно зумовлює підвищену глобальну нестабільність, ускладнюючи таким чином можливість надійного аналізу й прогнозування
<i>Синхронізація у часі й векторна спрямованість</i>	
симетричні	синхронні у просторі та часі, мають резонансні наслідки через зростання амплітуди коливань системи під впливом зовнішніх чинників, що загалом поглиблює кризові потрясіння і посилює глибину трансформаційних процесів
асиметричні	асинхронні у просторі та часі, мають деформуючі наслідки через різкі й глибокі зміни в динаміці взаємодіючих між собою економічних, соціальних і політичних систем, що призводять до порушення закономірного перебігу циклів та трансформацій у тій чи іншій системі
симетрично-асиметричні	характеризуються демпфуючою взаємодією систем (зменшенням небезпечних коливань) на низхідних стадіях циклічної динаміки, коли глибина негативних наслідків кризового стану системи нижчого рівня згладжується і корегується тим, що система вищого рівня перебуває на висхідній стадії циклу
<i>Форми прояву (за сферами поширення)</i>	
платіжні і дисбаланси	виникають у разі нееквівалентного міжнародного обміну товарами та послугами і порушення пропорцій розподілу світової доданої вартості
дисбаланси «заощаджен-ня-інвестиції»	порушення кількісно-вартісних пропорцій у сфері міжнародного руху капіталу, що характеризуються незбалансованістю валютно-фінансових потоків у просторі й часі

валютні оціночі- диспа- ритети	порушення кількісно-вартісних пропорцій у сфері міжнародної торгівлі, що виникають у разі нееквівалентного міжнародного обміну товарами та послугами
фіскаль- ні розриви	відхилення фіскальних параметрів від заданої тенденції у результаті дії стохастичних чи циклічних коливань ділової активності, ендогенних і екзогенних асиметричних шоків / імпульсів (кон'юнктурні)
ризик незба- лансованої міжнародної ліквідності	виникає у результаті загострення кризи міжнародної ліквідності групи країн з подальшою одночасною втратою ними платоспроможності через неспроможність покрити свої зобов'язання за пасивами за рахунок існуючих активів та через зменшення можливостей рефінансування боргу без збільшення його середньозваженої вартості

* Розроблено і складено автором.

Тема 15. Фінанси сталого розвитку

1. Національні особливості переходу України на шлях сталого розвитку.
2. Індикатори сталого розвитку України.

1. Національні особливості переходу України на шлях сталого розвитку

Національні особливості переходу України на шлях сталого розвитку пов'язані з першочерговим розв'язанням проблем, які є характерними саме для України. До найважливіших передумов переходу України на модель сталого розвитку на національному та регіональному рівнях належать: • кардинальна зміна моделі природокористування; • перехід до інтенсивного типу виробництва на основі широкомасштабної реконструкції та модернізації відсталої матеріально-технічної бази на основі використання новітніх, безвідхідних, маловідходних та екологічно безпечних технологій; • формування нової демографічної політики, спрямованої на стимулювання відтворення населення, встановлення принципів соціальної справедливості, формування середнього класу, підвищення якості освіти та охорони здоров'я; • розширення масштабів міжнародного співробітництва у сфері ефективного розв'язання ресурсо-екологічних проблем і завдань сталого розвитку. У вирішенні завдань раціоналізації природокористування та охорони природи і економічного зростання потрібна комплексність. Вона важлива тому, що окремі галузі та сфери суспільного виробництва ставлять різні, нерідко прямо протилежні, вимоги до одних і тих самих природних ресурсів або умов навколишнього середовища. Причому основну увагу вони зосереджують, як правило, на

використанні ресурсів і умов довкілля, а вирішення питань їх охорони, збереження та відтворення залишають суспільству.

Сталий розвиток може мати різні моделі реалізації, які передбачають неоднакові темпи і пропорції суспільного відтворення. Кожній моделі повинна відповідати система цілей та еколого-економічних пріоритетів, які забезпечать врахування особливостей країн. В Україні сталий розвиток є можливим тільки на основі інтенсивної інтелектуалоємної економіки. Перехід до сталого розвитку в Україні знаходиться під впливом трьох груп чинників, які визначають можливості держави щодо успішної реалізації інвестиційноінноваційної політики на основі впровадження природо-охоронних, екологічнобезпечних й ресурсозберігаючих напрямів науково-технічного прогресу, фундаментальної перебудови природокористування та механізмів реалізації природоохоронних заходів.

Перша група чинників пов'язана з рівнем розвитку економічного і науковотехнічного потенціалів України. Сьогодні підприємства, об'єднання, фірми, цілі регіони, навіть якщо вони бажають розв'язати екологічні проблеми, здебільшого відчують гостру нестачу фінансових ресурсів не лише для вдосконалення техніко-технологічних процесів, впровадження принципово нових еколого-безпечних засобів виробництва, а й для будівництва та реконструкції очисних споруд, застосування прогресивних способів і методів очищення відходів виробництва тощо.

Друга група чинників обумовлена рівнем виробництва та якості вітчизняного екологічного обладнання, еколого-безпечних технічних засобів і технологій. Саме їхній дефіцит в Україні стримує інвестування природоохоронних програм і окремих заходів. Така ситуація викликана низьким рівнем витрат на наукові розробки в Україні, який в цілому в 100-130 разів нижче, ніж в країнах Західної Європи, а також дефіцитом фінансових ресурсів для закупівлі відповідного обладнання та технологій за кордоном. Тому деякі підприємства і галузі не можуть використати навіть ті незначні кошти, що виділяються на охорону природи і вдосконалення природокористування, на поліпшення відтворення природних ресурсів, запровадження екологічнобезпечних, ресурсо- та енергозберігаючих технологій.

Третя група чинників пов'язана із застосуванням принципово нового макроекономічного механізму регулювання соціально-економічних процесів у державі для розв'язання ресурсо-екологічних проблем, а також нових підходів і методів оцінки економічної ефективності витрат на ці заходи. До сьогодні переважає точка зору, що інвестиції в екологію виправдані лише тоді, коли ефект від зменшення екологічної шкоди, зумовленої забрудненням або деградацією природного середовища, перевищує сукупні затрати. Такий підхід, особливо враховуючи те, що методологія та методи визначення збитків недосконалі й мають істотні недоліки, не враховує втрати трудових ресурсів та здоров'я людини внаслідок забруднення і погіршення якості

довкілля. Жодні економічні вигоди не можна визнати доцільними, якщо зростають показники захворюваності, інвалідності та смертності населення, погіршується його фізичне і психічне здоров'я.

Наша держава може забезпечити сталий розвиток виключно шляхом ефективного використання усіх видів ресурсів (людських, природних, геополітичних), структурнотехнологічної трансформації виробництва та наявних конкурентних можливостей (активізація ролі окремої людини в суспільстві, забезпечення соціальної справедливості й соціальної рівності, ефективна зайнятість, екологічна безпека). Особливістю України як країни з перехідною економікою є наявність високоосвіченого людського потенціалу. Зважаючи на це, а також враховуючи географічне розташування території, клімат, якість ґрунтів, обсяги і різноманітність корисних копалин та інші природні чинники, слід відзначити, що Україна має достатньо сприятливі умови для втілення засад сталого розвитку.

2.Індикатори сталого розвиткуУкраїни

Інститутом прикладного системного аналізу НАН України і Міністерством освіти України в 2005-2007 рр. було розроблено метрику для вимірювання процесів сталого розвитку (МВСП) у контексті економічної, екологічної та соціальної складових. Використані підходи та індекси відрізняються від запропонованих Комісією зі сталого розвитку ООН, проте відображають принциповий підхід щодо взаємозв'язку основних компонентів (економічного, екологічного, соціального та інституційного).

Економічна компонента полягає в оптимальному використанні обмежених ресурсів та застосуванні природо-, енерго- і матеріалозберігаючих технологій для створення сукупного доходу, який би забезпечував принаймні збереження (не зменшення) сукупного капіталу (фізичного, природного або людського), з використанням якого цей сукупний дохід створюється. Водночас перехід до інформаційного суспільства зумовлює зміну структури сукупного капіталу на користь людського, збільшуючи нематеріальні потоки фінансів, інформації та інтелектуальної власності. Уже тепер ці потоки перевищують обсяги переміщення матеріальних активів усемеро. Розвиток нової «невагомої» економіки стимулюється не тільки дефіцитом природних ресурсів, а й наростанням обсягів інформації та знань, що набувають значення товару, який користується попитом.

Екологічна компонента характеризує забезпечення цілісності біологічних і фізичних природних систем, їхню життєздатність, від чого залежить глобальна стабільність усієї біосфери. Особливого значення набуває здатність таких систем самовідновлюватися і адаптуватися до різноманітних змін. Соціальна компонента орієнтована на людський розвиток, на збереження стабільності суспільних і культурних систем, на зменшення кількості конфліктів у суспільстві. Людина має стати не об'єктом, а суб'єктом розвитку. Вона повинна брати участь

у процесах формування умов своєї життєдіяльності, прийнятті і реалізації рішень, контролі за їхнім виконанням. Важливе значення для забезпечення цих умов має справедливий розподіл благ між людьми, плюралізм і толерантність у стосунках між ними, збереження культурного капіталу та його розмаїття, насамперед спадщини не домінуючих культур.

Індикатори сталого розвитку в Україні Україна за всіма визначальними індексами і показниками якості життя в межах сталого розвитку істотно поступається не тільки світовим лідерам, а й більшості постсоціалістичних країн. Причому і сьогодні, зважаючи на стан суспільного розвитку, вона реально не визначилася із стратегією свого розвитку. За таких умов ніякі реформи економіки, освіти, інноваційної чи інших сфер не даватимуть бажаних результатів. Крім того, ризик розвитку України полягає ще і в тому, що легше надавати перевагу тільки економічному розвитку без урахування економічної та соціальної сфер в єдиній моделі. А втілення концепції сталого розвитку не буде гарантувати швидкого зростання добробуту людей, проте вимагатиме напруженої роботи та консолідованих зусиль політиків, керівників і пересічних громадян.

На сьогодні криза впровадження моделі сталого розвитку в Україні затяглася. Інститутом прикладного системного аналізу НАН України в 2009 р. на основі розробленої метрики було проаналізовано регіони України з позиції сталого розвитку за основними трьома вимірами на основі розробленої системи індикаторів, які дозволяють контролювати цілі сталого розвитку, приймати рішення, оцінювати ефективність використовуваних засобів і досягнення рівня поставлених цілей. Економічна складова сталого розвитку визначалася з урахуванням: – індексу конкурентоспроможності – включав аналіз ВВП, промисловосільськогосподарської сфери та сфери послуг, транспортної інфраструктури, виробничих та зовнішньоторговельних можливостей, розвиток малого бізнесу, споживчого ринку та рівня заборгованості; – індексу інноваційно-кадрового потенціалу – розраховувався через аналіз ринку праці, наукової діяльності, рівня інноваційності та інвестиційних можливостей.

Екологічна складова вимірювалась за допомогою індексу екологічного виміру, для формування складових якого використовувалась схема «рушійні сили – тиск – стан – вплив – реакція». Рушійні сили – це соціально-економічні фактори та види діяльності, які збільшують або послаблюють пряме антропогенне навантаження на навколишнє середовище. Тиск – пряме антропогенне навантаження на навколишнє середовище, спричинене викидами або скиданнями забруднюючих речовин і використанням природних ресурсів (наприклад, викиди в атмосферу від автотранспорту). Стан – стан і тенденції зміни довкілля, включаючи параметри якості (наприклад, рівні забруднення) щодо повітря, водних об'єктів і ґрунту; різноманітність видів у конкретному географічному районі; наявність природних ресурсів, таких як ліс або прісна вода. Вплив – наслідки зміни довкілля для здоров'я людини й інших організмів, а також наслідки для

природи й біорізноманіття. Реакція – конкретні дії, спрямовані на вирішення екологічних проблем. Індекс екологічного виміру включає три категорії: – «Екологічні системи» – передбачає аналіз повітря, біорізноманіття, землі, якості і кількості води, радіаційної та екологічної небезпеки; – «Екологічне навантаження» – включає визначення навантаження на екосистеми, викидів в атмосферу, утворення і використання відходів, водне навантаження; – «Регіональне екологічне регулювання» – передбачає аналіз участі в екологічних проектах, викидів парникових газів і трансграничного екологічного тиску.

Соціальна компонента моделі відображала необхідність трансформації політики в соціальній сфері, основними пріоритетами якої для України були визначені: збереження здоров'я людини; сприяння покращення демографічної ситуації; забезпечення соціальних гарантій людям, які потребують захищеності; досягнення нормативів якості життя, які прийняті в розвинених країнах; досягнення орієнтирів сучасного рівня раціонального споживання для всіх верств населення; гуманізація суспільних відносин за рахунок реформування систем управління, освіти, науки, культури, охорони здоров'я, а також демократизація державних інститутів. В даному випадку соціальна складова сталості відображає якість життя населення і зорієнтована на збереження стабільності соціальних і культурних систем, зокрема на скорочення кількості руйнівних конфліктів між людьми. Важливим аспектом цього підходу є справедливий розподіл благ. Бажане збереження культурного капіталу і розмаїття в глобальних масштабах, а також більш повне використання практики сталого розвитку, наявної в невідоміючих культурах. Для досягнення таких цілей необхідно створити більш ефективну систему ухвалення рішень, що враховує історичний досвід і заохочує плюралізм. Тому в розробленій метриці сталого розвитку

Індекс соціального та інституційного розвитку включав такі чотири категорії: – «Розвиток людського потенціалу» – включає аналіз розвитку фізичного здоров'я і виховання, рівня освіти, демографічного стану українського суспільства, ринку праці, економічної складової людського розвитку; – «Якість життя» – охоплює аналіз відпочинку і культури людей, стану довкілля, свободи та здоров'я людей, стану інфраструктури, ризиків та безпеки життя; – «Суспільство, засноване на знаннях» – включає аналіз інтелектуальних активів суспільства, перспективності розвитку суспільства та якості його розвитку; – «Інституційний розвиток суспільства» – охоплює аналіз політичної свідомості, впливу релігійних інституцій, ефективності державної влади.

Багато запропонованих показників соціального параметру формуються в економічній сфері. Цікавим є те, що в запропонованій моделі багато уваги приділяється питанням входження української економіки в постіндустріальне суспільство, де ядром є суспільство, засноване на знаннях. Тому в однойменній категорії політики виділені індикатори

інтелектуальних активів, перспектив та якості розвитку суспільства. У наш час технологічна революція заново формує матеріальну основу суспільства.

У новій інформаційній економіці джерелом продуктивності виступають технології генерування знань, а можливість доступу до інформації та широкий спектр каналів надання об'єктивної інформації про стан розвитку суспільства є обов'язковою умовою формування такої нової економіки, заснованої на знаннях. Проведені Інститутом прикладного системного аналізу НАН України дослідження дозволили провести градацію регіонів України за рівнем сталого розвитку в 2006 р. Виходячи із значення індексів сталого розвитку, всі регіони було розбито на шість груп кластерів: • в першу групу – з надвисоким рівнем, увійшло тільки м. Київ, • в другу – з дуже високим рівнем сталого розвитку, увійшли Харківська, Дніпропетровська та Львівська області; • в третю – з високим рівнем сталого розвитку – шість областей: Донецька, Запорізька, Полтавська, Закарпатська, Волинська і Чернігівська; • в четверту – з середнім рівнем – теж шість областей: Рівненська, Миколаївська, Луганська, Тернопільська, Вінницька і Хмельницька; • в п'яту – з низьким рівнем – сім регіонів: м.Севастополь, Івано-Франківська, Черкаська, Чернівецька, Житомирська, Херсонська та Одеська області; • в шосту – з дуже низьким рівнем сталого розвитку, увійшло чотири регіони: Київська, Сумська, Кіровоградська області та АР Крим. Важливе значення має показник ступеня гармонізації сталого розвитку, який показує збалансованість соціальної, економічної та екологічної сфер в межах регіону. Цей показник переважно знижується зі зменшенням індексу сталого розвитку. Це пояснюється тим, що із зниженням загального рівня сталості погіршується і збалансованість (гармонізація) економічного, екологічного і соціально-інституційного вимірів. В той же час для деяких регіонів, що входять до п'ятої та шостої груп кластерів, ступінь гармонізації сталого розвитку виявляється досить високою (наприклад, для АР Крим, Київської та Одеської областей). Ця обставина пов'язана не з проведенням тим чи іншим регіоном цієї групи сильної політики сталого розвитку, а швидше за все з браком такої політики, що приводить до випадкового (спонтанного) вирівнювання економічного, екологічного і соціально-інституційного вимірів за дуже низьких абсолютних значень.

Завдяки такому аналізу є змога визначити слабкі сторони розвитку регіону, визначити пріоритети для покращення характеристик його сталого розвитку, тобто для подолання відставання за відповідними напрямками, і розробити стратегію сталого розвитку регіону. Але треба пам'ятати, що надвисокий рівень сталого розвитку – це в межах України. За даними Світового центру даних з геоінформатики та сталого розвитку, Україна в 2010 р. займала 68 місце в світі за показником сталого розвитку. Частково існуючу ситуацію можна пояснити недостатнім фінансуванням зазначених програм через дефіцит коштів у державному та місцевих бюджетах. Проте поза увагою держави залишилися такі важливі питання, як

створення концептуального забезпечення імплементації та виконання рішень зі сталого розвитку; необхідність напрацювання реально діючих та науково обґрунтованих механізмів реалізації відповідних програмних документів; застосування громадських структур та використання наукових доробок у сфері соціально-економічних та екологічних аспектів сталого розвитку. Вкрай негативно позначається на реалізації природоохоронних заходів в Україні те, що досі належним чином не діють економічні інструменти та важелі, покликані спонукати підприємства, об'єднання й фірми до впровадження еколого-безпечних, ресурсо- та енергозберігаючих технологій, очисного обладнання нових поколінь, налагодження нормального функціонування очисних споруд тощо. Зрозуміло, що тривала невирішеність зазначених вище проблем становить потенційну загрозу розвитку українського суспільства, його інтеграції до європейського і світового співтовариства. Для покращення ситуації необхідні реформи у сфері адміністративної та економічної децентралізації, фінансових ринків, системи соціальних послуг та участі громадян у процесі врядування та розвитку.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ТА ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

Основна

1. Natalia Tkachuk, Viktoriia Somchenko, Oleh Ihnatiuk , Hanna Kolomiets and Nataliia Pochernina New Tax Policy on Resumption of the Business Entities' Activities. Economic Affairs, Vol. 68, No. 01s, pp. 09-15, February 2023 DOI: 10.46852/0424-2513.1s.2023.2. p.9-15.
2. Pilbeam K. International Finance. 5th edition. Bloomsbury Publishing, 2023. 568 p.
3. Актуальні проблеми фінансів та економіки: навчальний посібник. – Київ: Аграр Медіа Груп, 2023. – 286 с
4. Бюджетний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text>
5. Бюджетно-фінансове законодавство. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/klas>
6. Карлін М. І., Івашко О. А. Фінансові системи країн Європейського Союзу: підручник. Луцьк : Вежа-Друк, 2022. 384 с.

7. Касьянова Н. В., Кочетков В. М. та ін. Міжнародна фінансова система : підруч. Київ : ЛІРА-К, 2023. 270 с.

8. Податковий кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>

9. Ткачук Н.В. Фінанси: курс лекцій [Електронне видання]. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2024.

10. Ткачук Н.В. Фінанси: Методичні рекомендації до практичних та самостійних робіт [Електронне видання]. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2024.

11. Фінанси України: навч. посіб. / Карлін М. І. та ін.; за ред. Карліна М. І. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2018. 332 с.

Додаткова

1. Iryna Halushchak, Mykhailo Kuzheliev, Viktor Melnyk, Maksym Zhytar, Tetiana Myhovych. Methodical Aspects of Evaluation of Financial Architecture of Economy . WSEAS Transactions on Business and Economics, ISSN / E-ISSN: 1109-9526 / 2224-2899, Volume 17, 2020, Art. #27, pp. 260-268 (PDF <https://doi.org/10.37394/23207.2020.17.27>)

2. Iwanicz-Drozdowska M., Malinowska-Misiąg E., Mielus P., Smaga P., Witkowski B. The Role of Crises in Shaping Financial Systems From the Global Financial Crisis to COVID-19. Routledge, 2022. 184 p

3. Laktionova, O.; Kovalenko, Y.; Myhovych, T.; Zharikova, O. Transforming Financial Outsourcing Services for Sustainable Business Development: A Review on Green Finance. Economics. Ecology. Socium 2022, 6, 37-50. DOI: <https://doi.org/10.31520/2616-7107/2022.6.4-4>

4. Mishustina, T., Kravchenko, A., Poprotskyu, O., Myhovych, T., Artemchuk, L., Vasylenko, O. (2022). Fair Competition for Business in the Field of Information and Communication Technologies in the Era of Postcontemporary Society Economy. Postmodern Openings, 13(2), 321-333. <https://doi.org/10.18662/po/13.2/456>

5. Solodzhuk T., Myhovych T.. Assessment of an exchange rate's fluctuations impact on the foreign exchange market. Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian

National University. Vol. 9, No. 3 (2022), P. 55-64. URL: <http://jpnpu.pu.if.ua> DOI: <https://doi.org/10.15330/jpnpu.9.3.55-64>

6. Борисюк О.В., Ткачук Н.В. Моніторинг бізнес-процесів страховиків в умовах цифровізації. Економіка, фінанси, право, № 10, 2024.

7. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

8. Криховецька З.М., Мигович Т.М. Роль банків із участю держави у забезпеченні фінансової стабільності національної економіки в умовах війни. Інвестиції: практика та досвід. 2023. №4. С. 53-63.

9. Міністерство фінансів України. URL: <http://www.minfin.gov.ua>.

10. Ткачук Н. В. Діджиталізація фінансово-економічної сфери в Україні : стан та перспективи розвитку. Економічний часопис Волинського національного університету імені Лесі Українки. Випуск Том 1 № 31, 2022. С.18 – 28.

11. Ткачук Н.В., Стащук О.В. Моніторинг державного боргу України в умовах військового стану. Економічний часопис Волинського національного університету імені Лесі Українки. 2023. Том 4, 2023. С. 83-96 <https://doi.org/10.29038/2786-4618-2023-04-83-96>